

81.2
А-95

Д.А. Абдувалиева

Алишер Навоий тарихий асарлари лексикаси

81.2 | 140940
A-15 | Абдувалиева А.А.
Алишер Навоий
асарлари лексикаси

Китобларни вақтида топшириш варағи

[illegible]

81, 6
A-15

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ХАЛҚ ТАЪЛИМИ ВАЗИРЛИГИ

АБДУЛЛА ҚОДИРИЙ НОМИДАГИ
ЖИЗЗАХ ДАВЛАТ ПЕДАГОГИКА ИНСТИТУТИ

Дилноза АБДУВАЛИЕВА

АЛИШЕР НАВОИЙ ТАРИХИЙ АСАРЛАРИ ЛЕКСИКАСИ

Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси
“Фан” нашриёти
Тошкент – 2016

УЎК 811.512.133

КБК 81.2Ў36-3

А 15

Монографияда Алишер Навоий тарихий асарлари сўз бойлиги статистик, тарихий-этимологик, функционал-семантик ва семантик-стилистик жиҳатдан таҳлил қилинган.

Асар олий ўқув юртларининг филология факультети талабалари, магистрантлари, катта илмий ходим-изланувчи ва мустақил тадқиқотчиларига мўлжалланган.

In this monograph the lexis of Alisher Navoi's historical works were analyzed with the help of statistic, historical-etymological, functional-semantic and semantic-stylistic aspects.

The monograph can be used by undergraduate and graduate students, senior scientific researchers and self-dependent researchers of philological sphere of Higher Institutions.

М а с ъ у л м у х а р р и р :

филология фанлари доктори, профессор Х.Дадабоев

Т а к р и з ч и л а р :

филология фанлари доктори, профессор Қ.Содиқов

филология фанлари доктори З.Холманова

ISBN 978-9943-19-379-6

© Дилноза Абдувалиева, 2016 й.

© ЎзР ФА "Фан" нашриёти, 2016 й.

КИРИШ

Ўзбекистонда миллий истиқлол шарофати билан аجدодларимиздан асрлар оша етиб келаётган маънавий ва моддий меросни бугунги авлодга аслидагидек етказиш, уларни илмий асосда тадқиқ этиш давлат сиёсати даражасига кўтарилди. Муайян даврнинг тил, тарих, маданият билан боғлиқ муаммоларини ҳал қилишда ёзма ёдгорликларга мурожаат қилиш муҳим қадамлардан бири ҳисобланади.

Ҳар қандай тил ҳодисасини тарихий жиҳатдан ўрганишнинг ягона илмий йўли бирламчи манбаларга асосланиш ва ёзма ёдгорликлар тилини қиёслаш асосида икки орадаги яқинлик, фарқ ва янгиликларни аниқлашдир. Алишер Навоий асарлари тилини тилшунослик нуқтаи назаридан тадқиқ этиш асосий вазифалардандир. Шу билан биргаликда, мутаффақир асарларларини ўқиб-ўрганишнинг маънавий ҳаётимиздаги ўрни беқиёсдир. Зеро, Президентимиз таъкидлаганидек, “Она тилига муҳаббат, унинг беқиёс бойлиги ва буюклигини англаш туйғуси ҳам бизнинг онгу шууримиз, юрагимизга, аввало, Алишер Навоий асарларлари билан кириб келади. Биз бу бебаҳо меросдан халқимизни, айниқса, ёшларимизни қанчалик кўп баҳраманд этсак, миллий маънавиятимизни юксалтиришда, жамиятимизда эзгу инсоний фазилатларни камол топтиришда шунчалик қудратли маърифий қуролга эга бўламиз”¹.

Таъкидлаш жоизки, ўзбек адабий тилининг шаклланиши ва юқори мавқе эгаллашида Алишер Навоий илмий, адабий меросининг ўрни беқиёс. Шоир қаламига мансуб назмий ва насрий асарлар ҳам бадиий, ҳам ғоявий-маънавий жиҳатдан юксак савияда бўлганлиги сабабли, яқин ва узоқ минтақаларга тез ёйилди, илм аҳлининг диққатини қозонди. Натижада, унинг асарлари асосида тузилган қатор луғатлар ва грамматикага оид тадқиқотлар юзага келди². Алишер Навоий асарларининг тил хусусиятлари, жумла-

¹ Каримов И.А. Юксак маънавият — енгилмас куч. —Тошкент: Ma'naviyat, 2010. —Б.47–48.

² Абдурахмонов Ғ., Рустамов А. Навоий тилининг грамматик хусусиятлари. —Тошкент: Фан, 1984. —Б.3.

дан, товуш тизими, грамматик структураси, лексикаси борасида кўплаб монографик тадқиқотлар яратилган бўлса-да, бироқ шунинг пайгамбарлар ва ҳакимлар хусусидаги “Тарихи анбиё ва ҳукамо”³ ҳамда Эронда ҳукм сурган Пешдодийлар, Каёнӣлар, Ашконӣлар ва Сосонӣлар сулоласига доир “Тарихи мулуки Ажам”⁴ асарлари лексикаси шу кунгача ўзбек тилшунослигида монографик планда махсус ўрганилган эмас. Шу нуқтаи назардан муаллиф томонидан “Зубдатут-таворих” (“Тарихлар қаймоғи”) дея таърифланган мазкур тарихий асарлар лексикасининг функционал-семантик, тарихий-этимологик ва семантик-стилистик тадқиқи долзарб бўлиб, ўзбек тилшунослигидаги мавжуд кемтикни муайян даражада тўлдириш учун хизмат қилади. ТАҲдаги 3112 (такрорий қўлланишлар билан бирга 26 677) та, ТМАдаги 2418 (такрорий қўлланишлар билан бирга 15 073) та лексик birlikлар тизимини атрофлича тасниф ва таҳлил этиш XV аср ўзбек адабий тили сўз бойлиги, унинг ўзига хос жиҳатлари ҳақидаги назарий билимлар ва дунёқарашларни маълум даражада тўлдиради, такомиллаштиради.

Навоийнинг “Тарихи анбиё ва ҳукамо”, “Тарихи мулуки Ажам” асарлари ва уларнинг тарихий манбалари ҳақидаги дастлабки фикр А.Ҳайитметов томонидан айтилган⁵. Шунингдек, Л.Халиловнинг маълумотига кўра бизга “Тарихи анбиё ва ҳукамо”нинг 5 та, “Тарихи мулуки Ажам”нинг 16 та қўлёзма нусхалари маълум⁶. Уларнинг аксарияти ҳозирда ЎзР ФА Абу Райҳон Бруний номидаги Шарқшунослик институтининг қўлёзмалар фондида сақланмоқда⁷. Бу асарларни ҳар томонлама чуқур ўрганиш тилшуносликда ҳалигача ечилмаган муаммоларни муайян даражада ҳал қилиш имконини беради. Ўзбек тилшунослигида бугунга қадар мазкур асарларнинг лисоний хусусиятларига оид монографик тадқиқот мавжуд эмаслиги маълум. Шу маънода асарлар сўз бойлигини статистик, тарихий-этимологик, функционал-семантик ва семантик-стилистик аспектларда тадқиқ қилиш айни муддаодир.

³ Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. Ўн олтинчи том. —Тошкент, 2000.

⁴ Алишер Навоий. Асарлар. Ўн беш томлик. Ўн тўртинчи том. —Тошкент, 1967; Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. Ўн олтинчи том. —Тошкент, 2000.

⁵ Ҳайитметов А. Алишер Навоийнинг “Тарихи мулуки Ажам” асари ҳақида // Ўзбек тили ва адабиёти масалалари. —Тошкент, 1960. —№1. —Б.17–25.

⁶ Халилов Л. Алишер Навоийнинг “Тарихи мулуки Ажам” асарининг қўлёзма нусхалари // Навоийга армуғон. —Т., 1968. —Б.174–184.

⁷ ЎзР ФА Абу Райҳон Бруний номидаги Шарқшунослик институти қўлёзмалар фонди. Тарихи мулуки Ажам. Инв. №1859. 42а бет. 1837/1838 йилларда котиб Мирзо Абдулазиз Бухорий томонидан кўчирилган.

К И Р И Ш

Асарларнинг 1967 ва 2000 йилда Л.Халилов⁸ ҳамда 2012 йилда С.Рафиддинов, Қ.Эргашевлар⁹ томонидан амалга оширилган нашрлари, шунингдек, Истанбулдаги Сулаймония кутубхонаси, Фотиҳ фондидаги Навоий куллийети № 4050 инвертар рақамли қўлёзманинг электрон микрофильми¹⁰ тадқиқотнинг асосий манбаси вазифасини ўтади, шунингдек, асарлардан олинган мисоллар тил тарихи мутахассислари томонидан қабул қилинган транскрипция қоидалари асосида берилди.

⁸ Алишер Навоий. Асарлар. Ўн беш томлик. Ўн тўртинчи том. —Тошкент, 1967; Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. Ўн олтинчи том. —Тошкент, 2000.

⁹ Alisher Navoiy. To'la asarlar to'plami. O'n jildlik. Sakkizinchi jild. Xamsa. Saddi Iskandariy. Tarixi anbiyo va hukamo. Tarixi muluki Ajam. —T.: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot va matbaa ijodiy uyi. —B. 539–601. —B. 602–646.

¹⁰ Навоий куллийети, Истанбул, Сулаймония кутубхонаси, Фотиҳ фонди, № 4050 инвертар рақамли қўлёзманинг электрон микрофильми, Китоби таворихи анбиё. —Б.705а-728б. Китоби таворихи мулук. —Б.729а-743б.

монидан ҳисоблаб чиқилган. Ушбу анъаналарга содиқ қолган ҳолда ТАҲ ҳамда ТМА асарлари лексикасини статистик жиҳатдан таҳлил қилишни лозим топдик. Навоий қаламига мансуб ушбу тарихий ёдномаларнинг ҳар бири алоҳида мустақил асарлар бўлганлиги боис уларда қўлланган лексемалар хусусидаги статистик таҳлил натижаларини алоҳида-алоҳида беришга ҳаракат қиламиз. ТАҲ лексикасининг умумий миқдори 26677 сўздан иборат бўлиб, шундан 3112 тасини такрорларсиз лексемалар ташкил этади (шунингдек, асарда Қуръони карим оятлари ва бошқа арабий иборалар қўлланган, нутққа тайёр ҳолда олиб кирилган ушбу бирликларни ташкил қилувчи сўзлар миқдори таҳлил жараёнида асарда қўлланган лексемалар миқдorigа қўшилмаган). ТМА сўз бойлигининг умумий миқдори 15 073 тани ташкил этиб, такрорларсиз 2418 сўздан иборат. Ёдномаларда акс этган ушбу лексик бирликлар асл туркий ҳамда форс-тожик, қадимги яҳудий, юнон, мўғул, санскрит, урду, суғд, хитой, грузин ва арман тилларидан ўзлашган сўзлардан иборат. Уларнинг аниқ миқдори ҳақида тадқиқот ишининг иккинчи бобида батафсил тўхталамиз.

Ўзбек тилининг морфологик қурилиши асрлар давомида ривожланиб, такомиллашиб борди. Эски ўзбек тилининг кўп асрлик тараққиёти давомида унинг морфологик қурилишида ҳам маълум ўзгаришлар юз берди: янги-янги грамматик шакллар вужудга келди, натижада қадимдан фаол истёъмолда бўлиб келган шаклларнинг бир гуруҳи ўзининг мавқеини йўқота борди, айримлари эса маълум даврларга келиб истёъмолдан чиқиб қолди; параллел равишда қўлланиб келаётган вазифадош грамматик шакллар вазифаси жиҳатдан дифференцияллаша борди, тартибга тушди; айрим грамматик шакллар шаклан ўзгариб, такомиллашди²⁵.

Ҳар бир тилдаги сўзлар ўзининг грамматик белгилари ва семантик хусусиятларига кўра турли гуруҳларга бўлинади. Шу хилда ажратилган гуруҳлар сўз туркумлари саналади. Туркий тилларда, жумладан, ўзбек тилида ҳам сўзларни туркумларга ажратишда морфологик белги, айниқса, сўзнинг лексик маъноси ва синтактик хусусиятлари асос қилиб олинади²⁶.

Ёзма манбаларнинг кўрсатишича, эски ўзбек тилининг морфологик қурилиши тараққиётини уч босқичга бўлиш мумкин: Биринчи босқични XIV асрнинг охирларигача бўлган давр ташкил этади. Бу давр эски ўзбек адабий тилининг шаклланиш арафаси бўлиб, ёнма-ён қўлланувчи вазифадош шаклларнинг кўплиги, қадимги шаклларнинг кенг қўлланиб келиши, диалектал ёки бошқа туркий тилларга мансуб бўлган шаклларнинг кўплаб

²⁵ Ўзбек тилининг тарихий грамматикаси. –Т.: Ўқитувчи, 1973. –Б.27.

²⁶ Азизов О. Тилшуносликка кириш. –Т.: Ўқитувчи, 1996. –Б.108–110.

истеъмолда бўлиши каби ҳолатлар билан изоҳланади. Иккинчи босқич XIV аср охирларидан XIX асрнинг иккинчи ярмига қадар бўлган даврни ўз ичига олади. Бу даврда эски ўзбек адабий тили шаклланиб, унинг грамматик қурилиши маълум даражада тартибга тушганлиги кўринади. Ўзбек тилининг морфологик қурилиш тараққиётидаги учинчи босқич XIX асрнинг иккинчи ярмидан бошланган. Бу даврда матбуот вужудга келди ва ўзбек тилида газета, журнал, китоблар нашр этила бошлади. Бу эса, ўз навбатида, адабий тил билан халқ сўзлашув тилининг янада яқинлаша боришига ва адабий тилнинг, хусусан, унинг морфологик қурилишининг сўзлашув тили ҳисобига бойиб боришига замин яратди²⁷.

Адабий тил тарихида ҳам сўз туркумлари семантик ва функционал белгисига кўра икки гуруҳга бирлашади: мустақил сўзлар ва ёрдамчи сўзлар²⁸.

Мустақил сўзлар қуйидаги уч гуруҳга бўлинади: исм, феъл, равиш. Исм гуруҳидаги сўзлар ўз навбатида қуйидаги туркумларга бўлинади: от, сифат, сон, олмош. Бу туркумлар учун келишик ва эғалик каби категориялар умумий бўлиб, бу жиҳатдан улар бир гуруҳга – исмлар гуруҳига бирлашади. Лекин уларнинг ҳар бири учун махсус сўз ясовчи қўшимчалар бўлиши ва маъно жиҳатдан ҳар қайсиси мустақил сўз туркумини ташкил этади.

Ёрдамчи сўзлар синтактик вазифаларига кўра қуйидаги уч туркумга бўлинади: кўмакчилар, боғловчилар, юкламалар²⁹. Шунингдек, ундов, тақлид ва модал сўзлар каби юқоридаги икки катта гуруҳга ҳам кирмайдиган сўз туркумлари ҳам мавжудки, қуйида биз ўрганиш объекти сифатида текшираётган ёдномалар лексикасини морфологик-статистик жиҳатдан таҳлил қилиш асносида ўрни билан уларга мурожаат этамиз.

1.1.1. Мустақил сўз туркумлари

Мустақил сўзлар борликдаги турли ҳодисаларни билдиради (нарс-предмет, белги, ҳаракат ва ҳ.к.). Демак, ҳар бир мустақил сўзнинг ўз луғавий маъноси бор; гапнинг бирор бўлаги вазифасида қўлланилади; айрим ҳолларда бир мустақил сўзнинг ўзи бир гапни ҳосил қилади; ясалиш, турланиш каби хусусиятларга эга³⁰.

²⁷ Abdurahmonov G., Shukurov Sh., Mahmudov Q. O'zbek tilining tarixiy grammatikasi. –Т.: O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti, 2008. –В. 74.

²⁸ Ўша асар. –Б.74.

²⁹ Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. –М. –Л. 1960. –С. 64.

³⁰ Абдурахмонов Ғ.А., Шоабдурахмонов Ш.Ш., Ҳожиёв А.П. Ўзбек тили грамматикаси. –Т.: Фан, 1975. –Б.123.

Шунингдек, мустақил сўзлар лексик ва грамматик маъноларга эга бўлиб, матнда ишлатилиш ўрнига қараб ўзгариб туради.

I.От. Исмлар сирасига кировчи от категорияси сўз туркумлари орасида ўзининг семантик, морфологик ва синтактик хусусиятлари билан тил қурилишида катта ўрин тутати. Ҳозирги ўзбек адабий тилидаги от сўз туркуми узоқ тарихга эга. Улар жамият тараққиёти ва турмушдаги ўзгаришларга мос равишда тилнинг ички имкониятлари ёрдамида ривожланган. Буни кўҳна обидалар тил хусусиятларини кузатиш чоғида кўриш мумкин³¹. “Тарихи анбиё ва ҳукамо” асарининг луғат таркибида жами 1689 та от сўз туркумига оид лексема қўлланган бўлиб, унинг 1391 таси турдош от, 298 таси атоқли от ҳисобланади. 1391 та турдош отдан 1287 таси туб, 265 таси ясама, 298та атоқли отлардан 238 тасини антропонимлар, 34 тасини топонимлар, 3 тасини гидронимлар, 6 тасини асар ва муқаддас китоблар номлари, 2 тасини Қуръони карим сураси номлари ташкил этади. “Тарихи мулуки Аҷам” асарининг луғат таркибида жами 1443 та от сўз туркумига оид лексема қўлланган бўлиб, унинг 1076 таси турдош от, 243 таси атоқли от ҳисобланади. 1076 та турдош отдан 996 тасини туб, 82 таси ясама, 368 та атоқли отлардан 243 тасини антропонимлар, 99 тасини топонимлар, 7 тасини гидронимлар, 18 тасини асар номлари ва 1 та астропоним ташкил этади.

Турдош отлар. Ёдномалардаги турдош отлар ўз навбатида қуйидагича таснифланади:

1. Шахс отлари: *abná* (ТАҲ 723b12) – “болалар, ўғиллар, фарзандлар”, *anbiyá* (ТАҲ 708a21) – “пайғамбарлар, набийлар, яловочлар”, *arus* (ТАҲ 728b8) – “келин, келинчак”, *bakavul* (ТАҲ 711a27) – “баковул, бош ошпаз”, *baliyçi* (ТАҲ 722b9) – “балиқчи”, *inás* (ТАҲ 724a14) – “аёллар, хотинлар”, *yigit* (ТАҲ 709b9) – “йигит, ўсмир, ёш”, *xála* (ТАҲ 724a18) – “хола, онанинг опа ёки синглиси”, *qoyçi* (ТАҲ 726a15) – “қўйчи, чўпон”, *mulázim* (ТАҲ 712b17) – “ҳамроҳ, хизматчи”, *mihmán* (ТАҲ 709b9) – “қўноқ, меҳмон”, *gázur* (ТМА 732b4) – “кир ювувчи”, *muʻanniy* (ТМА 741a10) – “мутриб, созанда, ашулачи, хонанда”, *muʻanniyá* (ТМА 741a14) – “мутриба, созанда қиз” ва ҳ.к.

2. Нарса-буюм отлари: *ayay* (ТМА 738b6) – “қадах, жом”, *bičaq* (ТАҲ 711a24) – “пичоқ”, *baltu* (ТАҲ 708b28) – “болта”, *bulut* (ТАҲ 707a24) – “булут, абр”, *gügürd* (ТАҲ 727a5) – “гугурт”, *ip* (ТАҲ 714b26) – “ип, тизимча”, *kalid* (ТАҲ 716a23) – “калит, очқич”, *kemā* (ТАҲ 717a13) – “қайиқ, кема”, *kursi* (ТАҲ 721a18) – “курси, тахт”, *közü* (ТАҲ 710b27) – “ойна, кўзгу”, *kös* (ТАҲ 720b23) – “катта ноғора, подшо қасрида чалинадиган ноғора”, *qazan* (ТАҲ 721b6)

³¹ Муталлибов С.М. Морфология ва лексика тарихидан қисқача очерк. –Т.: Фан, 1959. –Б.17.

– “қозон”, *mum* (ТАҲ 720a25) – “юмшоқ модда, мум”, *arra* (ТАҲ 724b6) – “аппа”, *zanjir* (ТМА 739b21) – “занжир, банд, кишан” ва ҳ.к.

3. Ўрин-жой отлари: *báy* (ТМА 730a20) – “боғ, чаман, гулзор, гулшан”, *butxána* (ТАҲ 727a15) – “бутхона, бутпарастлар ибодатхонаси”, *bostán* (ТМА 730a20) – “боғ, гулзор, чаманзор”, *vádiy* (ТАҲ 714b19) – “водий, дара”, *gulistán* (ТАҲ 709a7) – “гулзор, гулбоғ, боғ, чаманзор”, *goristán* (ТАҲ 720a11) – “гўристон, қабристон, мозор”, *goša* (ТАҲ 709a18) – “бурчак, чекка жой, хилват”, *yár* (ТАҲ 708b11) – “ғор, унгул”, *daraxtistán* (ТАҲ 713b7) – “дарахтзор”, *dašt* (ТАҲ 714b26) – “чўл, саҳро, биёбон”, *diván* (ТМА 742b17) – “кўшк, айвон, қаср, шохлар саройи”, *zindán* (ТАҲ 726a4) – “қамоқхона”, *iydgáh* (ТАҲ 708b27) – “байрам тантаналари ўтказиладиган жой”, *iqlim* (ТАҲ 707a9) – “ўлка, мамлакат, вилоят”, *qasr* (ТАҲ 714b21) – “сарой, қаср”, *qoryan* (ТАҲ 717b27) – “кўрғон, қалъа”, *masjid* (ТАҲ 721a2) – “масжид, ибодатхона”, *ravzá* (ТАҲ 726a9) – “боғ, боғча”, *deh* (ТМА 729b7) – “қишлоқ”, *dudmán* (ТМА 742a10) – “хонадон, оила, қабила” ва ҳ.к.

4. Мавҳум отлар: *adávát* (ТМА 733a27) – “душманлик, ўзаро қарама-қаршилик, зиддият”, *adam* (ТМА 740b11) – “йўқлик”, *adálát* (ТМА 729b12) – “ҳаққоният, инсофлилик, одиллик”, *azáb* (ТМА 736a14) – “машаққат, азият, озор, дард, алам”, *aql* (ТАҲ 716a11) – “идрок, зеҳн”, *visál* (ТАҲ 711a16) – “учрашув, бирлашув, эришув, яқинлашув, етишув”, *gunáh* (ТАҲ 720b18) – “айб, гуноҳ”, *qayyu* (ТАҲ 726b7) – “бошга тушган руҳий азоб, ғам, мусибат”, *qorqinč* (ТАҲ 727b16) – “кўрқув, кўрқинч”, *maraz* (ТМА 729b27) – “қасаллик, беморлик”, *musibat* (ТАҲ 728a28) – “қайғу, ғам-алам, мотам”, *baliyya* (ТАҲ 717a28) – “бало, офат, бахтсизлик, гирифторлик”, *áfát* (ТАҲ 713a1) – “офат, бало, мусибат”, *áfíyat* (ТАҲ 728a23) – “соғлик, тинчлик”, *sud* (ТАҲ 711a11) – “фойда, баҳра, наф” ва ҳ.к.

Атоқли отлар³². Тарихий асарлар лексикасидаги атоқли отларни қуйидаги гуруҳларга ажратиш мумкин:

1. Антропонимлар³³. *Daquánus* (ТАҲ 726a11) – “Юнон мулкида ҳукмронлик қилган афсонавий ҳукмдор”, *Yáfas* (ТМА 733a20) – “Нух пайғамбарнинг ўғли, кўпроқ Абутурк номи билан танилган”, *Imrán* (ТАҲ 714a3) – “Мусо пайғамбарнинг отаси”, *Iqlimá* (ТАҲ 705a23) – “Одам Ато ва Момо Ҳавонинг илк қиз фар-

³² Ёкубов Ш. Навоий асарлари ономастикаси. Филол. фан. ном. дисс... –Т., 1994; Турдибеков М. Абулғозий Баҳодирхоннинг “Шажараи турк” асари ономастикаси. Филол. фан. ном. дисс... –Т., 2001.

³³ Бегматов Э. Антропонимика узбекского языка. АКД. –Т., 1965; Хусанов Н. XV аср ўзбек адабий ёдгорликларидаги антропонимларнинг лексик-семантик ва услубий хусусиятлари. Филол. фан. док-ри дисс... –Т.: Фан, 2000. –Б.243.

зандлари”, *Maryam* (ТАҲ 716a14) – “Исо пайғамбарнинг онаси”, *Fişáyurs* (ТАҲ 728a25) – “Пифогор”, *Havvá* (ТАҲ 705a14) – “Одам Атонинг хотини”, *Hámán* (ТАҲ 716a23) – “Фиравнлардан бири”, *Muhammad sallalláhi alayhi vasallam* (ТАҲ 705a8) – “Ислом оламидаги энг сўнгги пайғамбар”, *Arastu* (ТМА 733b15) – “таниқли юнон файласуфи Аристотель”, *Arjasp* (ТМА 732a2) – “Афросиёбнинг ўғли, турк хукмдорларидан бири”, *Arduván binni Yalás* (ТМА 734b12) – “ашконийларнинг сўнгги пошохи”, *Aflátun* (ТАҲ 728b15) – “қадимги юнон файласуфи Платон”, *Bahmandoxst* (ТМА 732a24) – “Исфандиёрнинг қизи, каёнийлар сулоласининг олтинчи хукмдори Баҳманнинг синглиси”, *Adam* (ТАҲ 705a1) – “Одам Ато” ва ҳ.к.

2. Топонимлар³⁴. *Arman* (ТМА 731b5), *Bábil* (ТМА 729a23), *Xárazm* (ТМА 731b3), *Tabaristán* (ТМА 729b1), *Yaman* (ТМА 729b19), *Čin* (ТМА 730a12), *Ázarbayján* (ТАҲ 707a4), *Qustantaniya* (ТМА 735b20), *Halab* (ТМА 732a26), *Hindistán* (ТМА 735a26), *Arafát* (ТАҲ 705a19), *Bábil* (ТАҲ 705b20), *Iskandariya* (ТАҲ 728b19), *Madáyin* (ТАҲ 714b2), *Farang* (ТАҲ 728b19), *Rum* (ТАҲ 706a4) ва ҳ.к.

3. Гидронимлар. *Zamzam* (ТАҲ 709b1), *Nil* (ТАҲ 712b13), *Amu* (ТМА 730a22), *Jayhun* (ТМА 730b26), *Sáva* (ТАҲ 719b21), *Sind* (ТМА 738b8), *Firát* (ТМА 730a19) ва ҳ.к.

4. Оронимлар. *Judi* (ТАҲ 706b8), *Abul Qays* (ТАҲ 705b13), *Miná* (ТАҲ 710a14), *Quddus* (ТАҲ 712b8), *Tur-i Siná* (ТАҲ 714b12), *Alburzkoh* (ТМА 730b28), *Qáf* (ТМА 737a23) ва ҳ.к.

5. Асарлар ва муқаддас китоблар номлари: *Zabur* (ТАҲ 720a19), *Injil* (ТАҲ 724b27), *Tavrát* (ТАҲ 715b17), *Kalámulloh* (ТАҲ 708a3), “*Guzida*” (ТМА 737a25), “*Nizám ut-tavárix*” (ТМА 729a6), “*Jáme’ ut-tavárix*” (ТМА 738b16), “*Nasihát ul-muluk*” (ТМА 729a7), “*Muntahab*” (ТМА 730b22), “*Šáhnáma*” (ТМА 731a6), “*Iskandarnáma*” (ТМА 733b12) ва ҳ.к.

6. Астропоним³⁵. *Zuhal* (ТМА 733b24).

7. Қуръони Каримда келтирилган сура номлари: *Táhá* (ТАҲ 714b17), *Baqara* (ТАҲ 716a4).

II. Сифат. Туркий тилларда, жумладан, ўзбек тилида сифат тарихан морфологик кўрсаткичи унча тараққий этмаган сўз туркуми саналади. Тадқиқотчиларнинг фикрига кўра, сифат даставвал

³⁴ Қораев С. Ўзбекистон вилояти топонимлари. –Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2005. –Б.240; Эрназаров Т. Ўзбекистон топонимлари: луғавий асослари ва этимологик тадқиқи йўллари. Филол. фан. док-ри дисс... –Т., 2006.

³⁵ Дадабоев Ҳ. Астрономик терминлар тарихидан // Ўзбек тили терминологияси ва унинг тараққиёт истиқболлари. –Т., 1986. –Б.94–96. Шу муаллиф: Астрономические наименования в старотюркских письменных памятниках XI–XVI вв. // Историко-лингвистический анализ лексики старописьменных памятников. –Т.: Фан, 1994. –С. 32–43.

мустақил сўз туркуми сифатида мавжуд бўлмаган, у сўнгроқ от туркумидан ажралиб чиққан ва шаклланиб ривожланган³⁶.

Э. В. Севортяннинг таъкидлашича, сифатнинг отдан дифференциаланиш жараёни анча илгари даврларда бошланган, V–VIII асрларга келиб бу жараён кенг тус олган. Сифатнинг жамланиши аста-секинлик билан турли даврларда воқеланган турфа шакллар ҳисобига юз берган. Бу шаклларнинг айримлари қадимдаёқ каммаҳсул бўлган, айримлари эса ўз сермахсуллигини ҳозирги кунларгача сақлаб қолган ва ҳатто янада кенгайтирган. Айрим шакллар от ва сифат учун муштарак бўлган, лекин кейинги даврларда тараққий қилмаган³⁷.

Туркий тиллар тараққиёт босқичининг қадим даврларидан бошланган сифатнинг отдан ажралиб чиқиши узлуксиз ҳодиса бўлиб, бу жараён ҳануз давом этмоқда. Бундан ҳамма сифат ҳам отдан ажралиб чиққан, деган фикр келиб чиқмаслиги керак. Чунки сифат мустақил категория сифатида ажралиб чиққандан кейин бу туркум таркибига янгидан қўшилган белги ифодаловчи бир қатор туб ва ясама сўзлар, ясовчи аффикслар мавжудки, уларнинг келиб чиқиши ва табиати ҳозиргача аниқланган эмас. Бу масаланинг ҳал этилиши туркологиянинг олдида турган вазифалардан биридир³⁸.

Сифат категориясидаги сўзлар бирор предмет, воқеа-ҳодиса ва ҳолатнинг белги хусусият, ранг-тус, ҳажм, шакл, характер-хосса, маза кабиларни ифодалаш учун хизмат қилади³⁹.

Биз ўрганаётган ёдномалар таркибидаги сифат туркумига мансуб сўзларни мазкур хусусиятларига кўра қуйидаги гуруҳларга ажратиш мақсадга мувофиқ:

а) шахс ёки нарсанинг хусусиятини англатувчи сўзлар: *avlá* (ТАҲ 724b7) – “яхшироқ, афзалроқ”, *ajiba* (ТАҲ 716a22) – “одамни ҳайратга соладиган”, *a'lam* (ТАҲ 712b22) – “ўта доно, катта илм эгаси, донишманд”, *yanīy* (ТМА 729a27) – “бой, давлатманд”, *dalir* (ТМА 735b18) – “шижоатли, жасоратли, паҳлавон, ботир, довюрак”, *dānā* (ТМА 737a25) – “билимдон, ақли, донишманд, хирадманд”, *badxoʻy* (ТМА 736a18) – “бадфеъл, кўпол, баджаҳл, тўнг, дағал”, *yaman* (ТАҲ 706b19) – “ёмон, номаъқул”, *mulāyim* (ТАҲ 710b2) – “юмшоқ табиатли, ёқимли, ҳалим, муносиб, мувофиқ”, *arjumanđ* (ТМА 729b4) – “азиз, иззатли, қадрли, қимматли, шарафли, обрўли, муҳтарам” ва ҳ.к.

б) шахс ёки нарсанинг ранги, тусини билдирувчи сўзлар: *ahmar*

³⁶ XV–XIX асрлар ўзбек тили морфологияси. –Т.: Фан, 1990. –Б.55.

³⁷ Севортян Э. В. Из истории прилагательных в тюркских языках // Тюркологические исследования. –М.; –Л., 1963. –С.58.

³⁸ XV–XIX асрлар ўзбек тили морфологияси. –Т.: Фан, 1990. –Б.55.

³⁹ Ўзбек тили грамматикаси, I том. –Т.: Фан, 1975. –Б.271.

(ТАҲ 714a18) – “қизил”, *káfurgun* (ТАҲ 710b25) – “кофур рангли, оқ, оқ тусли, оппок”, *qaro* (ТМА 731a24) – “қора, қора ранг”, *oq* (ТМА 741a13) – “оқ ранг”, *yaşil* (ТМА 741a8) – “яшил, яшил ранг”, *kök* (ТМА 731a24) – “кўк ранг”, *safid* (ТМА 732a5) – “оқ” ва ҳ.к.

в) шахс ёки нарсанинг шакл-кўриниши, ҳажм-ўлчовини ифодаловчи сўзлар: *baland* (ТАҲ 720a16) – “юқори, буюк”, *biyik* (ТАҲ 727a16) – “буюк, улуғ, баланд”, *yuqari* (ТАҲ 728a24) – “баланд, тепа, юқори”, *vasi'* (ТАҲ 721b6) – “катта, улуғ, кенг”, *kiçik* (ТАҲ 706a7) – “кичик, катта эмас”, *haqir* (ТАҲ 719b25) – “паст, кичик”, *qisqa* (ТМА 736a6) – “қисқа, калта”, *uzun* (ТАҲ 728b5) – “узун, чўзиқ, давомли”, *uluq* (ТАҲ 717b26) – “улкан, катта” ва ҳ.к.

г) шахс ёки нарсанинг ҳолатини билдирувчи сўзлар: *akmah* (ТАҲ 725a10) – “туғма кўр”, *bimár* (ТАҲ 727b5) – “хаста, касал, бирон дардга мубтало”, *bihál* (ТАҲ 720a20) – “ҳолсиз, қувватсиз, бемадор, заиф, ожиз, маъюс”, *bihuş* (ТАҲ 727b8) – “ҳушсиз, ўзидан кетган, телба”, *botalıy* (ТАҲ 707b11) – “болали, бўталоғи бор”, *yályuz* (ТАҲ 712a13) – “якка, битта, танҳо”, *jamila* (ТАҲ 720b4) – “чиройли, гўзал”, *isıy* (ТАҲ 721a19) – “ҳароратли, иссиқ”, *quruq* (ТАҲ 711b10) – “қуруқ, қуриган”, *çürük* (ТАҲ 723b14) – “чирик” ва ҳ.к.

д) нарсанинг таъминини, маъзасини ифодаловчи сўзлар: *açıy* (ТАҲ 728b17) – “аччик, нордон, шириннинг акси”, *çüçük* (ТАҲ 728b17) – “ширин, аччикнинг акси”, *şor* (ТАҲ 713a19) – “тузли, тузи ўткир, аччик” ва ҳ.к.

е) нарсанинг ҳидини билдирувчи сўз: *náxış* (ТМА 732b26) – “ёмон, ёқимсиз, хуш келмайдиган”.

“Тарихи анбиё ва ҳукамо”да қўлланган 392 та сифатдан 209 таси туб, 83 таси ясама; “Тарихи мулки Ажам”да қўлланган 300 та сифатдан 168 таси туб, 132 таси ясама сифатдан иборат.

Ушбу тарихий ёдномалар матнида морфологик (аффиксация) ва синтактик (композиция) йўл билан ясалган сифатлар қўлланган.

1. Морфологик усул билан исмлардан ва феъллардан сифат ясалади. Исмдан сифат ясовчи аффикс: *-liq/-lik/-liy/-luq/-luk*. Эски ўзбек тилида бу аффикс от яшашда ҳам, сифат яшашда ҳам маҳсулдор бўлган⁴⁰. Ушбу аффикс билан ясалган сифат сўз ўзагида ифодаланган нарсаси, белги, хусусиятга эгаликни ҳамда ўзакда ифодаланган жойга мансубликни билдиради: *mahábatlıq ün* (ТАҲ 707b20), *çiraylıq kabutar* (ТАҲ 720b2), *saqallıq kişi* (ТАҲ 725b4), *yaxşı axlâqlıq* (ТМА 730a8); *rahmlık ata* (ТАҲ 710a11), *yarib rānlik farışta* (ТАҲ 720b2), *mührlik durj* (ТАҲ 721b25), *mevalik azim daraxt* (ТАҲ 727a11), *eşaklik faqirlar* (ТМА 737a15); *xiradlıy xátun* (ТМА

⁴⁰ Abdurahmonov G., Shukurov Sh., Mahmudov Q. O'zbek tilining tarixiy grammatikasi. –T.: O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti, 2008. –B.119.

732b2), *hamadánliý kiši* (ТМА 733a10), *gunáhliý kiši* (ТМА 729b29), *botaliý teva* (ТАҲ 707b11), *qanliý könläk* (ТАҲ 711a7), *ziráatliý yil* (ТАҲ 711b12), *qahatliý yil* (ТАҲ 711b13), *kayásatliý kiši* (ТАҲ 721b26), *suvluq bulut* (ТАҲ 707a26), *sütlük zuafá* (ТАҲ 714a14) ва ҳ.к.

Асосан, XIII–XIV асрларга оид ёдгорликлар тили учун нисбатан хос бўлган, лекин XV асрдан бошлаб ўзбек тилида кам қўлланиб, айрим ёдгорликлардагина учрайдиган *-li*⁴¹ аффикси биз ўрганаётган ёдномаларда қайд этилмайди.

-siz аффикси юқоридаги аффиксларнинг антоними ҳисобланиб, сўз ўзагидан англашилган нарса, белгига эга эмаслик маъноси-ни ифодалайди⁴²: *yolsiz biyábán* (ТАҲ 726a14), *vafásiz jahán* (ТМА 732b1), *gunahsiz oyul* (ТМА 740b8), *šahsiz jahán* (ТМА 743a2) ва ҳ.к.

-yi аффикси пайт билдирувчи сўзларга қўшилиб, пайтга муносабатни, хосликни кўрсатган: *avvaliý qavl* (ТМА 733a11¹²), *burunýi tabaqa* (ТМА 729a1), *soñýi salátin* (ТМА 733b14) ва ҳ.к.

Тузилиши жиҳатидан мураккаб бўлиб, ўрин-пайт келишиги аффиксига сифат ясовчи *-yi* аффикси қўшилиши билан ҳосил бўлган *-dayi* қўшимчаси⁴³ ҳам ўрин ва пайтга муносабатни билдирувчи сифат ясаган: *tegrásidayi el* (ТМА 738a29), *anin zamánidayi anbiyá* (ТМА 731b25), *iqlimdayi mamálik* (ТАҲ 707a9), *qiryáqdayi suv* (ТАҲ 722b28) ва ҳ.к.

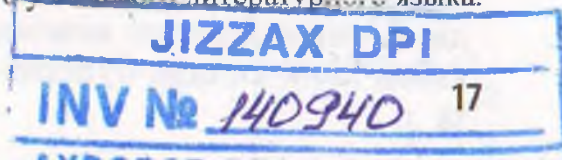
Феълдан *-y/-q/-k* аффикси билан ясалган сифатлар феъл ўзагидан англашилган ҳаракат ёки ҳолат билан боғлиқ бўлган белгини билдиради: *quruq xoša* (ТАҲ 711b13), *istiý havá* (ТАҲ 719b17), *čürük soñák* (ТАҲ 723b14), *ačty* (ТАҲ 728b17), *čüčük* (ТАҲ 728b17). Ундош билан тугаган феълларга қўшилганда бу аффикслар олдидан бир унли орттирилади: *ačyq yuz* (ТАҲ 722a3), *buzyq mamálik* (ТМА 730b12) ва ҳ.к.

2. Синтактик усул билан сифат ясалиши одатдагича бўлиб, бундай сифатлар қўшма, жуфт сўзлар шаклида бўлиши маълум. Биз ўрганаётган тарихий асарлар лексикасида бу усул билан ясалган сифатлар, асосан, қўшма сифатлар бўлиб, уларнинг асосий қисми ўзлашган қатламга мансуб сифатлардир: *darázdast* (ТМА 732a20), *dilpisand* (ТМА 736a26), *zabardast* (ТМА 738a27), *zebáruy* (ТМА 738b14), *musulmánševa* (ТМА 739a8), *áliymiqdár* (ТМА 736b1), *páknafas* (ТМА 741b16250), *sáhibjamál* (ТМА 742a10), *xudáparast* (ТМА 736a8), *xobsurat* (ТМА 738b5), *buzurgzáda* (ТАҲ 726a12), *jabbársifat* (ТАҲ 725a16), *tandurust* (ТАҲ 728b22), *xátirjam* (ТАҲ

⁴¹ Ўша асар. –Б.119.

⁴² Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. М. –Л. 1960. –С.149.

⁴³ Ўша асар. –Б.120.

718a11) ва ҳ.к. *Yumşaysözli*y каби асл ўзбекча қўшма сифатлар ҳам оз бўлса-да, манбалар матнида кўзга ташланади.

Ёдномаларда сифатнинг одатдаги уч даражаси қайд этилган:

а) оддий даража: *buzuq devār* (ТАҲ 717a18), *burunī yillar* (ТАҲ 711b 14), *yalyan tüş* (ТАҲ 711a29), *yaman duā* (ТАҲ 715b14), *irik sözlär* (ТАҲ 724b24), *qarī kişilär* (ТАҲ 724a10), *qisqa umr* (ТАҲ 728b5), *aruy öylär* (ТАҲ 711b13) ва ҳ.к.;

б) қиёсий даража: сифатларда қиёсий даражаси маъноси қуйидаги усуллар билан ифодаланади: 1) морфологик усул: *Ki yaflatdīn āgāhlik yaxşīraq* (ТМА 742b13); *Bilāyin degān kişi mabsutraq kutubdīn tilāb tapar* (ТМА 739a1); ...*yafray va šāxlarīn tazaraq qīlīb erdī* (ТАҲ 714b15) ва ҳ.к.; 2) мураккаб усул: бу усул морфологик ва синтактик усулларнинг бирикувидан ҳосил бўлади, яъни қиёс учун келтирилган сўз чиқиш келишиги шаклида бўлади, сифатга эса *-raq/-rāk* аффикси қўшилади: ...*čün andīn uluyraq va tenṭošluq el bar erdilär* (ТМА 741b21); *Yusuf a.s. qissasi andīn mašhurraqdur* (ТАҲ 710b20); ...*aya bu kūn ālam yüzidā tenjri taālānīn mendin dānāraq bandasi barmu ekān?* (ТАҲ 717a7); *Ul debdürki barča yükni tarttīm, burčdīn ayirraq yük körmädīm va barča lazzatni tattīm, āfiyatdīn čüčükraq šarbat tatmadīm* (ТАҲ 728a23); *Va ul Turāndoxṭ sinḡli erdi va akāsira dudmanidīn andīn sāhibjamālraq taramaydur erdi* (ТМА 742a10); в) орттирма даража: Текширилаётган манбаларда орттирма даражадаги сифатлар *bayāyat*, *yāyat*, *asru*, *köp* каби маҳсул сўзлар ёрдамида ифодаланган: *Šarhini sordī ersä, köp yaribāsār bayān qildī* (ТАҲ 720a2); *Asru-köp muxtalif aqvāl bu yerdā mazkurdur* (ТАҲ 707a11¹²); *Šis a.s. čün bayāyat dalir va šujā' erdi* (ТАҲ 705b18¹⁹); *Derlärkim, Yazid bayāyat zebāroy va pisandidaxuy erdi* (ТАҲ 706a6); ... *menīn sačīm bayāyat qisqadur* (ТАҲ 713a13¹⁴); ...*yāyat yaxşīliyidīn Rum pādšohiki özigä muti' qilīb erdi* (ТМА 737b1²); ...*yāyat yumşaysözliyidīn anī Yazdijurdi Narm dedilär* (ТМА 738b15); *Ul işlärnikim asru mašhur erdi* (ТМА 742b15) ва ҳ.к.

Асарлар матнида орттирма даражадаги сифатларни ҳосил қилишдаги энг маҳсулдор сўз *bayāyat* сўзи бўлиб, бу сўз ёрдамида жами 33 та орттирма даражадаги сифат ҳосил қилинган.

Шунингдек, сифат лексемаларининг отлашиш хусусияти ҳам кўп кўзга ташланади: *Va ul bedinlär alarnī takzib qilīb, ölturdilär* (ТАҲ 726b1²); ...*ul bevafā va'da qildikim, anī giriftār qilyay* (ТАҲ 727b29, 728a1); ...*bimārlarya mujib-i šifādur* (ТАҲ 727b5).

III. Сон. Тил системасида маълум бир гуруҳ сўзлар борки, улар маълум абстракт сонни, миқдорни, санокни, тўғрироғи, предметнинг санаш, жойлашиш, бажарилиш тартибини билдиради. Шуни қайд этиш жоизки, туркий тилларда сон системаси, ҳар қайси халқ тилида бўлгани каби бирданига эмас, аста-секинлик

билан шаклланиб келган⁴⁴. Бунга кўхна манбалар тилини тадқиқ этиш жараёнида амин бўлиш мумкин. Зеро, мазкур ёзма обидаларда сонларнинг бир неча турлари қўлланган. Бу эса сонларнинг имло ва талаффуз меъёрларини аниқлашга, уларнинг этимологиясини ёритишга кўмаклашади.

Алишер Навоий қаламига мансуб тарихий асарлар матнида жами 21 та содда, 92 та қўшма сон ҳамда 25 та нумератив иштирок этган. Асарларда соннинг маъно хусусияти ва грамматик белгиларига кўра қуйидаги турлари қўлланилишда бўлган:

1. Санок сонлар: *bir* (ТАҲ 705a2), *iki* // *ikki* (ТАҲ 705a6), *üç* (ТАҲ 705b10), *tört* (ТАҲ 706b23), *beş* (ТАҲ 707a4), *altı* (ТАҲ 706b26) *yetti* // *yeti* (ТАҲ 707a27), *sekkiz* (ТАҲ 706b22), *toquz* (ТАҲ 706b26), *on* (ТАҲ 706b8), *yigirmi* (ТАҲ 709b14), *otuz* (ТАҲ 706a13), *qirg* (ТАҲ 706a24), *ellik* (ТАҲ 716a12), *altmish* (ТМА 730a21), *yetmiş* (ТАҲ 716b6), *seksän* (ТАҲ 706a26), *toqsan* (ТМА 734b20), *yüz* (ТАҲ 705b22), *min* (ТМА 737a2), *çihil* (ТМА 729b10).

2. Тартиб сонлар: *ikinci* (ТАҲ 706b12), *beşinci* (ТАҲ 707a4), *onuncı* (ТАҲ 708a20), *sekizinci* (ТАҲ 716a10), *altinci* (ТАҲ 707a4), *törtüncü* (ТАҲ 716a6) ва ҳ.к.

3. Жамловчи сонлар: *üçüv* (224b27), *üçäläsi* (ТАҲ 720a5) ва ҳ.к.

4. Чама сон: *bir-iki* (ТАҲ 728a22).

5. Тақсим сон: *yüzär-yüzär* (ТАҲ 706a3); *har mindin biri* (ТАҲ 705b26); *ikirär-ikirär*: *Qoyın suvdin ötkärädür erdi, suv uluyraq jihatidin qoylarni ikirär-ikirär kötörüb ötkärür erdi* (ТАҲ 719b29).

6. Каср сон: *yarim* – “бутуннинг ярми, ярим” маъносида: ...*ilki titrāb, šarbatdin yarimi tōkildi* (ТМА 735b1); *suls* – “учдан бир” маъносида: ... *külin üç qism qilib, sulsin bahrya, sulsin taqqa, sulsin yerya savurtti* (ТАҲ 727a13).

7. Дона сонлар санок сонга эгалик аффикси қўшилиши орқали ифодаланган: *ikisi* (ТАҲ 728b18).

8. Нумеративлар: *otuz iki yaşar* (ТАҲ 711b24), *iki aqča* (ТАҲ 711a13), *iki rak'at* (ТАҲ 725b4), *yüz qarış* (ТМА 741b4), *misqol* (ТМА 732b25), *ellik yūoç* (ТАҲ 727a4) ва ҳ.к. Ёдномалар луғат таркибида қўлланган нумеративларнинг лексик-семантик жиҳатлари хусусида ишнинг учинчи бобида тўхталинади.

IV. Олмош. Олмошлар семантик ва грамматик хусусиятлари билан бошқа сўз туркумларидан фарқ қилади. Олмош, от, сифат, сон ва баъзан бошқа сўз туркумлари ўрнида қўлланиб, предмет ва унга хос бўлган белгининг мавжудлигини кўрсатади. Олмош предметнинг белгисини доимий эмас, балки муайян ўринларда ифода қилади. Шу жиҳатдан олмош мустақил сўз туркуми ҳисобланса-да, конкрет маъ-

⁴⁴ Фозилов Э. Ўзбек тилининг тарихий морфологияси. –Т.: Фан, 1965. –Б.68.

нога эга бўлмайди⁴⁵. Олмошнинг асосий маъноси ва қайси сўз туркумлари ўрнида ишлатилиши матн ичида ойдинлашади.

Текширилаётган ёзма манбалар тилида 61 та олмош мавжуд бўлиб, улар англатган маъноларга қараб қуйидаги турларга бўлинади:

а) кишилиқ олмошлари: *mān // men , sān // sen , alar, biz, siz, ul//ol*;

б) ўзлик олмошлари: *öz, xud*;

в) кўрсатиш олмошлари: *ul, bul, bu, munday//mundaq, uşbu, anda, anī, anīn, andīn, šu*;

г) сўроқ олмошлари: *kim? qaydīn? qačan? qaysi? nāčūk//nečūn? qayon? ne? nevčūn? negā? net-? nečā? qayu?*

д) белгилаш олмошлари: *barča, barī, butun, jamī, jumla, har kim, har ne, har kişi*;

е) гумон олмоши: *birav*;

ё) бўлишсизлик олмошлари: *heč nimā, heč kim, heč qačan , heč banda* ва ҳ.к.

V. Феъл. Феъл сўз туркуми морфологияда муҳим ўрин тутати. Сўз туркумлари ичида асосий ўринни отлар ва феъллар ташкил қилиши эътиборга олинса, унинг кенг соҳа эканлиги англашилади.

Туркология ва ўзбек тилшунослигида феъл сўз туркуми бўйича бир қатор тадқиқотлар амалга оширилган⁴⁶.

⁴⁵ Аширбоев С., Азимов И. Ўзбек тилининг тарихий грамматикаси (Ўқув-услубий қўлланма). –Т.: Тошкент давлат педагогика университети, 2002. –Б.47.

⁴⁶ Нигматов Х. Морфология тюркского глагола по материалам словаря Махмуда Кашгарского. Автореф. дисс. канд. филол. наук. –Л., 1970; Шукуров Ш. Ўзбек тилида феъл майлларининг тараққиёти. –Т.: Фан, 1980; Щербак А. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (глагол). –Л., 1981; Расулов Р. Ўзбек тили феълларининг семантик структураси. –Т.: Фан, 1991; Содикова М. Ҳозирги ўзбек адабий тилида феъл стилистикаси (семантик аспектда). Филология фанлари доктори... дис. –Т., 1991. –Б.288; Ҳожиёв А. Ўзбек тилида кўмакчи феъллар. –Т.: Фан, 1966; Ҳожиёв А. Тўлиқсиз феъл. –Т.: Фан, 1970; Ҳожиёв А. Феъл. –Т.: Фан, 1973; Юсуфхўжаева Ҳ. Ўзбек тили изохли лўғатида феъл формаларининг лексикографик таҳлилига доир. Филол.фанлари номзоди ... дисс. –Т., 1975; Кучкартаев И.К. Семантика глаголов речи в узбекском языке (компонентный и валентный анализ). Дисс... д-ра филол. наук. –Т., 1977; Расулов Р. Ўзбек тилидаги ҳолат феъллари ва уларнинг облигатор валентликлари. –Т.: Фан, 1989; Расулов Р. Лексико-семантические группы глаголов состояния и их валентность. –Т.: Фан, 1991; Аъламова М. Ўзбек тилидаги феълларда нисбат категорияси. –Т.: Фан, 1992; Расулов Р. Ўзбек тили феълларининг маъно тузилиши. –Т., 2001; Шарипов Ф.Г. Феълларда ҳаракат тарзининг синтетик ифодаланиши. Филол.фанлари номзоди ... дисс. автореф. –Т., 2012; Ганиева Д.А. Ўзбек тилидаги феълнинг функционал шаклларида синкретиклик ва полифункционаллик. Филол.фанлари номзоди ... дисс. автореф. –Т., 2012; Шабанов Д.К. Турк ва ўзбек тилларида фаол ҳаракат феълларининг семантикаси. Филол. Фанлари номзоди ... автореф. –Т., 2003; Муҳамедова С. Ўзбек тилида ҳаракат феълларининг семантикаси ва валентлиги. –Т.: Фан, 2005.

“Тарихи анбиё ва ҳукамо”да 470 та, “Тарихи мулуки Ажам”да эса 521 та феъл иштирок этган бўлиб, уларда умумий микдорда тақ-
рорларсиз жами 547 та феъл-сўзлар қатнашган. Уларнинг 179 таси
солда, 368 таси эса қўшма феъллардан иборат.

1. Нутқ феъллари: *sözlä=* (TAX 717b21), *sor=* (TAX 708b13),
da'vat qil= (TAX 708b21), *izhâr qil=* (TAX 711a16), *iltijâ qil=* (TAX
711b8), *iltimâs qil=* (TAX 711a25), *munâjât qil=* (TAX 715b17),
muâmalâ qil= (TAX 718a26), *nidâ qil=* (TAX 725a17), *salâ ur=* (TAX
721b8), *çârla=* (TAX 728a18), *ta'rif qil=* (TAX 721b23), *şikâyat qil=*
(TAX 711a19), *xitâb qil=* (TAX 712b27) ва ҳ.к.

2. Ҳолат феъллари: *adam bol=* (TAX 712b15), *barbâd bol=* (TAX
728b21), *bat=* (TAX 716b8), *bulya=* (TAX 725a24), *boya=* (TAX 725a2),
vidâ' et= (TMA 729a12), *güm bol=* (TAX 716b9), *yazab qil=* (TAX
714a16), *yayil=* (TAX 721b10), *yoluq=* (TAX 726a14), *qanâat qil=* (TAX
723a8), *âzurda bol=* (TAX 721a24), *örtän =* (TAX 713b8) ва ҳ.к.

3. Ҳаракат феъллари: *bayla=* (TAX 709a18), *bar=* (TAX 709a24),
buz= (TAX 709b10185), *yay=* (TAX 721b10), *yat=* (TAX 717b4), *jihâd
qil=* (TAX 720a13), *ilik ur=* (TAX 707b10), *kez=* (TAX 720a11), *kîy=*
(TAX 720a22), *qav=* (TAX 724b5), *qac=* (TAX 726a14), *qaq=* (TAX
717a9), *quc=* (TAX 717b11), *qonyar=* (TAX 709b12), *tebra=* (TAX
716b15), *havâlan=* (TAX 709a18), *çirmâ=* (TAX 724a16), *yügür=* (TAX
710a16) ва ҳ.к.

4. Юмуш феъллари: *bunyâd qil=* (TAX 713b21), *dafn qil=* (TAX
718b11), *yaşur=* (TAX 708b6), *yîy=* (TAX 709a4), *yîq=* (TAX 707a27),
yan= (TAX 714a28), *kes=* (TAX 718a24), *qoz=llqaz=* (TAX 706a7),
qutqar= (TAX 723a25), *sovurt=* (TAX 727a13), *töşä=* (TAX 722a1),
ek= (TAX 723a3), *min=* (TAX 723b22), *yoyur=* (TAX 705a8) ва ҳ.к.

5. Тафаккур феъллари: *ânlâ=* (TAX 707a8), *bil=* (TAX 708a8),
vâqif bol= (TAX 710a16), *yâd qil=* (TAX 720a27), *imân keltür=* (TAX
706b4), *mulâhaza qil=* (TAX 723b19), *mutanaffir bol=* (TAX 713a6),
rad qil= (TMA 733b13), *sayîn =* (TAX 725b6), *tanî=* (TAX 722b15),
tafahhus qil= (TAX 711a20), *tahqiq qil=* (TAX 709a1), *ta'lim al=* (TAX
705b3), *oqu=* (TAX 723b22) ва ҳ.к.

6. Табиий ҳолат феъллари: *ye=* (TAX 711a7), *yay=* (TAX
705a10), *yaru=* (TAX 708b22), *qayna=* (TAX 719b13), *islân=* (TAX
713a6), *iç=* (TAX 706a24), *tat=* (TAX 728a23), *uyuqla=* (TAX 709a13),
uyyan = (TAX 710b1), *yümşä=* (TAX 720a23), *çürü=* (TAX 723b20),
es= (TAX 707a27), *ünüt=* (TAX 711b19), *kökär=* (TAX 719a10), *qarî=*
(TAX 724a10), *aqar=* (TAX 725b6), *piş=* (TAX 726b26), *torîq=* (TAX
719a19), *işîy bol=* (TMA 737a13) ва ҳ.к.

7. Кўриш феъллари: *baq=* (TAX 723b20), *muşâhada qil=* (TAX
708b12), *körün=* (TAX 714b14), *kör=* (TAX 714b14), *körgüz=* (TAX
714b22), *zâhir bol=* (TAX 716a19) ва ҳ.к.

8. Эшитиш феъллари: *masmu' bol* = (ТАҲ 720a20), *ešit* = (ТАҲ 723b25), *xitáb qil* = (ТАҲ 726b19), *yetiš* = (ТАҲ 706b22), *istimá' qil* = (ТМА 737a1) ва ҳ.к.

Изланишлар натижаси шуни кўрсатадики, Алишер Навоий қаламига мансуб тарихий асарлар луғат таркибида мавжуд феъл лексемаларнинг кўпчилик қисмини, XIV аср охирларигача бўлган даврда яратилган ёдномалардан фарқли ўлароқ, кўшма феъллар ташкил қилади. Ушбу кўшма феълларнинг асосий қисми эса форсча-тожикча ва арабча ўзлашмаларга туркийча *qil* =, *bol* =, *ayla* =, *et* = ва бошқа ёрдамчи феълларни кўшиш ёрдамида ҳосил қилинган.

VI. Равиш. Эски ўзбек тилида ҳам равиш туркумидаги сўзлар сўз ўзгартувчи аффикслар қабул қилмаслиги билан бошқа мустақил сўз туркумларидан ажралиб туради. Гапда равишлар бошқа сўзлар билан битишув йўли билан боғланади. Айрим равишларнинг таркибидаги келишик аффикслари эса ўзининг грамматик хусусиятини йўқотиб, сўзнинг таркибий қисмига айланиб қолган.

Туркий тиллар, шу жумладан, ўзбек тилидаги равишларнинг бир гуруҳини бошқа сўз туркумларидан ажралиб чиққан сўзлар ташкил этади. Бундай равишларнинг кўпчилиги исмлар, айримлари феъллар асосида шаклланган. Равишларнинг бошқа сўз туркумларидан ажралиб чиқиши маълум тарихий даврларда ҳар хил йўллар билан юзага келган⁴⁷. Шунингдек, равиш сўз туркумига оид лексемалар таркиби бошқа тиллардан ўзлашган сўзлар ҳисобига бойиб, кенгайиб борган. Шунинг учун ҳам равиш тузилиши ва таркибига кўра ранг-барангдир⁴⁸. Биз текшираётган ёдномалар тилида ўз қатламга хос равишлар билан бир қаторда, араб ва форс-тожик тилларига оид равишлар ҳам ифодаланган. Жумладан, асарларда қўлланишда бўлган 68 та равиш сўз туркумига доир лексеманинг 34 таси туркийча, 17 таси форсча-тожикча, 18 таси арабча лексик бирликлардан иборат. Ушбу равишлар иш-ҳаракатнинг бажарилишидаги турли ҳолатларни, ҳолат ва белгининг белгисини билдиришда қўлланган бўлиб, уларнинг маъно нуктаи назаридан бир неча турлари мавжуд:

1. Ҳолат равишлари: *ayru* (ТАҲ 705a19) – “айрим, алоҳида”, *bizzarura* (ТАҲ 726a21) – “заруратан, мажбуран, зарурат юзасидан”, *bát* (ТМА 733a17) – “тезда, дарров”, *zaruratan* (ТАҲ 724a19) – “заруратга кўра, ноилож, ночор”, *yaksar* (ТАҲ 727b27) – “бирдан, бирданига, дафъатан”, *yavay* (ТАҲ 714b1) – “пиёда, яёв”, *biixtiyár*

⁴⁷ Abdurahmonov G., Shukurov Sh., Mahmudov Q. O'zbek tilining tarixiy grammatikasi. –Т.: O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti, 2008. –В. 274.

⁴⁸ Б. Абдушукуров. “Қисаси Рабғузий” лексикаси. –Т.: Академия, 2008. –Б.31.

(ТМА 742a14) – “ихтиёрдан ташқарида”, *tiriklāy* (ТМА 739b23) – “тириклигича”, *filhāl* (ТАҲ 710a16) – “дарҳол, тезда, шу онда”.

2. **Пайт равишлари:** *burun* (ТАҲ 711b19) – “аввал, илгари, қадим”, *avval* (ТМА 729a2) – “дастлаб, олдин, илгари”, *kečāsi* (ТАҲ 717b12) – “тунда”, *kečā-kunduz* (ТАҲ 714b1) – “туну кун, ҳар доим, доимо”, *hanuz* (ТАҲ 716a24) – “ҳалигача, то шу вақтгача”, *har qačan* (ТАҲ 716a7) – “доим, ҳамеша”, *emdi* (ТАҲ 715b21) – “энди”, *bu yuqinda* (ТАҲ 708b8) – “тез орада”.

3. **Ўрин равишлари:** *javārida* (ТАҲ 710b17) – “яқин ерда, ёнида”, *tašqarī* (ТМА 733b19) – “ташқари”, *huzur* (ТАҲ 711a23) – “олд, ҳузур”, *har yan* (ТМА 742b3) – “ҳар томон, турли томон”, *tegrāsida* (ТАҲ 713a7) – “теварагида, атрофида”, *ilāy* (ТАҲ 714a18) – “олд, ҳузур”, *ilgāri* (ТАҲ 727b18) – “илгари, олға”.

4. **Даража-миқдор равишлари:** *anča* (ТАҲ 727b28) – “кўп, бирмунча”, *asru* (ТАҲ 707a11) // *usru* (ТМА 738a22) – “жуда, ниҳоятда, беҳисоб”, *base* (ТМА 737a29) – “кўп, бениҳоя, ниҳоятда, шу қадар”, *kām* (ТАҲ 705b8) – “оз, кам”, *kōp* // *kōb* (ТАҲ 706a5, 705b28) – “кўп, ортиқ, анча”, *anča* (ТАҲ 707b6) – “шунча, шунчалик”, *yāyat* (ТМА 737b1) – “жуда, ниҳоятда, гоятда”, *hazarbār* (ТМА 741b5) – “минг марта, жуда кўп”, *xeqli* (ТМА 729b8) – “анчагина, кўп, ортиқ” ва ҳ.к.

1.1.2. Ёрдамчи сўзлар

Ёрдамчи сўзлар лексик маъно англатмайди, лексеманинг фақат грамматик маъносини билдиради. Морфологик ўзгариш тизими, ясалиш хусусиятига эга эмас, гап бўлаги вазифасида кела олмайди. Улар сўз ва гапларни ўзаро боғлаш, уларга қўшимча маъно юклаш, сўзларни бир-бирига тобелаш каби турли муносабатларни англатади. Биз тадқиқот объекти сифатида ўрганаётган манбаларда қуйидаги ёрдамчи сўзлар қўлланилган.

I. Кўмакчилар. Туркий тилларда кўмакчилар мустақил сўз туркумларидан ривожланган. Лекин мустақил сўзларнинг кўмакчилар туркумига ўтиши узоқ даврлар давомида юз беради. Бундай сўзлар дастлаб ўз маъносида қўлланиши билан бирга, ўрни билан кўмакчи вазифасини ҳам бажаради. Даврлар ўтиши билан улар ўзининг мустақил лексик маъносини йўқотиб, кўмакчилар туркумига ўтади.

Ҳозирги туркий тилларда амалда бўлган кўмакчиларнинг мустақил сўз туркумларидан ажраб чиқиши нисбатан кейинги даврларда юз берган. Бу ҳол ёзма ёдгорликлар тилида ҳам маълум даражада акс этган. Масалан, Ўрхун-Энасой ёдгорликлари тилида кўмакчилар жуда кам сонни ташкил этади. XI асрга оид “Қутадғу билиг” ва “Девону луготит турк” асарларида кўмакчилар сони анча кўпайган. Ёзма манбалардан маълум бўлишича, XII–XIII аср-

лардан бошлаб туркий тилларда, шу жумладан, ўзбек тилида ҳам кўмакчилар гуруҳи янада кенгая борган⁴⁹. Биз текшираётган тарихий ёдномаларда жами 43 та кўмакчидан 11 та соф кўмакчи, 32 та вазифадош кўмакчи қўлланилган. Вазифадош кўмакчиларнинг 21 таси от, 7 таси равиш, 2 таси сифат, 2 таси феъл кўмакчилардан иборат бўлиб, улар қуйидагича таснифланади:

1. Соф кўмакчилар ⁵⁰: *üçün, birlä // bilän // bilä, sayın, icrä, kabi // kabi, sarı, üzrä, yanlıy, ilä*;

2. Вазифадош кўмакчилар: а) от кўмакчилар: *jānibdin* — “сабабдан, сабабли”, *arasidin, yanidin, qashya//qashida, aldida//alliya, astida//astidin, üstida//üstiya, qirayinda, taraf, jihatdin //jihatidin, içindä//icrya//icidin, yüzidin //yüzin, bābida, yaqasidin*;

б) равиш кўмакчилар: *keyin, soñ // soñra, taşqari // taşyari, soñ // soñra, nāri, beri, ötrü, burun*;

в) сифат кўмакчилар: *özgä, başqa*;

г) феъл кўмакчилар: *körä, yaraşa*.

II. Боғловчилар. Боғловчилар ҳам бошқа ёрдамчи сўзлар каби тарихан мустақил сўзлардан ривожланган. Лекин бундай боғловчилар туркий тилларда жуда кам сонни ташкил этади. Ҳозирги туркий тилларда истёъмолда бўлган боғловчиларнинг аксарияти эрон тилларидан ёки араб тилидан ўзлаштирилган. Ёзма манбалардан маълум бўлишича, бундай боғловчилар туркий тиллар тараққиётининг маълум даврларида ўзлаштирилган бўлиб, уларнинг миқдори аста-секин кўпая борган. Ўзлаштирилган боғловчиларнинг бир гуруҳи XI асрга оид ёдгорликларда ҳам учрайди. Лекин улар XIII–XIV асрлардан кенг қўллана бошланган⁵¹. Биз ўрганаётган XV асрга оид тарихий ёдномаларда ҳам ўз ва ўзлашган қатламга оид боғловчилар қўлланган ва уларни қуйидаги гуруҳларга бўлиб таснифлаш мумкин:

Тенг боғловчилар. Мазкур боғловчилар вазифаси ва маъносига кўра қуйидаги гуруҳларга бўлинади:

а) бириктирув боғловчилари: *va, ham, -u (-yu), dayi*;

б) айирув боғловчилари: *gah, yá, yáki, yaxud*;

в) зидлов боғловчилари: *ammá, vale, lek, lekin, balki, illá*;

г) инкор боғловчиси: *nā/ne*.

2. Эргаштирувчи боғловчилар: *agar, agarči, var* — “агар”, *ar* — “агар боғловчисининг қисқартирилган шакли”, *garči, gar, ki, kim, lājaram* — “шунинг учун”, *çu // çun, ya'ni*.

⁴⁹ Abdurahmonov G., Shukurov Sh., Mahmudov Q. O'zbek tilining tarixiy grammatikasi. —T.: O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti, 2008. —B. 284–285.

⁵⁰ Рустамов Т. Соф кўмакчилар. —Т.: Фан, 1991. —Б.124.

⁵¹ Abdurahmonov G., Shukurov Sh., Mahmudov Q. O'zbek tilining tarixiy grammatikasi. —T.: O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti, 2008. —B. 302–303.

Навоий қаламига мансуб ушбу икки тарихий асар лексикасида 26 та боғловчидан истифода этилган бўлиб, унинг 15 тасини тенг боғловчилар, 11 тасини эргаштирувчи боғловчилар ташкил этади.

III. Юкламалар. Эски ўзбек тилида истеъмомда бўлган юкламалар тузилиши ва қўлланиши жиҳатидан икки гуруҳга бўлинади:

1. Бир гуруҳ юкламалар тузилишига кўра аффиксларга ўхшаб сўзга қўшилиб келади ва ўзи қўшилиб келган сўзга ёки бутун гапга қўшимча маъно беради.

2. Юкламаларнинг иккинчи гуруҳи сўз ёки гап олдидан келиб, мустақил сўз сифатида қўлланади. Лекин бундай сўзлар мустақил лексик маънога эга бўлмасдан, гап мазмунига қўшимча маъно беради⁵².

Биз ўрганаётган асарлар лексикасида юкламалар кам сонни ташкил этган. ТАҲ асарида сўзга қўшилиб келувчи юкламалардан биргина *-mi* юкламаси уч ўринда қўлланган: *Xitáb keldikim, bir ačñimu toygaribsen, yá bir yalanyaçñimu бүtkäribsenkim, mahábat qiladursen!* (ТАҲ 710a3)

Ушбу сўроқ юклама асосан кесим вазифасидаги сўзга қўшилиб келган: *Yá Sulaymán, sen müni bilmäsmü erdiñ...* (ТАҲ 721b13). Гапнинг мазмунига қўшимча маъно юкловчи сўз юкламалардан *ham* юкламаси асарлар лексикасида фаол қўлланган. Шунингдек, ТАҲ сўз бойлигида гап мазмунига кучайтирув-таъкид маъносини юкловчи *hattoki* юкламаси ҳам бир ўринда қўлланган: *Hattáki, Lut a.s.niñ jufti ul qavmdin erdi, ul tašdin halák boldi* (ТАҲ 709b13,14).

1.1.3. Модал сўзлар

Модал сўзлар сўзловчининг айтилаётган фикрга муносабатини англатиб, унинг аниқлиги, ростлиги, гумон ёки шартлигини ифодалаш учун хизмат қилиб, асосан, кириш сўз вазифасида келади. Улар бутун фикрга ёки унинг бирор қисмига тааллуқли бўлиб, шаклан ўзгармаслиги, гап бўлаги вазифасида келмаслиги, гапнинг бошқа бўлаклари билан синтактик алоқага киришмаслиги билан характерланади. Ёдномаларда жами 10 та модал сўз кузатилади: *albatta, alqissa, bas, magar, šayad, balki//balke, yoq, bor, kerák, lázim*.

1.1.4. Ундов сўзлар

Ёзма ёдгорликларда қўлланган ундовлар жуда кам сонни ташкил этади.

Эски ўзбек тилидаги ундовларнинг бир гуруҳи сўзловчининг тингловчига мурожаати, хитоб қилиш, фикрни жалб этиш каби маъноларни ифодалайди. Тарихий ёдномаларда қайд этилган бешта

⁵² Ўша асар. —Б.317.

ундовнинг айримлари сўзловчининг тингловчига мурожаати, хитоб қилиш, фикрга жалб этиш каби маъноларни ифодаласа, баъзилари сўзловчининг ҳис-ҳаяжони, таажжубланиши каби маъноларни билдиради, улар қуйидагилар: *yá, ah, ey, alá, vá*.

Ҳар қандай тил каби ўзбек тили ҳам ўзининг кўп асрлик тараққиёти давомида морфологик жиҳатдан ривожланиб, такомиллашиб келди, ўз ривожланиши мобайнида турли босқичларни босиб ўтди. Натижада тилнинг луғат таркиби ва грамматик қурилишида муайян ўзгаришлар юзага келди. Ҳар бир давр учун асос лексика, грамматик воситалар, адабий меъёрлар мавжуд. Халқ тарихининг ҳамма даврларини ўзида акс эттирадиган соҳа лексикадир. Чунки тилнинг ҳаракатчан қисми лексика саналади⁵³. Шу нуқтаи назардан, Навоий қаламига мансуб ТАҲ ҳамда ТМА асарлари лексикасини статистик жиҳатдан ўрганиш натижалари ҳар икки асарда барча сўз туркумларига оид сўзлар қўлланилганлигини кўрсатди. Ёдгорликларда истеъмолда бўлган лексемаларнинг аксариятини туркийча, арабча, форсча-тожикча сўзлар ташкил этиб, шунингдек, қадимги яҳудий, юнон, санскрит, хитой, мўғул, суғд, арман тилларидан ўзлашган сўзлар ҳам маълум ўринни эгаллаган. Бу эса, ўз навбатида сўз туркумларининг қадимийлигидан дарак бериш билан бирга, асарлар тилининг ранг-баранглигини таъминлаган.

1.2. Тарихий асарлар лексикасининг қўлланиш частотаси

Ўзбекистоннинг мустақил давлат сифатида жаҳон ҳамжамиятига қўшилганлиги бошқа фанлар қатори тилшуносликнинг имкониётларини ҳам кенгайтирди. Натижада ўзбек тили ҳодисаларини тизимли асосда ўрганиш, миллий тилимизни бошқа тиллар андозаларига солмасдан, ўз ички табиатига мувофиқ тарзда тадқиқ этиш, тадқиқотлар методологиясини замонавийлаштиришга илк қадамлар қўйилди. Кейинги йилларда амалга оширилаётган илмий тадқиқотлар натижасида ўзбек тилининг фонетик, лексик ва грамматик сатҳлари тизимли равишда тадқиқ этилмоқда.

Ахборот технологиялари асрида фан-техника тараққиёти ўзбек тилшунослиги олдига ҳам муайян вазифаларни қўймоқда. Айниқса, ўзбек компьютер лингвистикасини жадал ривожлантириш, унинг истиқболли режаларини тузиш зарурати кучаймоқда.

Ҳозирги кунда Ғарб тилшунослигида прагматик эмпирик кўринишли компьютер ва корпус лингвистикаси, компьютер лингвистикаси жуда кенг тарқалган ва оммалашган⁵⁴. Кўп миллионли,

⁵³ Абдушукуров Б. Қисаси Рабғузий лексикаси. –Т.: Академия, 2008. –Б.35.

⁵⁴ Мамадалиева Н. С. XVII асрнинг иккинчи ярми – XIX аср биринчи ярми

хатто миллиардли сўз қўлланишларни ўз ичига олган корпуслар⁵⁵ маълум бир тилда хилма-хил жанр, услуб, мазмун, шакл, турдаги ёзма ёдгорликларнинг компьютер технологияси асосида ишлашга ихтисослаштирилган матнларнинг мажмуалари бўлиб, бу корпуслар билан ишлаш дастурлари бизда ҳали у қадар такомиллашмаган. Ғарбда эса бу метод бугунги ҳар бир лингвистик-прагматик тадқиқот учун энг оддий ва оммавий усул ҳисобланади.

Тил тарихини илмий жиҳатдан ўрганиш ёзма обидаларни ҳар томонлама тадқиқ этиш билан узвий боғлиқ. Бу фикрни сўнгги йилларда ўзбек тилшунослигида амалга оширилган изланишлар яна бир бор тасдиқлайди. Тил ҳодисаларини диахрон аспектда таҳлил этиш натижалари қадимги туркий тиллар тараққиёти тарихини даврлаштириш, адабий тилнинг ривожланиш босқичларини ойдинлаштириш, туркий тиллар тарихий ва этимологик луғатларини яратишда қимматли материал бўлиб хизмат қилади. Ўзбек тилшунослигида статистик метод асосида олиб борилган илмий тадқиқотлар, рисоалар ва мақолалар йўқ эмас⁵⁶. Эски ўзбек адабий тилида битилган асарлар тилидаги лексик birlikларни ахборот технологиялари ёрдамида лингвостатистик тадқиқ этиш ҳозирги тилшунослигимиздаги энг долзарб вазифалардан бири саналади. Бу вазифани амалга ошириш ва илмий тадқиқот олиб бориш натижасида асарлар тили билан боғлиқ бир қанча назарий ва амалий масалалар ечимини топишда, айниқса, лингвостатистик луғатларнинг бир неча хил ва-

ўзбек тили ёзма ёдгорликлари лексик хусусиятлари. Филол. фан. док. ... дисс. автореферати. –Т., 2012. –Б.21.

⁵⁵ Германиянинг Маннхейм шаҳридаги немис тили тадқиқотлари институтининг ҳузурида тузилган корпус – cosmos – 2 млрд 200 млн сўз қўлланишни, 5.500.000 бетлик материални ўз ичига олади. [www/cosmos/IDS Mannheim](http://www/cosmos/IDS_Mannheim).

⁵⁶ Муҳаммедов С.А. Статистический анализ лексико-морфологической структуры узбекских газетных текстов. Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. –Т., 1980. –С. 21; Ризаев С. Кибернетика ва тилшунослик. –Т.: Ўзбекистон, 1976. –Б.16; Ризаев С. Статистическая структура лексики «Дивана» Хамзы Хакимзаде Ниязи (частотный словарь и конкорданс). –Т., 1989. –С. 248; Ризаев С., Бўронов Н. Абдулла Қаҳҳор “Синчалак” повести тилининг частотали луғати. –Т., 1986. –Б.171; Арзикулов Х.А., Каршиев А.Б. Лингвистический автомат: UZLANGTON // Материалы Республиканской научной конференции «Современное состояние проблемы и перспективы развития информатизации в Узбекистане». –Т.: Фан, 1999. –С.47–50; Арзикулов Х.А., Сафаров Ш.С., Каршиев А.Б., Уринбаева Д. Автоматизированная система переработки узбекского текста // Строй языка и методы обучения иноязычному общению. Сборник научных статей. –Самарканд: Изд. СамГУ, 1997. –С. 5–19; Арзикулов Х.А. Ўзбек лингвистик автомати // Мулоқот. –Т., 2002. –№1. –Б.20–21. Жуманазарова Г.У. “Ширин билан Шакар” достонининг луғавий ва лингвопоэтик хусусиятлари (Фозил Йўлдош ўғли варианты асосида), Филол. фан. ном. ... дисс. автореферати. –Т., 2008. –Б.9.

риантларини тузишда жуда катта имконият яратилди. Бу соҳадаги ишларнинг бошланганига ҳали кўп бўлгани йўқ⁵⁷. Шундай экан, биз қуйида буюк мутафаккир қаламига мансуб тарихий асарлар ТАҲ ва ТМА лексикасининг қўлланиш частотаси хусусида фикр юритамиз.

Изданишларимиз давомида тадқиқ қилинаётган ёдномалар лексикаси бўйича замонавий ахборот технологиялари ёрдамида асарларнинг электрон матни яратилди, шу матн асосида компьютернинг махсус дастурларига таяниб асарлар матнининг частотали ҳамда алфавитли-частотали луғатлари тузилди.

Асарларнинг электрон матни бўйича частотали луғат тузилгандан кейин асарлар тилини бевосита лингвостатистик жиҳатдан тадқиқ қилиш имконияти пайдо бўлди – энг кўп ишлатилган сўзларни таҳлил қилиш ва асарлар лексикаси бўйича муҳим илмий хулосалар чиқаришимизга асос яратилди. Тарихий асарлар тилидаги энг юқори частотали 200та сўзшаклнинг қўлланиш ҳолати кўздан кечирилди ва уларнинг лисоний таҳлилига эътибор қаратилди. Натижада, асарлар тилидаги энг юқори частотали 200та сўзшаклнинг лисоний ва лингвостатистик хусусияти, биринчидан, асарлар матнининг 45 %ини ташкил этганлиги, яъни ўта юқори даражада бирикиш хусусиятига эгалигидан дарак беради. Иккинчидан, уларнинг асосий қисми стилистик жиҳатдан бетараф ҳамда ҳозирги ўзбек адабий тилида катта маъно ўзгаришларисиз, фаол қўлланишда эканлиги аниқланди. Монографияда уларнинг лингвостатистик таҳлили қуйидагича гуруҳлаштирилди:

1.2.1. Сўз туркумлари бўйича статистик таҳлил

Тарихий асарлар тилидаги энг юқори частотали 200та сўзшакл от, сифат, сон, олмош, феъл, равиш, боғловчи, кўмакчи, юклама ҳамда модал сўз каби жами ўнта сўз туркумига мансуб бўлиб, улар жами 18 786 марта такрорланган. Уларнинг қанчалик фаоллиги ва қўлланиш частотаси қуйидаги жадвалда акс этади:

№	Сўз туркумлари	Сони	ТАҲдаги қўлланиш частотаси	ТМАдаги қўлланиш частотаси	Умумий қўлланиш частотаси
1	От	94	3 437	1 395	4 831
2	Сифат	14	482	82	564
3	Сон	8	574	337	911

⁵⁷ Ўринбоева Д.Б., Умурзоқов Д.Б., Ўзбек халқ дostonлари тилининг алфавитли-частотали луғати. –Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2006. –Б.394. Ўринбоева Д.Б. Халқ дostonлари тилининг частотали луғати. –Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2006. –Б.244.

1-боб. Алишер Навоий тарихий асарлари
лексикасининг статистик тадқиқи

4	Олмош	18	2 191	1 171	3 362
5	Феъл	51	3 145	1 823	4 968
6	Равиш	4	263	190	483
7	Боғловчи	6	1 822	1 299	3 127
8	Кўмакчи	3	219	74	293
9	Юклама	1	115	79	194
10	Модал сўз	1	36	22	58
	Жами	200	12 284	6 472	18 786

Кўриниб турибдики, туркумлар ичида қўлланиш частотаси энг юқори бўлган сўз туркуми феъл бўлиб, асарлар лексикасидаги юқори частотали 200та сўзшаклнинг 51тасини ташкил этади, 4968 марта қўлланган. Қўлланиш частотаси юқори сўзшакллар умумий такрорининг 26%ини ташкил қилган. Энг фаол феъллар сирасига туркийча *ayt=*; *ber=*; *de=*; *yibar=*; *kel=*; *tilā=*; кабиларни киритиш мумкин. Қуйида мазкур феълларнинг тарихий асарлар матнидаги қўлланиш частотаси акс этган:

№	Феъл туркумига мансуб юқори частотали сўзлар	ТАҲдаги қўлланиш частотаси	ТМАдаги қўлланиш частотаси	Умумий қўлланиш частотаси
1	<i>azimat qil=</i>	12	3	15
2	<i>ayt=</i>	95	30	125
3	<i>amr qil=</i>	2	14	16
4	<i>asra=</i>	19	9	28
5	<i>ber=</i>	120	87	207
6	<i>bil=</i>	24	26	50
7	<i>bit=</i>	32	34	66
8	<i>bar=</i>	35	48	83
9	<i>bayla=</i>	15	12	27
10	<i>buyur=</i>	46	21	67
11	<i>vāqe' bol=</i>	11	7	18
12	<i>daf' qil=</i>	6	14	20
13	<i>de=</i>	356	109	465
14	<i>yan =</i>	16	5	21
15	<i>yetkür=</i>	14	23	37
16	<i>yet=</i>	62	55	117
17	<i>yibar=</i>	47	57	104
18	<i>kel=</i>	111	55	166
19	<i>keltür=</i>	58	12	70
20	<i>kir=</i>	50	12	62
21	<i>kiyür=</i>	16	13	29
22	<i>kör=</i>	48	35	83

АЛИШЕР НАВОИЙ ТАРИХИЙ АСАРЛАРИ ЛЕКСИКАСИ

23	<i>körgüz=</i>	27	3	30
24	<i>qabul qil=</i>	43	10	53
25	<i>qil=</i>	1055	547	1602
26	<i>qal=</i>	57	35	92
27	<i>qac̣=</i>	9	16	25
28	<i>qoy=</i>	21	17	38
29	<i>mašyul bol=</i>	29	11	40
30	<i>ma'mur bol=</i>	8	1	9
31	<i>mutavallid bol=</i>	17	23	40
32	<i>nasib bol=</i>	22	3	25
33	<i>al=</i>	38	57	95
34	<i>paydā bol=</i>	23	12	35
35	<i>sal=</i>	39	27	66
36	<i>sor=</i>	38	9	47
37	<i>tilā=</i>	55	32	87
38	<i>tirgüz=</i>	17	-	17
39	<i>tap=</i>	66	57	123
40	<i>tut=</i>	59	53	112
41	<i>tüş=</i>	22	2	100
42	<i>öl=</i>	18	6	24
43	<i>öltür=</i>	38	30	68
44	<i>öltur=</i>	50	65	50
45	<i>ur=</i>	23	9	32
46	<i>halāk bol=</i>	40	21	61
47	<i>čiqar=</i>	36	23	60
48	<i>edi</i>	18	23	41
49	<i>elt=</i>	27	8	35
50	<i>ešit=</i>	15	6	21
51	<i>vasa=</i>	40	24	64
	жами	3145	1823	4968

Асарлар матнидаги фаол сўз туркумларидан яна бири от сўз туркумидир. У юқори частотали 200 та сўз шаклнинг 94 тасини ташкил қилиб, 4831 марта қўлланган. Қўлланиш частотаси юқори сўзшакллар умумий такрорининг 26%ини ташкил этган. Уларнинг 72 таси турдош, 23 таси атоқли отлардан иборат. Энг кўп марта ишлатилган отлар қаторига туркийча *er, iš, kiši, kün, ata, oyıl, el, teñri, qavm, mulk//muluk*, қадимги яҳудийча атоқли от *Musá* кабиларни киритиш мумкин. Ушбу отларнинг баъзилари тарихий асарларнинг бирида ўта фаол, иккинчисида эса санокли марта қўллангани билан ажралиб туради. Масалан, *teñri* сўзи ТАҲда бир юз қирқ тўққиз марта, ТМАда эса уч марта; *qavm* лексемаси ТАҲда бир юз йигирма беш ўринда, ТМАда олти марта ишлатилган. Бу эса бевосита тарихий

1-боб. Алишер Навоий тарихий асарлари
лексикасининг статистик тадқиқи

асарнинг мавзуси, моҳияти билан узвий боғлиқ. Қуйида асарларда
фаол ишлатилган от туркумига кирувчи сўзларнинг қўлланиш час-
тотаси акс этган:

№	От туркумига мансуб юқори частотали сўзлар	ТАҲдаги қўлланиш частотаси	ТМАдаги қўлланиш частотаси	Умумий қўлланиш частотаси
1	<i>avlâd</i>	35	9	44
2	<i>azâb</i>	16	4	20
3	<i>amr</i>	60	4	64
4	<i>anbiyâ</i>	18	4	22
5	<i>anq</i>	34	9	43
6	<i>asâ</i>	26	—	26
7	<i>ahvâl</i>	9	13	21
8	<i>baytul-muqaddas</i>	17	3	20
9	<i>balâ</i>	29	—	29
10	<i>banî</i>	57	7	64
11	<i>boş</i>	26	29	55
12	<i>valiahd</i>	13	16	29
13	<i>diyâr</i>	44	2	46
14	<i>din</i>	28	10	38
15	<i>Dâvyud</i>	42	1	43
16	<i>duâ</i>	86	1	87
17	<i>ver</i>	92	25	117
18	<i>vayin</i>	8	—	8
19	<i>labrâil</i>	24	—	24
20	<i>Jirîis</i>	27	2	29
21	<i>zamân</i>	52	86	138
22	<i>zuâfa</i>	15	1	16
23	<i>ibn</i>	28	2	30
24	<i>ihâdat</i>	24	7	31
25	<i>lhrâhim</i>	69	1	70
26	<i>imân // imân</i>	31	—	31
27	<i>ilik</i>	23	18	37
28	<i>ismâil</i>	21	1	22
29	<i>Isâ</i>	67	1	68
30	<i>Isrâil</i>	57	7	64
31	<i>vol</i>	20	20	40
32	<i>is</i>	79	60	139
33	<i>kemâ</i>	26	1	27
34	<i>kisi</i>	100	10	110
35	<i>köz</i>	28	7	35
36	<i>kün</i>	78	32	110
37	<i>könül // köpül</i>	23	11	34
38	<i>qaym</i>	125	6	131
39	<i>qardaş</i>	12	11	23
40	<i>qatl</i>	23	27	50
41	<i>qiz</i>	35	35	70
42	<i>Maryam</i>	28	2	30
43	<i>Misr</i>	30	1	31
44	<i>muddat</i>	18	10	28
45	<i>mulk // muluk</i>	39	142	181
46	<i>Musâ</i>	157	2	159
47	<i>Namrud</i>	24	—	24
48	<i>nasl</i>	26	14	40
49	<i>nuhvat</i>	37	3	40
50	<i>Nuh</i>	31	2	33
51	<i>alam</i>	36	32	68
52	<i>asmân</i>	21	1	22
53	<i>at I (ism. nom)</i>	49	22	71
54	<i>ata</i>	35	66	101

АЛИШЕР НАВОИЙ ТАРИХИЙ АСАРЛАРИ ЛЕКСИКАСИ

55	<i>payyambar</i>	44	6	50
56	<i>pādšā</i>	48	69	117
57	<i>pādšāhliy//pādšāhliq</i>	2	48	50
58	<i>rivāyat</i>	19	6	25
59	<i>Rum</i>	5	29	34
60	<i>Rustam</i>	-	31	31
61	<i>ruh</i>	17	4	21
62	<i>saltanat</i>	25	79	48
63	<i>sipoh</i>	16	32	44
64	<i>suv</i>	52	11	63
65	<i>sōz</i>	62	29	91
66	<i>tabaqa</i>	3	7	10
67	<i>taām</i>	20	2	22
68	<i>tarix</i>	21	11	32
69	<i>taxt</i>	27	68	95
70	<i>tenri</i>	149	3	152
71	<i>tift</i>	19	5	24
72	<i>tōš</i>	29	3	32
73	<i>tiš</i>	22	2	24
74	<i>ovul</i>	46	88	134
75	<i>uv</i>	41	3	44
76	<i>umr</i>	24	11	35
77	<i>xahar</i>	19	1	20
78	<i>xala</i>	33	2	35
79	<i>xidmat</i>	6	4	10
80	<i>xitāb</i>	12	1	13
81	<i>haqa</i>	84	1	85
82	<i>hāl</i>	60	10	70
83	<i>Hām</i>	26	-	26
84	<i>Hārūn</i>	18	-	18
85	<i>hukm</i>	42	4	46
86	<i>šahr</i>	52	24	76
87	<i>Sāp</i>	29	4	33
88	<i>Su'ayb</i>	16	1	17
89	<i>el</i>	55	67	122
90	<i>yūz I (bet)</i>	11	3	14
91	<i>Yunus</i>	25	-	25
92	<i>Yamīn</i>	17	-	17
93	<i>Yahyā</i>	15	3	18
94	<i>Ya'qub</i>	48	1	49
	жами	3437	1395	4831

Тарихий асарлар матнида фаол қўлланишда бўлган 200 та сўзшаклнинг ўн тўрттаси сифат туркумига мансуб бўлиб, жами 564 марта қўлланган. Қўлланиш частотаси юқори сўзшакллар умумий такрорининг 3% ини ташкил этган. Мазкур сифат сўзлар ТАҲдаги қўлланиш частотасининг юқорилиги билан характерланади. Туркийча *ölük*, арабча *azim*, *sālih*, *ṣayri* сўзлари ТАҲ матнида фаол ишлатилган бўлса-да, ТМА сўз бойлигида мутлақо қўлланмаган. Мусулмонлар худонинг исмига қўшиб айтадиган улуғлаш сўзи ҳисобланмиш арабча *taālā* сўзи белги ифодаловчи лексемалар ичида қўлланиш частотасининг энг юқорилиги билан ажралиб туради. Қуйида асарларда фаол ишлатилган нарса ва ҳодисаларнинг белгисини ифода этувчи сўзларнинг қўлланиш частотаси акс этган:

1-боб. Алишер Навоий тарихий асарлари
лексикасининг статистик тадқиқи

№	Сифат туркумига мансуб юқори частотали сўзлар	ТАҲдаги қўлланиш частотаси	ТМАдаги қўлланиш частотаси	Умумий қўлланиш частотаси
1	<i>aziz</i>	21	1	22
2	<i>azim</i>	21	—	21
3	<i>mubáarak</i>	20	1	21
4	<i>solih</i>	19	—	19
5	<i>taálá</i>	239	7	246
6	<i>tirik</i>	7	3	10
7	<i>uluy</i>	19	3	22
8	<i>özgä</i>	22	18	40
9	<i>ölük</i> (“жонсиз, ўлик, тирикнинг зидди”)	12	—	12
10	<i>yaxši</i>	26	19	45
11	<i>hazrat</i> (“улуг, муътабар”)	25	13	38
12	<i>hakim</i> (“донишманд”)	17	12	29
13	<i>yayr</i>	17	—	17
14	<i>yarib</i>	17	5	23
	жами	482	82	564

Тарихий асарлар матнида фаол қўлланишда бўлган 200 та сўзшаклнинг ўн саккизтасини олмош туркумига мансуб сўзлар ташкил этган. Улар жами 3362 марта қўлланган бўлиб, қўлланиш частотаси юқори сўзшакллар умумий такрорининг 18% ини ташкил этган. Уларнинг деярли ҳаммаси туркийча сўзлардир. Улар орасида кишилик, кўрсатиш ҳамда ўзлик олмошлари энг фаол қўлланишда бўлгани билан ажралиб туради. Буни қуйидаги жадвалда кўриш мумкин:

№	Олмош туркумига мансуб юқори частотали сўзлар	ТАҲдаги қўлланиш частотаси	ТМАдаги қўлланиш частотаси	Умумий қўлланиш частотаси
1	<i>alar</i>	96	43	139
2	<i>andoq</i>	32	31	63
3	<i>anī</i>	113	154	267
4	<i>anīn</i>	252	196	448
5	<i>ba'zi</i>	124	94	218
6	<i>biz</i>	25	5	30
7	<i>barča</i>	56	27	83
8	<i>bu</i>	539	145	684
9	<i>mazkur</i>	18	3	21
10	<i>men</i>	43	11	54
11	<i>ne</i>	31	24	55
12	<i>nečā</i>	42	24	66

13	<i>nimā</i>	35	18	53
14	<i>sān // sen</i>	67	37	104
15	<i>siz</i>	19	3	22
16	<i>öz</i>	126	101	227
17	<i>ul</i>	540	252	792
18	<i>hamul</i>	33	3	36
	жами	2191	1171	3362

Қўлланиш частотаси юқори бўлган сўзшакллар ичида шахс ва нарса, ҳодисаларнинг сон-саноғи ифодаловчи сўзлар ҳамда ҳисоб сўзлари ўзига хос ўрин тутати. Улар жами саккизта бўлиб, умумий қўлланиш частотаси 911 марта. Қўлланиш доираси юқори сўзшакллар умумий такрорининг 5% ини ташкил этган. Уларнинг барчаси ўз қатламга мансублиги билан характерлидир. Энг фаол қўлланишда бўлганлари *bir* сони ҳамда *yil* ҳисоб сўзидир. Таҳлил жараёнида кўшма сон тузилишидаги мураккаб сон компонентлари ҳисобга киритилмади.

№	Сон туркумига мансуб юқори частотали сўзлар	ТАҲдаги қўлланиш частотаси	ТМАдаги қўлланиш частотаси	Умумий қўлланиш частотаси
1	<i>bir</i>	200	94	294
2	<i>yetti</i>	99	6	105
3	<i>ikki</i>	60	39	99
4	<i>min</i>	13	16	29
5	<i>on</i>	34	23	57
6	<i>üç</i>	41	27	68
7	<i>yüz (son)</i>	33	27	60
8	<i>yil</i>	94	105	199
	жами	574	337	911

Тарихий асарлар матнида равиш туркумига мансуб сўзшакллар катта миқдорни ташкил этмаса-да, такрорларининг фаоллиги билан ажралиб туради. Улар тўртта бўлиб, 483 марта қўлланган. Қўлланиш частотаси юқори сўзшакллар умумий такрорининг 2% ини ташкил этган.

№	Равиш туркумига мансуб юқори частотали сўзлар	ТАҲдаги қўлланиш частотаси	ТМАдаги қўлланиш частотаси	Умумий қўлланиш частотаси
1	<i>dayi</i>	61	68	129
2	<i>kečä//kečäsi</i>	30	36	66
3	<i>köp//köb</i>	92	59	161
4	<i>yana</i>	80	47	127
	жами	263	190	483

1-боб. Алишер Навоий тарихий асарлари лексикасининг статистик тадқиқи

Тарихий асарлар матнида ёрдамчи сўз туркумларига мансуб жами ўнга юқори частотали сўз қўлланган бўлиб, улар 3608 марта такрорланган. Қўлланиш частотаси юқори сўзшакллар умумий такрорларининг 19,7% ини ташкил этган. Улардан олтитаси боғловчи, учтаси кўмакчи, биттаси эса юкламадир.

№	Ёрдамчи сўз туркумларига мансуб юқори частотали бирликлар	ТАҲдаги қўлланиш частотаси	ТМАдаги қўлланиш частотаси	Умумий қўлланиш частотаси
1	<i>agar</i>	21	9	30
2	<i>amma</i>	49	9	58
3	<i>bilā</i>	345	207	552
4	<i>va</i>	1272	925	2197
5	<i>yo</i>	28	11	39
6	<i>cu//cun</i>	107	138	245
7	<i>ham</i>	115	79	194
8	<i>sori</i>	23	6	29
9	<i>son</i>	154	49	203
10	<i>uʻcun</i>	42	19	61
	жами	2156	1452	3608

Шунингдек, тарихий асарлар матнидаги юқори частотали бирликлардан яна бири *yoq* сўзи бўлиб, жами эллик саккиз маротаба қўлланган.

1.2.2. Этимологик-статистик таҳлил

Энг юқори частотали сўзшакллар ичида туркий қатламга мансуб сўзлар алоҳида салмоққа эгаллиги билан ажралиб туради. Шунингдек, арабча, форсча-тожикча ҳамда қадимги яҳудийча сўзлар ҳам мавжуд. Қўлланиш доираси юқори бўлган сўзшаклларнинг этимологик-статистик таҳлили қуйидаги жадвалда акс этади:

туркийча	арабча	форсча-тожикча	қадимги яҳудийча	а+т	ф-т+т
106 та	63 та	6 та	14 та	10 та	1 та

1.2.3. Қўлланиш статистикасига кўра таҳлил

Қўлланиш статистикасига кўра мазкур юқори частотали 200 та сўзшакл тарихий асарлар матнида, такрорлари билан ҳисоблаганда 18 786 марта учради ва улар асарлардаги жами 41 750 та сўзшаклларнинг 45% ини ташкил этди.

1.3. Тарихий асарлар лексикаси таркибидаги архаик сўзлар кўлами

Тил, айниқса, унинг луғат бойлиги доим ўсиш-ўзгаришда. Бундай ўсиш-ўзгариш тез ва узил-кесил содир бўлмайди. Шу сабабли замонийлиги жиҳатидан ҳар хил бирликлар ёнма-ён яшаб туради. Луғат бойлигида замонийлиги жиҳатидан икки асосий қатлам мавжуд: замонавий қатлам ва замондош қатлам⁵⁸.

Замонавий қатламга маълум бир давр тил амалиётида одатдаги деб қаралувчи лексемалар киритилади. Бу қатламдаги лексемалар на янгилик ва на эскилик бўёғига эга бўлмайди. Лексемаларнинг кўпчилиги ҳам шундай⁵⁹.

Замонавий қатламга мансуб деб белгилашда лексеманинг якка шахслар нутқидаги мавқеи эмас, балки умумтилдаги мавқеи асосга олинади.

Лексемани замонавий қатламга киритишда уларнинг нутқдаги ишлатилиш миқдори ҳам асосга олинмайди. Нутқда кўп ишлатиладиган лексема, одатда, замонавий қатламга мансуб бўлади.

Замонавий қатламга киритилувчи лексема шу тил эгаларининг барча аъзоларига таниш бўлиши ҳам, барчанинг тилида ишлатилиши ҳам шарт эмас. Ҳар бир соҳанинг терминологияси, одатда, шу соҳанинг вакилигина таниш бўлади, бошқаларга бу терминларни билиш зарурияти бўлмайди; умумнутқда бундай терминлар ишлатилмайди. Шунга қарамай терминлар замонавий қатламга киритилаверади.

Замонавий қатламга киритиладиган лексема бир асосий талабга жавоб бериши керак: на янгилик ва на эскилик бўёғи бўлиши лозим.

Кўринадик, лексемаларнинг замонийлигини актив-пассив қатламлар деб номлаш ва тавсифлаш тўғри бўлмайди. Актив-пассивлик луғат бойлигига бошқа жиҳатдан – миқдорий ёндашиш бўлиб, луғат бойлигини бундай ўрганиш, албатта, муҳим назарий ва амалий хулосаларга олиб келади.

Янгилик ёки эскилик бўёғи бор лексемалар луғат бойлигининг замондош қатламини ташкил қилади. Бундай қатлам тилнинг ҳар бир тараққиёт босқичида мавжуд бўлади, зотан, луғат бойлиги доим ўсиб-ўзгариб туради. Шу сабабли луғат бойлигида замондош қатлам ҳам яшайди.

Замондош қатламда ўзаро бири иккинчисининг акси бўлган ҳодисалар мавжуд: янгилик бўёғи бор лексемалар, эскилик бўёғи бор лексемалар⁶⁰.

Биз қуйида Алишер Навоий қаламига мансуб тарихий асарлар

⁵⁸ Rahmatullayev Sh. Hozirgi adabiy o'zbek tili. 1. –T.: Mumtoz so'z, 2010. –B.100.

⁵⁹ Ўша асар. –Б.100.

⁶⁰ Rahmatullayev Sh. Hozirgi adabiy o'zbek tili. 1. –T.: Mumtoz so'z, 2010. –B. 101.

лексикасидаги ўз даврига кўра эскилик бўёғи бор лексемалар хусусида фикр юритамиз.

Эскилик бўёғи бор тил бирлиги архаизм (юнонча *arshaios* – “кадимги”) дейилиши маълум. Лексемалардаги турига лексик архаизм дейилади⁶¹.

Лексеманинг эски бўлиши бошқа-ю, эскилик бўёғига эга бўлиши бошқа. Архаизм у истеъмолда бўлган давр тилининг луғатига хос бўлиб, бошқа луғавий бирликлардан эскилик бўёғи борлиги билан фарқланиб туради.

Истеъмолдан умуман чиқиб кетган, тил тараққиётининг ўтмиш босқичига мансуб бўлган лексик бирликларни бугунги кун нуқтан назаридан архаизм деб баҳолаш мумкин эмас. Булар ўтмишнинг лексик бирликлари бўлиб, архаизм ёки архаизм эмаслиги тил тараққиётининг ўша босқичига кўра белгиланади.

Архаизмнинг пайдо бўлиш сабабини изоҳлаш кўпинча қийин бўлади. Архаизм асли лексик бирликнинг бирор жиҳати эскириб, ўз ўрнини бошқа лексик бирликка бўшата бориши натижасида пайдо бўлади. Бу жараён турли-туман сабаблар билан воқе бўлади. Архаизм, умуман, синонимияга асосланади, шунга кўра архаизмнинг пайдо бўлишини изоҳлашда синонимик муносабатдаги лексик бирликларнинг ҳолатига, тараққиётига суяниш лозим. Бунда, асосан, қуйидаги сабаблар кўрсатилади:

1) Синонимлар нутқда бир хил ишлатилмаслиги туфайли улардан баъзилари архаизмга айланади: авваллари кўп ёки бошқалари билан тенг қўлланган лексик бирлик ўз синоним (лар)ига қараганда нутқда оз ишлатилиб, архаик тус олади. Масалан, Навоийнинг тарихий асарлари ТАҲ ва ТМА луғат таркибида “қуёш” маъносини ифода этиш учун *quyaš* (ТМА 729b11) – *günāš* (ТАҲ 711a1) – *künās* (ТМА 737a14) – *mehr* (ТМА 736a29) синонимларидан фойдаланилган. Ушбу маънодошлик қаторини ҳосил қилувчи лексемаларнинг қўлланиш частотасига эътибор қаратилса, ҳар икки асар лексикасида уйғур-қарлук, қипчоқ шеваларига хос *quyaš* 6 марта, унинг ўғузча фонетик варианты *günāš* 5 марта, *künās* варианты эса 1 марта, арабча *mehr* сўзи 2 марта “қуёш” маъносида қўлланишда бўлганини кўриш мумкин. Эски ўзбек адабий тили даврига келиб қадимги туркий тил ва эски туркий тилда фаол қўлланишда бўлган *künās* (ДТС,327) лексемаси архаиклаша бошлаган.

2) Полисемем лексеманинг ўз синоними бор семаси, бир томондан, шундай синонимнинг мавжудлиги таъсирида, иккинчи томондан, шу полисемем лексеманинг бошқа семаси таъсирида ўз ўрнини бўшата боради. Натижада, бундай семанинг ҳам, синонимнинг ҳам тилдаги мавқеи ўзгаради. Масалан, *jarima* лексемасида

⁶¹ Rahmatullayev Sh. Hozirgi adabiy o‘zbek tili.1. –Т.: Mumtoz so‘z, 2010. –Б.101.

“тавон олиш” (АНАТИЛ, I, 566) маъноси устун бўла бориши билан бу лексеманинг “гуноҳ” маъноси архаиклаша борган: *Rađyaya xirojni artturdi va sipāhiya juzviy jarima ičün qatlñi lázim tuttī* (ТМА 740a27). Тарихий асарлар матнида муаррих “гуноҳ” маъносини ифодалаш учун *ayb* (ТАҲ 720a21) – *gunāh* (ТМА 740a25) – *yazu* (ТАҲ 717b29) – *xatā* (ТМА 737a4) каби лексемалардан унумли фойдаланган.

Юқоридаги ҳолатлар архаизмнинг пайдо бўлишини чуқур изоҳлаб бермайди. Архаизмнинг пайдо бўлишидаги асл сабабларни аниқлаш мураккаб изланишлар олиб боришни талаб қилади. Зеро, архаизмнинг юзага келиши тилда содир бўлиб турадиган ҳодиса ва лексемаларга хос семантик тараққиёт, ўзгаришлар билан боғлиқ. Бундай жараёни, бир томондан, тил тараққиётининг фақат ҳозирги босқичи билан чегараланган ҳолда ўрганиб бўлмайди; иккинчидан, архаизмга олиб келадиган ҳар бир жараён ҳар гал индивидуал ёндашишни талаб қилади⁶².

Маълумки, лексик архаизм ўз моҳиятига кўра архаизм-лексема, архаизм-семема каби гуруҳларга бўлинади⁶³. Алишер Навоий тарихий асарларида истёъмолда бўлган архаик қатламга кирувчи бирликларни шу асосда таҳлил қиламиз.

1.3.1. Архаизм-лексемалар

Архаизм-лексемада лексема яхлитлигича эскирган бўлади. Тарихий асарлар матнида “худо, яратувчи, тангри” маъноси туркийча *teŋri* (ТМА 729b 24), арабча *ilāh* (ТАҲ 713b7) – *xāliq* (ТАҲ 718b29) – *haq(q)* (ТАҲ 719a15) – *allāh* (ТАҲ 706b24), форсча-тожикча *xudāy* (ТМА 742b21) – *yazdān* (ТАҲ 719a13) – *parvardigār* (ТАҲ 708b13) каби лексемалар ёрдамида ифодаланган. Тўққиз сўздан иборат ушбу маънодошлик қаторидаги *yazdān* архаизм-лексемасидан муаллиф услубий восита сифатида фойдаланади: *Har kimni xalās qilsa eldin yazdān, Ne taŋ aŋa umri abadiy bolsa nihān* (ТАҲ 719a13). Қузатишлар тарихий асарлар сўз бойлигида ушбу маънодошлик уясига тегишли *yazdān* лексемасининг энг катта каммаҳсул (1 марта), *haq(q)* лексемасининг эса энг фаол (91 марта) қўлланганлигини кўрсатди.

Асарлар матнида “чўл, дашт, биёбон, саҳро” маъноси қуйидаги сўзлар орқали ифода этилади: *biyābān*: ... *anñ sipāhi Jālut vahmidin biyābānda isiy havā šiddatidin mutafarriq bolub, ič yüz on kiši bilā Jālutqa yetišdi* (ТАҲ 719b17); *bādiya*: ... *ta haq taālā ul qavmnī qirg yil ul bādiyada azāb bilā halāk qildi* (ТАҲ 717a4); *dašt*: *Va Yunus a.s. tiŋ erdi, neča kundin soŋra yana tay-u dašt azimati qildi* (ТАҲ 719a3); *sahrā*: *Baytul-muqaddasniñ sahrāsī ustiya kelib, bošlarin yaloŋ qilib tazarru' qildilar* (ТАҲ 721a1); *yazi*: *Va sekizinči balā ul erdikim, yazi*

⁶² Rahmatullayev Sh. *Hozirgi adabiy o‘zbek tili*. I. –T.: Mumtoz so‘z, 2010. –B.107.

⁶³ Rahmatullayev Sh. *Hozirgi adabiy o‘zbek tili*. I. –T.: Mumtoz so‘z, 2010. –B.104.

vuhuş va sibâini haq taâlâ alaryâ musallat qıldikim, azâb qıldılar (ТАҲ 716a10). Кузатишлар шуни кўрсатдики, қадимги туркий тилда “чўл, сахро, текис ер” семасида қўлланишда бўлган асли туркийча *yazı* (ДТС, 251) лексемаси форс-тожик ва араб тилларидан ўзлашган ўзлашма лексемаларнинг эски ўзбек адабий тилига сингиб, фаоллашиб кетиши натижасида архаик тус ола бошлаган.

Маълумки, ўзлашма сўзларга, бир томондан, халқаро алоқалар натижаси, иккинчи томондан эса, тилни бузиш манбаи тарзида муносабатда бўлинган. Муайян минтақадаги қўшничилик, савдосотик, дипломатик алоқалар ва ҳ.к. тарихий алоқалар у ёки бу тилда ўзлашмаларнинг пайдо бўлишига замин яратади. Ўзлашмалардан холи бўлган бирон бир тилни топиш амри маҳол⁶⁴.

“Шаҳар, қишлоқ, турар жой” (АНАТИЛ, II, 108) маъноси асарлар матнида сўғдча *kent* ҳамда арабча *šahr* ўзлашмалари ёрдамида англашилган. Юқоридаги семема асарлар сўз бойлигида, асосан, *šahr* (89 ўринда) лексемаси воситасида ифодаланган. *Kent* сўзи эса нисбатан каммаҳсул бўлиб, 9 марта қўлланган. Бу эса қадимги туркий тил ҳамда эски туркий тилда фаол истеъмолда бўлган *kent* лексемасининг эски ўзбек адабий тили даврига келиб бирмунча архаик тус олганини кўрсатади.

Қадимги туркий тилда “эр, эркак” маъносида фаол истеъмолда бўлган туркийча *erän* (ДТС, 176) сўзи ушбу тарихий асарларда “эркак жинси, аёлнинг зидди” маъносида қўлланган: ...*yüz qiz va oyul-barisın barçasıya eränlär libası kiydürilgän ärasta qilib ...* (ТАҲ 721b26); *Yana bir nečä kün Humây aldı mulk, Eränlär borib içigä qaldı mulk* (ТМА 732b22). Бу даврга келиб ушбу лексемада эскилик бўёғи сезилиб қолди. ТАҲда “эркаклар, эрлар” маъноси арабча *zukur* ўзлашмаси орқали ифодаланган: *Va inâsnı zukurdin ayırdı va durj içindä dedikim, yaqutı nâsuftadur* (ТАҲ 722a4).

Қадимги туркий тил ва эски туркий тилда “сув тўпланадиган жой, гирдоб маъносида қўлланган туркийча *egrim* (ДТС, 166)” лексемаси аста-секинлик билан ўз ўрнини форсча-тожикча *girdâb* ўзлашмасига бўшатиб бера бошлади: *Samud qavmîni fasâd va makâni egrimidä yarqa qilyan yergä yetib, suv tilâb içkândin sonjra hamul girdâbqa cömdi* (ТАҲ 707b24).

“Фойда, баҳра, нафъ” маъноси асарлар матнида *astıy – maslahat – naf – sud – fayda* маънодошлари ёрдамида ифодаланган: *Kişigä bolsa kökkä çıqmoq fan, Ne astıy körsä âqibat madfan* (ТМА 729b3); *Âqıl uldurkim, bu qisqa umrnı bir nimägä sarf qilyaykim, zaruratroqdur, ya'ni âxirat maslahati va teŋri taâlâ rizâsı* (ТАҲ 728b6); *Ilyâs a.s. çun alaryâ ücrâb dedikim, ey nâdân qavm, bu jamâdlardın heç naf' va zarar*

⁶⁴ Дадабоев Х., Ҳамидов З., Холманова З. Ўзбек адабий тили лексикаси тарихи. –Т.: Фан, 2007. –Б.28.

yoqdur (ТАҲ 718b28); *Va Málik bu savdádin masrur erdikim, Misrda anıñ bahásiđin sud mutasavvar erdi* (ТАҲ 711a11); *Čun fáydasi yoq erdi* (ТМА 738b17). Бу ўринда муаллиф юксак бадий маҳоратини ишга солади ва туркийча *асиғ* архаизм-лексемасидан нутққа кўтаринки, назокатли руҳ бериш учун фойдаланади, лексема услубий восита сифатида яшайди. Ўз ўрнида бу сўз эски ўзбек адабий тили даврига келиб арабча ва форсча-тожикча маънодошлари таъсирида эскилик бўёғига йўғрилади.

“Тувоҳлик” маъноси туркийча *tanıyılıq* (ДТС, 532) ҳамда арабча *šahádat* сўзлари ёрдамида очилади: *Va Zulayhá ul jamáat bilā Yusuf a.s.nıñ pákligiga tonıyılıq berib va aziz infíáldin Zulayháni taláq qıldı* (ТАҲ 709b21); *...on oylıñ ilāyındā šahid bolsalar, sonra özün şahádat tapib, tenri taálá tavbañni qabul qilyay* (ТАҲ 720a14).

Қадимги туркий тилда “сўрамоқ, тиламоқ, истамоқ” маъноларида фаол қўлланишда бўлган *qolmoq* (ДТС, 454) архаизм-лексемаси⁶⁵ асарлар сўз бойлигида *istamoq, tilamoq* каби туркийча феъллар билан маънодошлик ҳосил қилган: *Va sözi tügägändin sonıymán arz qilib, Musá alayhissalámıya uzr qoldı* (ТАҲ 716b3).

ТАҲда “тўрва, халта, қоп” маъноси туркийча *tobra* ҳамда арабча *xarita* лексемалари ёрдамида ифода этилган: *Va men ul taşnı alib tobraya saldım* (ТАҲ 720a3); *Şahirlär kelib, iki yılan xaritadin čiqardılarkim, iki uy boldılar* (ТАҲ 726b25). Ушбу маъно Навоий асарларида қадимги туркий тил ва эски туркий тилда истеъмолда бўлган *sanač*⁶⁶ сўзи орқали ҳам ифодаланган, аммо бу сўз тарихий асарлар матнида кузатилмайди.

Ушбу асарда қадимги туркий тилда “туҳфа, эҳсон” маъносида истеъмолда бўлган форсча-тожикча *baxšiš* (ДТС, 89) ўзлашмаси “ҳадя, туҳфа, инъом, эҳсон; мурувват, қарам, марҳамат” маъносида намоён бўлган: *Jabrail a.s. kelib, baxšiš başáratin keltürüb dedikim, Uryáñıñ rizásın hásil qıl, tenri taálá karami bilā xud gunáhiñdin ötti* (ТАҲ 720b17^18). “Қўл” маъноси ҳар икки асар сўз бойлигида *ilik – qol – dast – yad* маънодошлик қаторидаги лексик бирликлар ёрдамида ифода этилган: *... turunı kesärya ilikläridä bičaqqlar erdi* (ТАҲ 711a23); *Čiqardı jahán mulkidin váyasız, Qolı kám naqdıdin máyasız* (ТМА 733b24); *... zor dast bilā Rustamni tutqay* (ТМА 732a11^12); *Čun boldı bihišt sarı ma'vási anıñ, Ne qaldı asá, ne yadı bayzási anıñ* (ТАҲ 717b14). Туркийча *ilik* (ДТС, 207) лексемаси синонимик қатордаги туркийча *qol*, форсча-тожикча *dast*, арабча “қўл” маъносидаги *yad* (ушбу сўз *yadı bayzá* “оқ қўл, ялтироқ қўл” маъносида

⁶⁵ Эгамова Ш. Д. Алишер Навоий асарлари тилидаги қадимги туркий лексик бирликлар. –Т.: Фан ва технология, 2010. –Б.50.

⁶⁶ Эгамова Ш. Д. Алишер Навоий асарлари тилидаги қадимги туркий лексик бирликлар. –Т.: Фан ва технология, 2010. –Б.24.

Мусо пайғамбарнинг қўлига нисбатан қўлланган) сўзларидан эскилик бўёғига эғалиги билан фарқланади.

“Қайтмоқ” маъноси туркийча *yanmaq – qaytmoq* феъл лексемаларида ўз ифодасини топган: ...*qaysarni qizn qolub, Rumdin yandi* (ТМА 732b25); *Şapur fath va nusrat bilā qaytti* (ТМА 735b22) Маънодошлик қаторидаги *yanmaq* (ДТС, 231) лексемаси ўз маънодошидан архаик тусга эғалиги билан фарқланади. Ушбу бирликларнинг қўлланиш частотасига эътибор берилса, асарлар матнида *qaytmoq* 22 марта, *yanmaq* 8 марта ишлатилганига гувоҳ бўламиз.

“Нон” маъноси асарлар матнида беш ўринда форсча-тожикча *nān* ҳамда икки ўринда туркийча *ötmäk* архаик лексемаси билан ифода этилган: *Qalyaniya nān toyrab, itkā berdi ersā, halāk boldi* (ТМА 735b1); *Hājar andin yaryuçaq bilā un qilib, ötmak pışurdi* (ТАҲ 709a14). “Кийим, уст-бош, либос” маъноси туркийча *ton*, арабча *libās* ҳамда *kisvat* ўзлашмалари орқали ифодаланган: ... *alardin bir pašmina ton va bōrk va bir asāsi bor erdi* (ТАҲ 725a7); *Va ul gāhlar özgā libās kiyib, anī tanīmas eldin istifsār qilur erdi* (ТАҲ 720a20); *Čun insān kisvatin ādamgā kiydurdilər* (ТАҲ 705a11). Мазкур маънодошлар орасида *kisvat* ўзлашмаси ўзининг нисбатан эскирганлиги билан характерланади.

Қадимги туркий тилда “эчки боласи, улоқча” маъносида фаол истеъмолда бўлган, эски ўзбек адабий тили даврига келиб эскилик бўёғига кирган *oylay* лексемаси ТАҲ матнида “қовурмоқ” маъносидаги *biryān qil=* лексемаси билан синтагматик муносабатга киришади: *Filhāl bir semiz oylāyni biryan qilib, Ishāq a.s. qašiya keltürdi* (ТАҲ 710a17). Шунингдек, *biryān* сўзи *baliy* лексемаси билан “қовурилган балик” маъносини ҳосил қилади: *Ammā māida nān va biryan baliy erdi* (ТАҲ 725b15).

“Сигир, хўкиз” маъноси туркийча *uy* лексемаси орқали ифодаланган: *Yusuf a.s. ayttikim, semiz uylar, taza xaşalar toqluy va zirāatliy yilya dalildür va aruy uylar bilā quruq xaşalar qahatliqqa dal* (ТАҲ 711b13). Шу ўринда *uy* сўзи ҳозирда айрим қипчоқ шеваларида “сигир” маъносини ифода этиш учун қўлланишини таъкидлаб ўтиш лозим.

Архаизм лексик бирликлар ўзаро синонимик муносабати билан боғлиқ ҳолда баҳоланади. Архаизм синонимия билан боғлиқ бўлгани сабабли бир синонимик уяга мансуб бирликларнинг қиёсига асосланади, нутқда шу синонимлардан энг ўринлиси танлаб ишлатилади⁶⁷.

Тарихий асарлар сўз бойлигида “емак, овқат, озиқ” маъноси ўз ва ўзлашган лексемалардан ташкил топган қуйидаги синонимик қатор компонентларида мужассамлашган: *qut* (ТАҲ 713a9) – *aşliy* (ТАҲ 711b14) – *yegülük* (ТАҲ 711b23) – *yemäk* (ТАҲ 725a8) – *taām* (ТАҲ 725b10) – *tu'ma* (ТАҲ 727b22) – *azuq* (ТАҲ 717a8) – *zād* (ТАҲ 717a10) – *māida* (ТАҲ 725b9) – *rizq* (ТАҲ 711b26). Маънодошлик

⁶⁷ Rahmatullayev Sh. Hozirgi adabiy o'zbek tili.1. –Т.: Muntaz so'z, 2010. –В.107.

каторидаги қадимги туркий тилга оид *qut* (ДТС, 471) лексемаси архаик тусга эғалиги билан ажралиб туради: *Va Rahima yá muzdurluq, yá gadâyliq qilib, Ayyub a.s.ya qut keltürür erdi* (ТАҲ 713a9).

Uš юкламаси тарихан “мана”, “мана шу”, “мана бу”, “худди”, “худди шу”, “шундай” каби маъноларни ифодаловчи сўз сифатида мустақил равишда ҳам қўлланган. Унинг мустақил сўз сифатида қўлланиши XIII–XIV асрларга оид ёдгорликлар тилига хос бўлиб, XV аср биринчи ярмида айрим асарларда учрайди⁶⁸. ТАҲда ушбу архаик юклама *tunča* сўзи билан қўшма сўз ҳосил қилган ва “мана шунча, ушбу қадар” семасини ифодалаган: *Ul jihatdin ba'zi mo'tabar kutubdin uštunča söz bilä ixtisār qilildi* (ТАҲ 707a12).

Qayu сўроқ олмоши XIII–XIV асрларга оид ёдгорликлар тили учун характерли бўлиб, XV–XVI асрларда ҳам айрим асарларда қўлланганлиги маълум⁶⁹. Мазкур сўроқ олмоши ТМА да икки ўринда “қайси” маъносида қўлланган: *Debankim qayu aldi mulk, Jahān anī ne yañliṛ etti nihān* (ТМА 742b25). Ушбу маънони ифодалаш учун муаллиф, асосан, *қайси* сўзидан фойдаланган.

“Кўплаб, кўп-кўп” маъноси ТАҲ матнида бир ўринда *choq-choq* лексемасида намоён бўлган: *...barča xalq anī bilä ciḡyandīn soḡra, šahrda zuafā dayi choq-choq matāflargā sayrya mašyul boldi* (ТАҲ 708b4). Асосан, ўғуз гуруҳидаги туркий тилларда хос *chox* сўзи Навоий асарларида “кўп, мўл, талай” (АНАТИЛ, III, 485) маъноларида қўлланишда бўлгани маълум. Ушбу лексема “катта; кўп; жуда” маъноларида ханузгача китобий услубда қўлланади (ЎТИЛ, 4, 527). Тарихий асарлар сўз бойлигида бу маъно, асосан, *kōp* лексемаси ёрдамида англашилган. “Юзлаб, кўплаб” маъноси эса *yüzār-yüzār* архаик лексемаси ёрдамида ифодаланган: *...xalqdin yüzār-yüzār kiši ayirib buyurdikim, kentlär, hisärlar yasadilar* (ТАҲ 706a3).

1.3.2. Архаизм-семема

Маълумки, архаизм семемада лексема эмас, балки унинг семаларидан бири архаизм бўлади. Биз текшираётган тарихий асарлар лексикасида ҳам бир қанча архаик-маъноларни кузатиш мумкин: Масалан: туркийча *asra*= лексемасининг “сақламоқ, яширмоқ, эҳтиётламоқ” маъноси устун бўла бориши билан “тутқун қилмоқ, банд қилмоқ, қоровулламақ” маъноси архаиклаша борган: *Har kimsäki pok esä dayādīn, Teḡri anī asrasun balādīn* (ТАҲ 728a21); *Bu hazayandīn on yetti oylīnī bir hisārya salīb, mahbus asrab qoymas erdi* (ТМА 741b2). “Назорат қилмоқ, тутқун қилмоқ” маъноси, асосан, *band qil*= лексемаси билан англашилган.

⁶⁸ Abdurahmonov G., Shukurov Sh., Mahmudov Q. O'zbek tilining tarixiy grammatikasi. –T.: O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti, –T., 2008. –B.146.

⁶⁹ Ўша асар. –Б.156.

Tānri лексемаси қадимги туркий тилда 1) “осмон”; 2) “худо, тангри, илоҳ”; 3) “диний, илоҳий, гоят гўзал, беназир”; 4) “хукмдор, хўжайин” маъноларида қўлланган (ДТС, 544), Навоий асарлари тилида, чунончи, унинг тарихий асарларида бу сўзнинг “худо, тангри” (АНАТИЛ, III, 180) маъноси кузатилади, холос: *Çun tānri taálá anrıdın boyun tolyodı* (ТАҲ 705a14). Сўзнинг семантик таркибидаги қолган маънолар эскирган ва улар ўз ва ўзлашган қатламга мансуб бошқа лексик бирликлар орқали ифодаланган.

Қадимги туркий тилда *kişi* сўзи 1) “инсон, инсонга хос”; 2) “хотин, рафиқа” маъноларида қўлланишда бўлган (ДТС, 310). Эски ўзбек адабий тили даврига келиб лексема “хотин, рафиқа” маъносини ифодаланмаган ва “шахс, инсон, одам, киши” маъносидагина истифода этилган (АНАТИЛ, II, 121): *Avval kişikim, nāhaq qān qıldı Qābil erdi* (ТАҲ 705b1). “Хотин, рафиқа” маъноси асарлар матнида арабча *zavja, mankuha, haram* ҳамда сўғдча *xātun* лексемаларида намоён бўлган: *Ittifāqā anīj zavjasi bu darvāzadīn sayrya āzim erdi* (ТАҲ 708b5); *Tafahhus qilyāndīn soñra bildikim, Uryānīj mankuhasidūr* (ТАҲ 720b5); *Yana bir kūn öz haramlāri bilā zist qilur erdi* (ТАҲ 720a26^27); *Hamul zamān ul xātunni talāq qıldı, yana birāvni nikāh qıldı* (ТАҲ 709b21).

Архаизмнинг ҳар икки тури лексик маънога асосланади. Архаизм- лексема моносемем лексеманинг эскириши натижасида, архаизм-семема эса полисемем лексемага хос семемалардан бирининг эскириши натижасида юзага келади. Ҳар икки турдаги архаизмнинг воқеланиши тилнинг ўз тараққиёт йўли билан боғлиқ (архаизмга айланувчи лексик маънони ўз лексема ёки ўзлашган лексема англатишидан қатъи назар)⁷⁰.

Изланишлар, тарихий асарлар сўз бойлигида архаизм-семемага нисбатан архаизм-лексема миқдор жиҳатдан кўплигини кўрсатди.

1.3.3. Грамматик архаизмлар

Туркий тиллар тараққиётининг олдинги даврларида *-an* аффикси билан ҳосил бўлувчи кўплик шакллари ҳам қўлланган. Ёзма ёдгорликлардан маълум бўлишича, бу аффикс каммаҳсул бўлиб, унинг қўлланиши айрим сўзлар билангина чегараланган. Масалан, “Девону луғотит турк” материалларига кўра, XI аср тилида бу аффикс билан *oʻul* ва *er* сўзларидангина кўплик шакли ясалган⁷¹.

Эски ўзбек адабий тилига оид ёзма манбаларда ҳам *oylan, erān* сўзлари қўлланган, лекин булар фақат бирлик маъносини ифодалаган. Бу сўзларнинг кўплигини ифодалаш учун *-lār* аффикси

⁷⁰ Rahmatullayev Sh. *Hozirgi adabiy oʻzbek tili*. I. –T.: Mumtoz soʻz, 2010. –B.104.

⁷¹ Abdurahmonov Gʻ., Shukurov Sh., Mahmudov Q. *Oʻzbek tilining tarixiy grammatikasi*. –T.: Oʻzbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti. –T., 2008. –B.77.

қўшилган. Хусусан, Навоий тарихий асарларида тубандагидек ифодаланган: *Barça na 'vda Ardaşerni öz oylanlaridın artuq tapdı* (ТМА 735a11); *...qiz va oyul barışın barçasiya erānlār libāsı kiydürülgān ...* (ТАХ 721b26).

-*ban* // -*iban* равишдош ҳосил қилувчи қўшимча бўлиб, -*ib* равишдош аффиксига -*an* қўшилиши билан ҳосил бўлган қўшма аффиксдир. -*ban* // -*iban* аффиксли равишдош қадимги туркий ёдгорликлар тилига хос бўлиб, кейинчалик унинг кенг қўлланиши ўғуз гуруҳидаги туркий тилларда давом этган. Эски ўзбек адабий тилида бу равишдошнинг истеъмол доираси анча чегараланган бўлиб, шеърий асарлардагина қўлланган. ТАХда икки ўринда шеърий мисраларда қўлланади, холос: -*iban*: *Elgā qilibān haq yolīnī isnādī, Azm etti ču umrīnī mi 'ādī* (ТАХ 719b22); -*ban*: *Ūč mīn yāşaban bu dayrni qildī maqar, Mīn munča ham olsa, qilyuluqdur bu safar* (ТАХ 723a9).

Ҳар қандай тилга хос фонетик-грамматик, лексик-семантик тизим ихтиёрий ва ғайриихтиёрий ўзгаришга учраши табиий. Ушбу қонуният ҳар бир даврнинг ижтимоий ҳолати таъсири натижаси нуктаи назаридан Навоий асарлари тилининг лексик таркиби учун ҳам оиддир. Изланишлар улуг мутафаккир асарларида воқеланган ва барча сўз туркумларига тааллуқли аксарият туркий сўзларнинг қадимги туркий тил давридан қўлланиб келаётганлигини тасдиқлайди⁷². Узоқ тарихий даврлар маҳсули бўлмиш, аниқроғи, Навоий асарларида ва ундан кейинги даврларда ҳам фаол қўлланишда бўлган соф туркий сўзлар тизими ўзига хос тил занжири ҳисобланади. Бу сўзлар турли даврларда, турфа адабий-тарихий асарларда мавжудлиги жиҳатидан тарихийдир. Бундай сўзлар илмий адабиётларда архаизмлар, яъни архисема (умумсема) деб аталади⁷³.

Архисема ҳар қандай тил луғат таркиби учун хос бўлиб, универсал ҳамда ижтимоий аҳамиятига кўра энг муҳим лексик-семантик воситалар занжиридир. Навоий асарлари тилида асосий луғат фонди деб юритилувчи маълум турғун ядро – архисеманинг борлиги аниқ⁷⁴.

Шунинг учун эски ўзбек адабий тили тарихида, жумладан, Навоий асарлари лексикасида асосий луғат фонди деб аталувчи лексик тизимнинг моҳияти, қўлланиш доираси, ҳажми ва чегарасини белгилаш тилшунослик, қолаверса, Навоий асарлари лексикасини ўрганиш учун ўта муҳимдир⁷⁵.

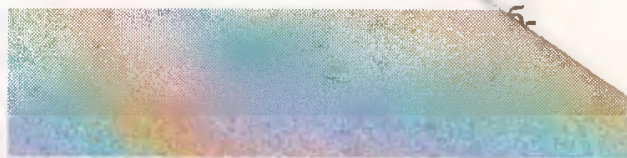
⁷² Рустамов А. Ўзбек адабий тилининг илк даврига бир назар. Низомий номли ТДПИ. Лингвистик тўплам. 113. –Т., 1973. –Б.114–129.

⁷³ Дадабоев Ҳ., Ҳамидов З., Холманова З. Ўзбек адабий тили лексикаси тарихи. –Т.: Фан, 2007. –Б.64.

⁷⁴ Дадабоев Ҳ., Ҳамидов З., Холманова З. Ўзбек адабий тили лексикаси тарихи. –Т.: Фан, 2007. –Б.65.

⁷⁵ Ҳамидов З. Навоий асарлари тили лексикаси (умумистеъмолда бўлган фаол сўзлар хусусида) // Тилшуносликнинг долзарб масалалари. III. –Т., 2006. –Б.85–89.

2-боб

Алишер Навоий тарихий асарлари лексикасининг тарихий-этимологик таҳлили

2.1. Туркий қатлам

2.2. Арабча ўзлашмалар

2.3. Форсча-тожикча ўзлашмалар

2-БОБ. АЛИШЕР НАВОИЙ ТАРИХИЙ АСАРЛАРИ ЛЕКСИКАСИНИНГ ТАРИХИЙ-ЭТИМОЛОГИК ТАҲЛИЛИ

ТАҲ лексикасининг умумий миқдори (такрорлар билан) 26 693 сўздан иборат. Шундан 3 047 тасини лексемалар ташкил қилади. Туркий сўзлар 748 та; арабча сўзлар 1 756 та; форсча-тожикча сўзлар 506 та, қадимги яҳудий сўзлар 19 та; юнон тилига хос сўзлар 9 та; мўғулча сўзлар 4 та; санскритча сўз 1 та, урдуча сўзлар 2 та; сўғдча сўзлар 3 та, хитойча сўз 1 та.

ТМА лексикасининг умумий миқдори (такрорлар билан) 15 044 сўздан иборат. Шундан 2 418 тасини лексемалар ташкил қилади. Туркий сўзлар 581 та; арабча сўзлар 1 188 та; форсча-тожикча сўзлар 601 та, қадимги яҳудий сўзлар 18 та; юнон тилига хос сўзлар 13 та; мўғулча сўзлар 4 та; санскритча сўзлар 2 та, урдуча сўзлар 5 та; сўғдча сўзлар 2 та, хитойча сўзлар 2 та; грузинча сўз 1 та, арман тилига оид сўз 1 та.

Лингвостатистик таҳлил тарихий асарларда қўлланган сўзларнинг асосий қисми туркий қатлам ҳамда арабча ва форсча-тожикча ўзлашмалардан ташкил топганлигини кўрсатди.

Ўзбек тили ўз қатлам лексикасининг кам ўрганилганлиги манбаларда қайд этилган⁷⁶. Аммо кейинги йилларда бу борада бир қатор тадқиқотлар яратилди⁷⁷.

2.1. Туркий қатлам

Асарларнинг ифода тили сифатида туркий қатламнинг ўрни аҳамиятлидир. Туркий лексика муаллиф фикри, тасаввури, дунёқараши, қизиқишлари, орзу-армонларини акс эттиришга хизмат қилган. Мазкур қатлам бадиий жозибадорлиги, маъно

⁷⁶ Бегматов Э. Ҳозирги ўзбек адабий тилининг лексик қатламлари. –Тошкент: Фан, 1985. –Б.4.

⁷⁷ Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг туркий қатлами. –Тошкент, 2000; Содиқов Қ. XI–XV аср уйғур ёзуви туркий ёдгорликларнинг график-фонетик хусусиятлари. Филол.фан. д-ри дисс. –Т., 1992; Содиқов Қ. Туркий ёзма ёдгорликлар тили: адабий тилнинг юзага келиши ва тикланиши. –Т.: Тошкент давлат шарқшунослик институти, 2006.

бўсқдорлиги, услубий имкониятлари билан тўлиқ намоён бўлган. Таъкидлаш лозимки, лексеманинг ифода семаларини бадий услубда мақсадга мувофиқ акс эттириш ижодкорнинг тафаккур даражаси, бадий маҳорати билан белгиланади.

Алишер Навоийнинг тарихий асарлари бўлмиш ТАҲ ва ТМАда ўзбек тилининг қадимги туркий тил, эски туркий тил ва эски ўзбек адабий тили давридаги лексик хусусиятлари акс этган. Асарлардаги туркий сўзларнинг асосий қисми ҳозирги ўзбек адабий тилида қўлланади.

Асарлар тилида акс этган туркий лексика икки жиҳатдан ёритилди:

2.1.1. Туркий лексемаларнинг қадимги туркий тил даврига муносабати

Қадимги туркий тил даври туркий тилларнинг умумтараққиёт босқичига хос хусусиятларнинг тўлалигича намоён бўлиши билан характерланади. Бу давр тилига оид тадқиқотларда туркий тилларнинг фонетик, лексик, грамматик тараққиётига хос умумий жиҳатларнинг кузатилиши қайд этилган⁷⁸.

Қадимги туркий тилга хос хусусиятларнинг ҳозирги туркий тилларда кузатилиши тадқиқотларда ёритилган⁷⁹. Турк хоқонлиги даврида қўлланган лексемаларнинг катта қисми ҳозирги туркий тилларда истеъмол қилинади⁸⁰. Э.Бегматов “Қадимги туркий луғат”га таянган ҳолда қадимги туркий тилга хос 2 500 дан ортиқ лексеманинг ҳозирги ўзбек адабий тилида қўлланишини таъкидлайди. Бу лексемалар турли йўналишдаги тушунча ифодалари бўлиб, йигирмага яқин лексик-семантик гуруҳга мансубдир⁸¹. Қадимги туркий

⁷⁸ Батманов И.А. Язык енисейских памятников древнетюркской письменности. —Фрунзе, 1959; Насилов В.М. Язык орхона-енисейских памятников. —М., 1960; Раджабов А.А. Язык орхона-енисейских памятников древнетюркской письменности. Автореф. ... дисс. канд. филол. наук. —Баку, 1967; Маматкулов М. Аналитический способ словообразования в языке древнетюркских памятников. Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. —Ташкент, 1973; Аманжолов А.С. Материалы и исследования по истории древнетюркской письменности. Автореф. дисс. ... док. филол. наук. —Алма-Ата, 1975.

⁷⁹ Аширалиев К. Древнетюркские элементы в современных тюркских языках. На материале орхона-енисейских памятников. Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. —Фрунзе, 1969; Базарова Д.Х., Шарипова К.А. Развитие лексики тюркских языков Средней Азии и Казахстана. —Ташкент: Фан, 1990.

⁸⁰ Айдаров Г. Язык орхонских памятников древнетюркской письменности VII века. —Алма-Ата, 1971.

⁸¹ Бегматов Э. Ҳозирги ўзбек адабий тилининг лексик қатламлари. —Тошкент: Фан, 1985. —Б.65–73.

тил даврига хос ижтимоий-сиёсий соҳанинг турли кўринишларига оид тушунчаларни ифодаловчи лексемалар ҳозирги туркий тилларда қўлланади⁸².

XV асрнинг лексик хусусиятлари акс этган номаларда қадимги туркий тилга мансуб бир қатор лексемаларнинг қўллангани кузатилади⁸³. Навоий асарларида 1400 га яқин қадимги ва эски туркий тил сўзлари қўлланган⁸⁴. Қадимги туркий тил, эски туркий тил ва эски ўзбек тили ҳарбий лексикасининг семантик-функционал, тарихий-этимологик, структур-грамматик таҳлили кўпгина тушунчалар XIV–XV асрда арабча, форсча-тожикча, айниқса, мўғулча ўзлашмалар билан ифодалана бошлаганини⁸⁵ кўрсатса-да, эски ўзбек адабий тили лексикасининг асосини қадимги туркий сўзлар ташкил этган. XI–XIV асрларда яратилган қўлёзма манбалар тилида истеъмолда бўлган 700 га яқин ижтимоий-сиёсий терминларнинг 640 дан ортиғи Навоий асарларида кузатилиши таъкидланган⁸⁶. Эски туркий тил олмошлари айрим фонетик ўзгаришлар билан тўла ҳолда эски ўзбек адабий тилида кенг қўлланган⁸⁷. Эски ўзбек тили манбаларига доир тадқиқотлар бу давр лексикаси асосини туркий сўзлар ташкил этишини кўрсатади. Қадимги туркий тил лексемалари эски ўзбек адабий тили даврида, асосан, ўзгаришларсиз, айримлари фонетик ёки семантик ўзгаришлар билан қўлланган⁸⁸.

Тарихий асарлар матнида қадимги туркий тил даврида кенг истеъмолда бўлган бир қанча умумтуркий лексемалар ишлатилган. Эски ўзбек адабий тилида кенг қўлланган қадимги туркий сўзларнинг муайян қисми асарлар матнида акс этган.

⁸² Дадабаев Х., Насыров И., Хусанов Н. Проблемы лексики староузбекского языка. –Ташкент: Наука, 1990. –С. 89–90.

⁸³ Жумаев А. XV аср ўзбек номаларида қадимги туркий сўзларнинг қўлланилиши // Ўзбек тили ва адабиёти, 1991. –№5. –Б.47–49.

⁸⁴ Эгамова Ш. Алишер Навоий асарлари тилидаги қадимги туркий лексика тадқиқи (структур-грамматик, функционал-семантик аспектларда). Филол. фанлари номзоди ... дисс. –Тошкент, 2007.

⁸⁵ Дадабаев Х., Насыров И., Хусанов Н. Проблемы лексики староузбекского языка. –Ташкент: Наука, 1990. –С.7–84.

⁸⁶ Дадабаев Х. Общественно-политическая и социально-экономическая терминология в тюркоязычных письменных памятниках XI–XIV вв. –Ташкент: Ёзувчи, 1991; Дадабаев Х. Алишер Навоий асарларидаги ижтимоий-сиёсий терминларнинг эски туркий обидалар лексикасига муносабати // Алишер Навоий туғилганининг 650 йиллигига бағишланган илмий конференция материаллари. –Тошкент, 1991. –Б.68–70.

⁸⁷ Юсуфов Б. Местоимения в староузбекском литературном языке (XV–XVI вв). Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. –Ташкент, 1988. –С. 14–19.

⁸⁸ Насыров И. Лексика «Мажалис ан-нафайс» Алишера Навои. Автореф. ... дисс. канд. филол. наук. –Ташкент, 1980. –С.5.

1) Эски ўзбек адабий тилида қадимги туркий тил даврига хос маъноларда қўлланган лексемалар. XV–XVI аср эски ўзбек адабий тилида маъносини айнан сақлаб қолган қадимги туркий лексемалар мазмун-моҳиятан ҳам нарсалар-предметни атовчи, белги-хусусият, ҳолат, ҳаракатни ифодаловчи, сон-миқдорни кўрсатувчи, ҳам асосий сўз туркумларининг ўзаро муносабатга киришувида ёрдамчи вазифасини ўтайдиган лексик бирликларни⁸⁹ ўз ичига олади.

Ҳаракат-ҳолат, фаолиятни билдирувчи лексемалар асосий қисмни ташкил этади. Масалан: *yavu*=(ТМА 736a19)–“яқинлашмоқ, яқин келмоқ,” (АНАТИЛ, I, 553); (ДТС, 249); *yügürt*=(ТМА 737a12) – “югуртирмоқ, чоптирмоқ” (АНАТИЛ, III, 578); (ДТС, 284); *qav*=(ТМА 731b2) – “кувмоқ, ҳайдамоқ” (*qavlamaylîy, quvmaq* АНАТИЛ, IV, 58); (ДТС, 461), *añla*=(107) – “тушунмоқ, фаҳмламоқ” (ДТС, 47) кабилар шулар жумласидандир. Қадимги туркий тилдаги *oyullan* – “асраб олмоқ” (ДТС, 364) ясама феъли асарларда *oyulcila*=(ТМА 733a1) фонетик шаклида “ўғил қилиб олмоқ, тарбияга олмоқ” маъносини (АНАТИЛ, III, 602) сақлаб қолган.

Нарса ва ҳодиса номларининг аксарият қисми семантик ўзгаришларсиз қўлланган: *yumurtqa* – “тухум, мойя” (АНАТИЛ, III, 584); (ДТС, 280); *Iskandar javâb berdikim, ul yumurtqalarnî qoyar quş uctî ...* (ТМА 733a8); *künäs* – “күёш” (АНАТИЛ, II, 138); (ДТС, 327); *Anda oy xamîni yetkürüb, künäsgä saldurdi* (ТМА 737a13^14); *iyä* – “эга, соҳиб” (АНАТИЛ, II, 14); (ДТС, 205); *Tegirmän iyäsi ... anî öltürüb, jihatîn egällädi* (ТМА 742b7); *bürünçäk* – “юзга тутилдиган ипак парда” (АНАТИЛ, I, 338); (ДТС, 133); *...añä bürünçäk va çarx yibardikim, qilyan işiñya bu läyiqdur* (ТМА 740b4); *közü* – “ойна, кўзгу” (АНАТИЛ, II, 148); (ДТС, 321); *Bir kun öz yuzin közüdä körüb, andaqki husn istiynä-yu yurgä muqtazâdur* (ТАҲ 710b27); *söñäk* “суяк, устихон” (АНАТИЛ, III, 141); (ДТС, 511); *Va I'ysniñ söñäkin Jirunya naql qilib, abâsi maqâbîri javârîda qoydilar* (ТАҲ 710b16^17). Шунингдек, табиат ҳодисасини ифодаловчи *yamyur* лексемаси қадимги туркий тилда *yamyur* // *yamyur* (ДТС, 225) каби фонетик вариантларда қўлланган. Асарлар матнида бу сўз куйидагича воқеланган: *... haq taälâ yetti yıldın söñräkim yamyur berdi* (ТАҲ 705a10). Бу дериват қадимги туркий тилда “осмондан ёғин шаклида тушиб турмоқ” маъносини англатган *yay*= феълидан (МК, III, 68; ДТС, 223) -*mur* қўшимчаси билан ясалган (ЎТЭЛ, I, 167).

“Тонг отгач”, “келгуси кун” маъносидаги *tanla* лексемаси

⁸⁹ Эгамова Ш. Алишер Навоий асарлари тилидаги қадимги туркий лексика тадқиқи (структур-грамматик, функционал-семантик аспектларда). Филол. фанлари номзоди ... дисс. автореф. –Тошкент, 2007. –Б.15.

кадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган. Тарихий асарларда фаол қўлланган ушбу сўз «субҳидам, эрта саҳар» маъносида тубандагидек ишлатилган: *Lut ešikin baylab, alardın ul kečä muhlat tilädikim, tañla alarnı tapşuray* (ТАҲ 709b10^11). Бу равиш асли «кун чиқиш пайти» маъносини англатувчи *tañ* отидан «бир-га» маъносини ифодаловчи *-la* қўшимчаси билан ҳосил қилинган; ўзбек тилида биринчи бўғиндаги *a* унлиси *ā* унлисига алмашган: *tañ + la = tañla* (ЎТЭЛ, I, 348). Ҳозирга келиб эскирган бу сўз бугунги кунда китобий услубдагина қўлланади.

Белги билдирувчи сўзлар ҳам қадимги туркий тил даврига хос тушунчаларни англатган. “Кўк, зангори, мовий” маъносидаги *kök* ҳамда “қора” маъносидаги *qara* сифат лексемаси (ДТС, 312-422) ТМАда отлашиб, “кўк ва қора рангли кийим – мотам либоси” маъносида қуйидагича ишлатилган: ... *kök va qara kiymäk ul mätamdin qaldı* (ТМА 731a24); “узун, чўзиқ, давомли” маъносидаги *üzün* лексемаси ТАҲда тубандагидек ифода этилган: *Ul debdurkim, umr qışqadur, iş üzün* (ТАҲ 728b5); *üküş* – “кўп, анча, талай” (АНАТИЛ, III, 607), (ДТС, 624): *Üküş vasf darj äylädim zâtıñgä...* (ТМА 742b18); *ansız* – “усиз, унингсиз, у йўқ вақтда” (АНАТИЛ, II, 523), (ДТС, 45): ...*ansız bir ayay içmäs erdi* (ТМА 738b6). Шунингдек, эски ўзбек тилида фаол қўлланишда бўлган *yaşurin* сўзи ҳам қадимги туркий тилда англатган маъносини сақлаб қолган. (АНАТИЛ, III, 545). Бу сўз қадимги туркий тилда “кўзга кўринмайдиган жойга қўймоқ” маъносини англатган *yaşur*= феълидан (ҳолат) маъносини ифодаловчи *-u* қўшимчасини ва қадимги восита келишигининг *-n* қўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган (ЭСТЯ, IV, 161); ўзбек тилида *a* унлиси *ā* унлисига, *u* унлилари *i* унлиларига алмашган: (*yaşur + u = yaşuru*) + *n = yaşurin > yaşurin* (ЎТЭЛ, I, 148).

2. Семантик ўзгаришлар билан қўлланган лексемалар. Сўзлар семантик таркибидаги ўзгаришлар характериға кўра уч хил: семантик структурасида торайиш юз берган сўзлар, семантик структурасида кенгайиш юз берган сўзлар ҳамда янги маъно касб этган сўзлар.

Қадимги туркий тилда қўлланган бир қатор лексемаларнинг семантик структурасида торайиш юз берган. Лексеманинг семантик хусусийлашиш, дифференциялашиш, торайиш, яъни муайян семаларнинг истеъмолдан чиқиш жараёнини асарлар матнида ҳам кузатиш мумкин.

Bilik ясама сўзи Навоий асарлари тилида “билим, илм”, “ақл” маъноларини ифода этишга хизмат қилган бўлиб, сўзнинг қадимги туркий тилдаги “эҳтиёткорлик, кейинини ўйлаб иш тутиш” (ДТС, 100) маъноси кузатилмайди: *Cun Ardaşer ... barča bilik bilä erdämdä yagāna bolub şuhrat tutti* (ТМА 735a8^9).

Асарларда қўлланган қадимги туркий тилга хос айрим сўзларнинг семантик таркибида янги маънолар шаклланган бўлиб, бу жарафн дугавий маъно тараққиёти асосида юз берган. Семантик структуранинг ўзгаришини кузатишда лексик маънонинг йўқ бўлиши эмас, балки янги маънонинг юзага келиши ва у билан алоқадор масалаларни ойдинлаштириш муҳим назарий ва амалий аҳамият касб этади⁹⁰. Шу нуқтаи назардан асарлар матнида қадимги туркий тилга хос айрим лексемаларнинг маъно кенгайиш ҳодисасига учраганлигини кузатиш мумкин. Масалан, қадимги туркий тилда *balala* = феъли “куш ва паррандаларнинг бола очиб кўпайиши” маъносини ифодалаган (ДТС, 80). Ушбу сўз қадимги туркий тилда *ba:la* тарзида талаффуз қилинган от (ЭСТЯ, II, 48) га *-la* феъл асовчи кўшимчани кўшиш йўли билан ясалган бўлиб, Маҳмуд Қошғарийнинг “Девон”ида *bala* сўзи “куш боласи”ни англатгани таъкидланган (МК, III, 250). Навоий асарлари тилида эса ушбу феъл лексема нафақат куш, балки бошқа ҳайвонларнинг кўпайишига нисбатан ҳам қўллангани кузатилади: ... *anīḡ zamānida pil Hindistāndīn ʔzgā yerdā balaladī va ul ham ʔarib amr erdī* (ТМА 741a12).

Ūzāt = сўзи қадимги туркий тилдаги “чўзмок” маъносини англатган *уза* = феълидан (ДТС, 620) *-t* орттирма нисбат кўшимчаси билан ҳосил қилинган (ЎТЭЛ, 381) бўлиб, “чўзмок, тортмок”, “сусткашлик қилмок” (ДТС, 620) маъноларида қўлланган. Тарихий асарлар матнида ушбу ясама сўз ўз маъносини бироз кенгайтирган ҳолда тубандаги маъноларни ифодалашга хизмат қилган: 1) “чўзмок, йўналтирмак”: *Kī xāli qolīn benavālar kibi, Ūzātib barurda gadālar kibi* (ТМА 733b24); 2) “қизни узатмок, турмушга бермок”: *Fāryānadīn yerni Noširavānya musallam tutub, qizīn aḡa berib ūzātī* (ТМА 739b27^28); 3) “жўнатмок, кузатмок”: *Banduya Parvizni ūzātib, ōzi anīḡ saltanat libāsīn kiyib ōldī* (ТМА 740b25).

Ič = лексемаси қадимги туркий тил обидаларида “ичмок” маъносида (ДТС, 201) кенг қўлланишда бўлган. Алишер Навоий даврига келиб сўзнинг семантик структураси янги маънолар эвазига кенгайди. Асарлар матнида ушбу лексема қуйидаги маъноларда ишлатилган: 1) “ичмок, нўш айламок”: *Ansiz bir ayāy ičmās erdī* (ТМА 738b6); 2) иборанинг таркибий қисми сифатида “ваъда бермок, қасам ичмок”: *Iskandar kelib, anīḡ bašīn ōz tizzi ūstīgā qoyub, ant ičtikim, bu iṣ menīḡ qāšīmdīn emās erdī* (ТМА 733a12^13); 3) “вафот этмок”: *Āqibat ul dayī qardaši ičkān šarbatni ičti va anīḡ pādšohlīyī beš yil erdī* (ТМА 734b11^12). Навоий асарлари тилида *ič* = феъли “ютмок”, “кайф қилмок” маъносини ҳам ифодалашга хизмат қилган

⁹⁰ Қаранг: Шоабдурахмонов Ш., Аскарова М., Ҳожиёв А., Расулов Н., Дониёров Х. Ҳозирги ўзбек адабий тили. 1-қисм. —Тошкент: Ўқитувчи, 1980. —Б.107–108.

(АНАТИЛ, II, 67), аммо бу маъно биз ўрганаётган асарлар матнида кузатилмайди.

2.1.2. Туркий қатламнинг ҳозирги ўзбек адабий тилига муносабати

Асарлар тилидаги туркий қатлам ҳозирги ўзбек адабий тили давридаги истеъмол даражасига кўра қуйидагича ажратилди: ҳозирги ўзбек адабий тилида қўлланадиган сўзлар; ҳозирги ўзбек адабий тилида қўлланмайдиган сўзлар.

Ҳозирги ўзбек адабий тилида қўлланадиган туркий сўзлар қуйидагиларга ажратилди: 1) семантик жиҳатдан ўзгаришсиз қўлланадиган лексемалар; 2) семантик структурасида ўзгариш юз берган лексемалар.

1) Семантик жиҳатдан ўзгаришсиз қўлланадиган лексемалар эски ўзбек адабий тили даврига хос маъноларни ифодалайди. Булар: ҳаракат-ҳолат билдирувчи: *ber* = (ТМА 729a13), *ye* = (ТМА 734b2), *de* = (ТМА 729a2), *kel* = (ТМА 730a28), *atlan* = (ТМА 741a16), *sev* = (ТМА 730a13); белги-хусусият билдирувчи *oq* (ТМА 741a13), *kök* (ТМА 731a24), *yaxši* (ТМА 731b9), *yaman* (ТМА 737b9); нарса-буюм номлари: *ip* (ТМА 737a12), *ipäk* (ТМА 737b6), *otun* (ТМА 740a19), *egär* (ТМА 729a18), *taray* (ТАҲ 726b16) ва ҳ.к.; айрим шахс отлари: *temürçi* (ТМА 730a5), *elçi* (ТМА 733a1), *oquyıcı* (ТМА 734a11), *qaraqçı* (ТМА 733a26), *qoyçı* (ТАҲ 726a15), *baltıçı* (ТАҲ 722b9), *suvçı* (ТАҲ 711a27); ҳайвон номлари: *it* (ТМА 735b1), *yılan* (ТМА 735b25), *at* (ТМА 735b25), *tevā* (ТМА 729a18), *kiyik* (ТАҲ 723a26), *böri* (ТАҲ 711a7) ва ҳ.к.; олмошлар: *men* (ТМА 732b7), *sen* (ТМА 732b7), *biz* (ТМА 733b25), *siz* (ТАҲ 711b9), *alar* (ТАҲ 711b5), *anîñ* (ТАҲ 711b19), *andîn* (ТМА 734a3) ва ҳ.к.; иборалар: *közi yaru* = (ТМА 739a14), *yumşay söz* (ТМА 738b15), *boyun tolya* = (ТАҲ 705a14), *til tekur* = (ТАҲ 707b21) ёрдамчи сўзлар: *ilā* (ТМА 736b2), *içün* (ТМА 729a4) ва ҳ.к.; тўлиқсиз феъл: *erdi* (ТМА 729a5) кабилардир.

Ҳозирда ҳам “дон янчиш ва ун қилиш учун ишлатиладиган хонаки асбоб, қўл тегирмон” маъносида ишлатилувчи *yaryıçaq* сўзи (ЎТИЛ, 2, 49) ТАҲ матнида тубандагидек қўлланган: *Hájar andîn yaryıçaq bilä un qilib, ötmäk pişürdi va Ibráhim a.s.nî uyıattikim, taám yegäy* (ТАҲ 709a14). Бу сўз эски ўзбек тилида “бўлакларга ажрат” маъносини англатувчи **йар**- феълидан **-ғу** қўшимчаси билан ясалган отга кичрайтириш маъносини ифодаловчи **-чақ** қўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган; кейинчалик а унлилари **â** унлиларига алмашган: (**йар** + **ғу** = **йарғу**) + **чақ** = **йарғучақ** > **йарғучақ** (ЎТЭЛ, 173–174).

Бир қатор туркий сўзлар асарларда тарихий шаклда берилган. Масалан, “физиологик сокинлик ҳолатида бўлмоқ” маъносидаги

uxla сўзи асарлар матнида *uyu*=, *uyuqla*= шаклларида воқеланган: *Debturlärkim, bir kečä Šápur töšäkida malika nála qilib, uyuy almas erdi* (2736b20^21). Қадимги туркий тилда (ДТС, 607) ҳам шу маънода кенг қўлланишда бўлган *uyu*- феълидан *-q* қўшимчаси билан ясалиб, “ух-лаш ҳолатида” маъносини англатган *уоқ* сўзидан *-la* қўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, I, 581) *uyuqla*= (ДТС, 606) феъл лексемаси тубандагидек ифода этилган: *Ibráhim a.s. hijálatdin uyuqlamadi* (ТАҲ 709a13). Бундай сўзларни изоҳлаш ҳозирда маъноли қисмларга ажралмайдиган сўзларнинг тарихан ясама эканлигини таҳлил қилишда муҳим (ўша давр тилида *-la* билан феъл ясалиши унумли бўлганини таъкидлаш жоиз: *čeriklāmāk, iliklāmāk*). Аввал сўз бошланишидаги у унлиси талаффуз қилинмай қўйган (уч бўғинли сўз икки бўғинли сўз ҳолатига келтирилган), кейин *q* ундоши *x* ундошига алмашган, сўнгра у ундоши ҳам талаффуз қилинмай қўйган, *a* унлиси *ā* унлисига алмашган: *uyuq + la = uyuqla- > yuqla- > yuxla- > uxla-* (ЎТЭЛ, I, 394).

“Бажармоқ, ниҳоясига етказмоқ” маъноси асарлар матнида *büt-kār*= сўзи билан ифодаланган: *Va anda muddate bolub, teñri taälā hukmin büt-kārdi* (ТАҲ 716a6^7). Бу сўз қадимги туркий тилда “туғамок”, “тамом бўлмоқ” маъносида қўлланишда бўлган *büt-* (ДТС, 132) феълига асосан бир бўғинли феълларга қўшилувчи *-kār*⁹¹ орттирма даража қўшимчасини қўшиш билан ҳосил қилинган: *büt + kār = büt-kār*= . Ҳозирда унинг *bitkär*= фонетик варианты ишлатилади.

2) Семантик структурасида ўзгариш юз берган лексемалар. Асарлар лексикасидаги туркий сўзларнинг асосий қисми мустақил, луғавий маъносида қўлланади. Аммо мазкур лексемаларнинг семантик структурасидаги муайян маънолар истеъмолдан чиққан. Тарихий асарлар лексикасининг функционал-семантик таҳлили туркий қатламга оид сўзларнинг эски ўзбек адабий тилида кенг семантик доирага эга бўлганини кўрсатади. Кейинги даврларга келиб, бу семантик доиранинг анча торайганлиги, яъни кўп маъноли сўзнинг қўлланиш ўринлари бир мунча қисқаргани маълум бўлади. Бир қатор туркий сўзларнинг маълум маънолари ҳозирги ўзбек адабий тилида қузатилмайди.

Асар лексикасидаги сўзларни ҳозирги адабий тилда қўлланиш даражаси ва семантик хусусиятларига кўра қуйидагича умумлаштириш мумкин:

а) асосий маъноси сақланиб, айрим маънолари истеъмолдан чиққан сўзлар. *Bar*= сўзи Навоий асарларлари тилида беш маънода қўлланишда бўлгани аниқланган (АНАТИЛ, I, 313). Биз ўрганаётган асарлар матнида эса 1. “бормок, кадам ранжида қилмоқ” (193);

⁹¹ Abdurahmonov G., Shukurov Sh., Mahmudov Q. O‘zbek tilining tarixiy grammatikasi. –T.: O‘zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti. –T. 2008. –B.272.

2. “кетмоқ, жунамоқ, тарк этмоқ” (195) 3. “ўлмоқ, вафот этмоқ, қазо қилмоқ, бандаликни бажо келтирмоқ” маъноларини англатган: ... *čun Ardašerniň oyli yoq erdi, dedikim ... álam mulkin aldım va umr áxriya yetti, zaruratan ölmäk keräk va mulkni yat kišiya qoyub barmaq keräk* (ТМА 735b8). Сўнгги маъно *бормоқ* феълининг ҳозирги ўзбек адабий тилидаги ўн етти маъноси орасида кузатилмайди (ЎТИЛ, I, 316,) Навоий асарларида олти маънода қўлланишда бўлган (АНАТИЛ, III, 281) “яшаш учун ёки турли ташкилот, муассаса ва ш.к. жойлаштириши учун мўлжалланган бино” маъносидаги *уй* сўзи (ЎТИЛ, 4, 271) тарихий асарлар матнида уч маънода қўлланган бўлиб, ушбу сўзнинг “тана, жисм, гавда” маъноси (АНАТИЛ, III, 281) ҳозирги ўзбек адабий тилида кузатилмайди: *Ki qoydi vujud uyıya čun qadam ...* (ТМА 742b8).

Шунингдек, *yasa* = феълининг Навоий асарлари тилида бир неча маъноларда қўлланганлиги кузатилган (АНАТИЛ, IV, 596). Ушбу лексема асарлар матнида саккиз маънода ишлатилган. Мазкур сўзнинг куйидаги маънолари ҳозирги ўзбек адабий тилида кузатилмайди: 1. “қурмоқ, барпо этмоқ, бино қилмоқ”: *Va Sus bilā Bābil šahrini Hušang yasadi* (ТМА 729a23). Лексема ҳозирги ўзбек адабий тилида ҳажман катта объектлар (масалан: шаҳар, бино ва ҳк.)ни яратишга нисбатан қўлланмайди, лекин иш-фаолият, ўйин ва шу кабиларга оид нарса (қурол, буюм) кабилар тайёрлаш, ишлашга нисбатан ишлатилади (ЎТИЛ, 5, 121); 2. “тасвирламоқ, чизмоқ”: ... *anīň suratin yasab, anīň bilā xursand bolur edi* (ТМА 729b2); 3. “тузмоқ” (*қонун, қоида, фармон, дастур ва ҳ.к.*): *Rašitannikim, Dārāb dasturi bilā dastur yasab erdi, Bayri atliý inisi siáyati bilā tilādikim, azl qilyay* (ТМА 733a6); 4. “бошқармоқ, идора қилмоқ”: *Ázarmidoxť čun pádšáhliqqa olturdi, kišini vazir qoymadi va mulk išin öz tadbir va ráyi bilā yasamaq muqarrar qildi* (ТМА 742a9^10); 5. “қаторига киритмоқ, қўшмоқ; бирга қилмоқ”: *Ardašer šádmán bolub buyurdi, anī anīň yaši atfál bilā yasab, anīň qašiya keltürdilär, bir-bir ötkärib, ul yetkäč, ataliý mehri harakatga kelib ...* (ТМА 735b11^12); 6. “лашкарни тартибга келтирмоқ, саф тузмоқ”: *Humáy Erán čerikini yasab, Rum fathiga yibaradur erdi* (ТМА 732b10).

“Бир жойнинг одамлари, аҳолиси, халқи; умуман, кўпчилик одам, халойиқ, ҳамма” маъносини ўзида намоён қилган *el* сўзининг ҳозирги ўзбек адабий тилида уч маънони ифодалаши қайд этилган (ЎТИЛ, 5, 29). Аммо улар орасида Навоий асарларида истифода этилган “аскар, лашкар” маъноси (АНАТИЛ, III, 562) мавжуд эмас: *Va pádšáh neča qatla qalın el yibarib daf' qila almasi* (ТМА 738b4). *Qan* сўзи ҳозирги ўзбек адабий тилида тўрт маънода қўлланишда бўлиб (ЎТИЛ, 5, 328), бу маънолар ичида тарихий асарларда мавжуд “хун, қон қасоси” маъноси кузатилмайди: ... *jaddiniň qanini Salim va Turdin tilāb, alarni qatl qildi* (ТМА 730a16).

Асарлар матнида қўлланган *kozi yaru* = фраземаси “шодланмоқ, бахраланмоқ” маъносини ифодалашга хизмат қилган: ... *Isfārāyinya yetkâc, oyli Noširavân bilâ közi yarudî* (ТМА 739a14). Ҳозирги ўзбек адабий тилида бу ибора *кўзи ёримоқ* тарзида қўлланилиб, “бушанмоқ, туғмоқ” маъносини ифодалашга хизмат қилади (ЎТИЛ, 2, 446).

“Ҳажм-ўлчови одатдагидан ортик, катта; улкан” маъносидаги *буюк* (ЎТИЛ, 1, 390) сўзи Навоий асарлари тилида *biyik* фонетик шаклида “буюк, улуғ, баланд, юксак, олий” (АНАТИЛ, I, 289) маънолари билан бирга “юқори, баланд”⁹² (товушга нисбатан) маъносини ифодалашга ҳам хизмат қилган, бироқ мазкур сўз ҳозирда товушнинг баландлик даражасини ифодалаш учун қўлланилмайди: *Mazdak örgätgân javobnî biyik ün bilâ aytur erdi* (ТМА 739a27).

б) ҳозирги ўзбек адабий тилида маъно доираси кенгайган лексик бирликлар. “Бир жойдан бошқа жойга итариб ўтказмоқ”, “силжитмоқ” (ЎТЭЛ, I, 308) маъносидаги *sur* = лексемаси қадимги туркий тилда қуйидаги маъноларни ифода этишга хизмат қилган: 1. “олиб бормоқ, етаклаб бормоқ”; 2. “хайдамоқ”; 3. “шуғулланмоқ”; 4. “машаққат билан кун кечирмоқ”; 5. “шилинмоқ”. Навоий асарлари тилининг изоҳли луғатида унинг уч маънони ифода этишга хизмат қилгани аниқланган (АНАТИЛ, II 126). Биз ўрганаётган асарлар матнида қуйидагиларни англатишга хизмат қилган: 1. “давлатни идора қилмоқ, ҳукм сурмоқ”: *Va Tahmuras ottuz yil mulk surdî* (ТМА 729b3); 2. “хайдамоқ, четлатмоқ, қувмоқ”: *Anî ham surdilar* (235); 3. “чизмоқ, ёзмақ”: *Surub nukta sultânlar ahvâlidîn* (ТМА 742b24); 4. “бирор томонга йўналтирмоқ”: *Sahansâh cûn surdî âlamya raxs* ... (ТМА 736a28). Ушбу лексеманинг ҳозирги ўзбек адабий тилида қўлланиш доираси анча кенгайган бўлиб, “юрмоқ” (шахмат ёки шашка ўйинида), “суртмоқ, суркамоқ” маъноларини ҳам ифодалайди ҳамда отлар билан қўшма феъл ясайди (ЎТИЛ, 3, 593–594). “Юқорига ҳаракатлантирмоқ” маъносидаги ҳаракат-ҳолат маъносини ифодаловчи *кўтар* = сўзи қадимги туркий тилдаги “юқорига ҳаракатланмоқ” маъносини англатувчи *коту* = феълига (ДТС, 319) –*p* орттирма нисбат қўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган (ЭСТЯ, III, 87; ЎТЭЛ, I, 231). Қадимги туркий тилда ушбу лексема 1. “кўтармоқ”; 2. “улуғламоқ”; 3. “йўқ қилмоқ, қириб ташламоқ” (ДТС, 320) маъноларида қўлланган. Навоий асарлари тилида ҳам уч маънода қўлланишда бўлгани аниқланган (АНАТИЛ, II, 157). Тарихий асарлар матнида ушбу сўз қуйидаги маъноларни ифодалаган: 1. “юқори лавозим, мансабга кўтармоқ”: *Arkani davlati ittifâq bilâ oyli tuqqunça anî pâdsâh kötârdilâr* (ТМА 732a26^27); 2. “йўқ қилмоқ, ўлдирмоқ, орадан йўқотмоқ”: *Arduvânning oyliya xuruj qilib,*

⁹² Навоий асарлари учун қисқача луғат. –Тошкент: Фан, 1993. –Б.48.

anī arādīn kötārdilār (ТМА 735a23); 3. “юқорига ҳаракатланмоқ”: ... *yana bir tabaqada bašar kirib, kemā yerdin kötārilib, andoq boldikim, suv taylardin qirg qari ötti* (ТАҲ 706b5); 4. “ердан узилган, ажралган ҳолда тутмоқ, кўлда тутмоқ”: *Qobil mutahayyir bolub, Hābilni kötārib yürür erdi* (ТАҲ 705b1). Ушбу лексеманинг ҳозирги ўзбек адабий тилида жами ўз ва кўчма маъноларда ўн саккиз маънода қўлланилиши аниқланган (ЎТИЛ, 2, 474–476).

“Кўлга киритмоқ” маъносидаги *ol*= сўзи қадимги туркий тилда асли *al*= тарзида талаффуз қилинган (ЎТЭЛ, I, 250) ва ўн маънода қўлланишда бўлгани аниқланган (ДТС, 32). Асарлар матнида қуйидаги маъноларда қўлланган; 1. “олмоқ”: ... *anī qoynīya alib öpüb, tāhri taālāya šukrlār qilib* ... (ТМА 735b13); 2. “забт этмоқ, кўлга киритмоқ”: *Va Dāniyāl alayhissalām qoryannī alib, anī halāk qildi* (ТМА 731b22); 3. кўмакчи феъл вазифасида: *Bu qatla ham Afrāsiyābqa zafar tapa almadī* (ТМА 731b1); 4. кўшма феъл ясаиди: ... *men sendin bay satqun alibmen* ... (ТМА 739b14). Айни пайтда эса ушбу лексема йигирма бир маъно ифодалаш учун хизмат қилмоқда (ЎТИЛ, 3, 115–117).

“Кўл билан ушламоқ, ушлаб турмоқ, тутинмоқ” денотатив маъносидаги *tut*= сўзи асарлар матнида ўн бир маънода қўлланган. Бу маънолар хусусида ишнинг III бобида батафсил тўхталамиз. Ҳозирги ўзбек адабий тилида ушбу сўзнинг маъно доираси кенгайиб, ўн саккизтага етган (ЎТИЛ, 4, 208). Ҳозирги ўзбек адабий тилида *tut*= нинг қуйидаги янги маънолари шаклланган: а) “идора қилмоқ, бошқармоқ” (юртни тутмоқ); б) “ўз кўли остидаги, измидаги, қарамоғидаги кимсаларга қандайдир муносабатда бўлмоқ” (болани бўш тутмоқ); в) “бирор тарзда ишлатмоқ, фойдаланмоқ, кўлламоқ, тоза тутмоқ”; г) “парвариш қилмоқ, боқмоқ” (пилла тутмоқ); д) “пардалаш, тўсиш, қоплаш ва ш.к. мақсадлар учун ўрнатмоқ, илиб ёки осиб қўймоқ” (парда тутмоқ); е) “қўзимоқ, хуруж қилмоқ” (жазава тутмоқ); ё) “ўсмоқ, ривожланмоқ” (янги кўчат ёки пайванд ҳолатида), (кўчатлар тутиб кетди); ж) “бирор гуноҳ эвазига бир нарсага дучор бўлмоқ” (уволи тутмоқ) (ЎТИЛ, 4, 209–210). Асарларда қўлланган иш-ҳаракат ва ҳолат маъносидаги сўзлар сирасига *ček*=, *čiq*=, *čiqar*=, *kes*=, *qaytar*=, *qil*=, *qol*=, *qoy*= каби бирликларни ҳам киритиш мумкин.

“Одамлар, жониворлар ва бошқа нарсалар қатнови натижасида ер сатҳида из босилиб ҳосил бўлган узун, давомли қисм, қатнов қисми” маъносидаги *yol* сўзи (ЎТИЛ, 2, 276) қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган. Бу кўп маъноли от асли *yo:l* тарзида талаффуз қилинган (ЭСТЯ, IV, 217). Кейинроқ *o*: унлисининг чўзиқлик белгиси йўқолган (ПДП, 389; ДТС, 270; Девон I, 197). Ушбу лексик бирлик қадимги туркий тилда: 1. “йўл”; 2. “чора, усул”;

3. “тириклик йўли” маъноларида қўлланган (ДТС, 270). Эски ўзбек адабий тилида 1. “йўл”; 2. “чора, усул”; 3. “мазҳаб, эътиқод, ҳаётда тутган йўл” маъноларини англатган (АНАТИЛ, II, 82). Асарлар матнида қуйидаги маъноларда ишлатилган: 1. “йўл”: ... *gard mahalida yolda suv sepār erdilār* (ТМА 741a16); 2. “чора, усул”; ... *mulk va sipāhiya xalal yol topib ... anī tutub öltürdi* (ТМА 730a28); 3. “мазҳаб, эътиқод, ҳаётда тутган йўл”: ... *ul xalāyiqqa ellik yil nasihat qilib, tejrī taālā yolīn körgüzdi, qabul qilmadīlar magar az kiši* (ТАҲ 710a9); 4. “кема қатнови учун махсус белгилаб қўйилган йўналиш”: *Noširavān imdād qilib daryā yolīdīn Yamānya yībarib ...* (ТМА 740a5^6). Ҳозирда бу лексеманинг ўн олти маънода қўлланиши сўз маъно мундарижасининг бирмунча кенгайганини кўрсатади (ЎТИЛ, 2, 276-278).

Фонетик ўзгаришлар билан қўлланган сўзлар. Эски ўзбек адабий тилида мавжуд сўзларнинг айримлари ҳозирги ўзбек адабий тилида баъзи фонетик ўзгаришлар билан қўлланади. Масалан, асарларда қайд этилган *дағи* сўзи ҳозирги ўзбек адабий тилида *тағин* фонетик вариантыда ишлатилган. Бу сўз қадимги туркий тилда “бунинг устига”, “бундан ташқари” маъносини англатган *тақы* сўзига восита келишигининг *-н* қўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган (ЭСТЯ, III, 124), маъно тараққиёти натижасида бу сўз равишга айланган; ўзбек тилида *қ* ундоши *ғ* ундошига, *а* унлиси *ә* унлисига алмашган, *ы* унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: *тақы* + *н* = *тақын* > *тагын* > *тағин* (ЎТЭЛ, I, 327). Ўғуз унсурларини ўзида мужассам этган *дағи*⁹³ сўзини муаллиф қуйидаги маъноларда қўллайди: “ҳам, ҳамда”: *Rumda qaysarya kiši yībarib, anī dayī bu dīnya dalālat qīldī* (ТМА 731b29; 732a1); “яна, тағин”: *Damāvandnī binā qīldī, amma anda gāhi bolur erdi. Dayī Istahrnī binā qīldī, amma köpräk avqāt anda bolur erdi* (ТМА 729a11).

Тарихий асарларда қўлланган бир қатор туркий сўзларнинг ҳозирги ўзбек тилидаги фонетик шаклини қуйидаги қиёсда кўриш мумкин: *alar* > *ular*, *āḡa* > *uḡa*, *anda* > *unda*, *andīn* > *undan*, *andaq* > *unday*, *anī* > *unī*, *anīḡ* > *unīḡ*, *bīchoq* > *pīchoq*, *baltu* > *balta*, *bul* > *bu*, *bīyik* > *bīyūk*, *yīlan* > *īlan*, *tayayī* > *taya*, *üzā* > *üzrā*, *šariklik* > *šeriklik*, *emdi* > *endi*, *mundoy* > *bunday*, *nabāt* > *navyāt*, *nāčūk* > *nečūk*, *ansiz* > *usiz*, *oquyūci* > *oquvcī*, *öckü* > *ečki*, *qariš* > *qarič*, *qav* = > *quv* =, *köprük* > *köprük*, *turuš* (*čidam*) > *turiš*, *qoşqun* > *quyuşqan* ва ҳ.к.

Ҳозирги ўзбек адабий тилида қўлланмайдиган сўзлар. ТАҲ лексикасидаги туркийча 748 та сўзнинг 78 таси, ТМА лексикасидаги туркий қатламга мансуб 581 та сўзнинг 43 таси ҳозирги ўзбек адабий тили даврига келиб эскирган сўзлардир. Ифодалаган объекти-

⁹³ Юсуфов Б. Навоий асарларида ўғуз унсурлари // Алишер Навоий ижодий ва маънавий меросининг оламшумул аҳамияти. – Тошкент: O‘zbekiston, 2011. – Б.162.

нинг характериға кўра бу сўзлар архаизм ва историзмларға бўлинади.

Ўша давр воқелигида фаол қўлланган, бугунги кун нуқтаи назаридан ёндашилганда эскирган қатлам ҳисобланувчи *историзм* (тарихий сўз) сирасиға асарлар матнида қўлланган *bürünçäk* (ТМА 740b4) (“юзга тутиладиган ипак парда” (АНАТИЛ, I, 338), *börk* (ТАҲ 725a7) (“ошланган қоракўл теридан цилиндр шаклида тикилган бош кийим, телпак”), *qarī* (ТАҲ 706b2) (“қўл учидан тирсаккача бўлган ўлчов бирлиги, газ”), *uṭṭas* (ТАҲ 712b13) (“масофа ўлчови”) сўзларини киритиш мумкин.

Архаизм маълум давр учун эскирган, истеъмолдан чиқа бошлаган тил бирлигидир (ТТИЛ, 18). Асарлар лексикасидаги эскирган сўзларнинг асосий қисмини архаизмлар ташкил этган. Асарлар матнида қўлланган архаизмлар табиатини қуйидаги мисоллар асосида изоҳлаш мумкин.

Asru архаик сўз бўлиб, “жуда, ниҳоятда, жуда кўп, беҳисоб” маъносида қўлланган: *Ul işlärnikim asru maşhur edi* (ТМА 742b15). *Ilīk* сўзи ҳам архаик бўлиб, “қўл” маъносида қуйидагича ифода этилган: ... *yalan iliklärin tábutdın taşqarī cıqarsunlarkim, álam ahliya mujib-i tanbih, balki ibrat bolıyaykim, álamdın ilik tarta tutqaylar* (ТМА 733b19^20). Шунингдек, ушбу жумлада қўлланган *ilik tart* = лексик бирлиги “ўткинчи дунё ҳо-ю ҳавасларидан воз кечмоқ” маъносини ифода этишға хизмат қилган. Юқоридаги асосдан ясалган *iliklä* = ҳамда *iliklä kiyür* = иш-ҳаракат ва ҳолатни ифода этувчи лексик бирликлари “тутмоқ”: *Ammá anı ilikläb, Faridun jazásiya yetkürdi* (ТМА 730a6); “қўлга киритмоқ, эгалламоқ”ни англатган: *Afrásiyáb qılái hasánatidın ilikläy almadı* (ТМА 730b11). *Yolqit* = – “зериктирмоқ, безор қилмоқ, малол келмоқ”: ... *oquyucını yolqitib, havasın parışan qılur* (ТМА 734a11) маъносида қўлланишда бўлган.

Erdäm сўзи “фазилат, қудрат” маъносида: ... *barça bilik bilä erdämdä yagona bolub şuhrat tuttı* (ТМА 735a8^9); ноаниқ сонни ифодаловчи *öküs* “кўп, анча. талай” маъносида: *Cu “Nazm ul javáhir” bitib atınga, Öküş vasf darj ayladım zátınga* (ТМА 742b18); *otrü* равиши “қарши, муқобил, рўпара” (ЎТИЛ, 5, 184) маъносида ишлатилган: ... *ul dayı atbáın yüyib, tenrı taálá hukmi bilä Rasqa ötrü yürüdi* (ТАҲ 708a8). Шунингдек, асарлар лексикасида туркийча *ayaq//ayay* “қадаҳ”, *atrak* “турклар”, *böylä* “бу каби”, *yayıy* “душман”, *yarımçıq* “ярим-ёрти, арзимас даражада”, *künäs* “куёш”, *iläy* “хузур, олд”, *üsrük* “маст, сархуш”, *uçur* “вақт, пайт”, *otlaş* “қават”, *üçä* “елка”, *çayır* “май, шароб”, *titrätmä* “безгак”, *avıç* “ховуч”, *oyın* “расм, одат”, *aqça* “ақча, пул”, *kirpiç* “ғишт”, *qatla* “марта”, *naft* “нефть”, *sönäk* “суяк, устихон” каби архаик сўзлар қўлланган.

2.2. Арабча ўзлашмалар

Арабча сўзлар эски ўзбек адабий тилида кенг қўлланган. Арабча сўзларнинг ўзбек адабий тилига ўзлашиш омиллари тадқиқотларда ёритилган⁹⁴. Б.Бафоевнинг статистик маълумотига кўра, Алишер Навоий асарларида қўлланган барча сўзлар 26035 та⁹⁵ бўлиб, шундан 7973 таси⁹⁶ арабчадир. Хусусан, ТАҲ сўз бойлигида 1756 та арабча сўз мавжуд бўлиб, бу асар лексикасининг 57%ини, ТМА матнида эса 1188 та арабча сўз қатнашган бўлиб, бу асар лексикасининг 49 %ини ташкил қилади.

Асарларда XV аср ўзбек адабий тилида кенг қўлланган арабча сўзлар акс этган бўлиб, улар турли мавзуй гуруҳларга оид воқелик, нарса-ҳодисалар номларидир.

1.2.1. Арабча ўзлашмаларнинг эски туркий тил даврига муносабати

Асарлар лексикасида мавжуд арабча сўзларнинг маълум қисми эски туркий тилда ҳам истеъмолда бўлган. Араб тилига хос умумлаштирувчи отлар: *adab* (ТМА 732b5), *adad* (ТАҲ 716a11), *adl* (ТМА 732b22), *adavat* (ТАҲ 724b11), *ajal* (ТАҲ 705b10), *aza* (ТАҲ 725b29), *azab* (ТАҲ 726b16), *ahd* (ТАҲ 706b10), *aql* (ТАҲ 716a11), *aqibat* (ТМА 734b10), *din* (ТАҲ 705b24), *dunya* (ТМА 734a6); нарса-предмет номлари: *kitab* (ТАҲ 724a4), *varaq* (ТАҲ 710b25), *libas* (ТМА 735a10), *'alam II* (ТМА 730a5), *qalam* (ТМА 737a19) ва ҳ.к; шахсни ифодаловчи сўзлар: *rasul* (ТАҲ 712a24), *vazir* (ТМА 739a7), *hukama* (ТАҲ 722b22); мамлакат номлари: *Arab* (ТАҲ 706b27), *Ajam* (ТМА 740a29); белги хусусият номлари: *aziz* (ТМА 734b10), *yalat* (ТМА 734b17), *yarib* (ТМА 738b28), *ma'lum* (ТМА 735b9), *munqalib* (ТМА 731a5), *xarab* (ТМА 730a15),

⁹⁴ Абдуллаев Ф. Ўзбек тили лексикасининг баъзи масалаларига доир: Тил ва адабиёт институти асарлари. –Тошкент, 1949; Камол Ф. Ўзбек тили лексикаси. –Тошкент. 1953; Боровков А.К. Лексика среднеазиатского “Тефсира” XII–XIII вв. –М.: 1963; Усмонов С. Ўзбек тилининг луғат составида тожикфорс ва арабча сўзлар // Навоийга армуғон. –Тошкент, 1968; Бегматов Э. Ҳозирги ўзбек адабий тилининг лексик қатламлари. –Тошкент: Фан, 1989; Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати (Арабча бирликлар ва улар билан ҳосилалар). –Тошкент: Университет, 2003; Ҳасанова Д. Арабча луғавий ўзлашмаларнинг ўзбек тили номинатив ва дериватив тизимидаги ўрни. Филол. фанлари номзоди ...дисс. автореф. –Тошкент, 2011; Тожибоева М. Алишер Навоийнинг “Илк девон”идаги арабча сўзларнинг лексик-семантик талқини. Филол. фанлари номзоди ... дисс. автореф. –Тошкент, 2011.

⁹⁵ Бафоев Б. Навоий асарлари лексикаси. –Тошкент, 1983. –Б.19.

⁹⁶ Кўрсатилган асар. –Б.29.

ālim (ТМА 729a14), *hakim* (ТМА 731b28) кабилар шулар жумласидандир. Ушбу ўзлашмалар асарлар матнида луғатларда қайд этилган маъноларда учрайди.

1.2.2. Арабча ўзлашмаларнинг эски ўзбек тилидаги маъно хусусиятлари

Арабча сўзларнинг эски ўзбек адабий тили даврига хос қуйидаги қўлланиш жиҳатларини кузатиш мумкин: 1) кўпликдаги отлар бирлик маъносида қўлланган: *af'āl* – “ҳаракат”, “килик”, маъносидаги *fe'l* сўзининг кўплик шакли: ...*sen bu bedādni bu qavm̄ya qilmayan̄ni yaxširaqkim, agar ul sāhib-i davlat paydā bolsa, senin̄ bu af'āl̄ni istimā' qilsa avlād̄in̄ya köprāk nuqsān yetkürgāy* (ТМА 737a1); *atbā'* – тобе сўзининг кўплик шакли бўлиб, “тобеълар, фуқаролар, қарашли кишилар, тарафдорлар, издошлар” маъносини ифодалайди (АНАТИЛ, I, 133). Асарлар матнида бу лексема кўплик маъносидан ташқари бирлик маъносида ҳам келган (225). *Bahāyim* (ТАҲ 706b5) – “тўрт оёқли ҳайвонлар”; *vuzarāt* (ТМА 739a8) – “вазирлар” (АНАТИЛ, I, 383); 2) сўзлар кўплик *mahallāt* (ТМА 741b26), *havādis* (ТМА 733a25), *sifāt* (ТМА 736b3), *ulamā* (ТАҲ 718a22), *zurriyāt* (ТАҲ 710a28), *anjum* (ТМА 742b19), *aflāk* (ТМА 736a25), *atfāl* (ТМА 735b12), *hadāyā* (ТМА 740a29), *raāyā* (ТМА 742a1), *manāsib* (ТМА 735b20), *hālāt* (ТМА 738b11), *zukur* (ТАҲ 722a3) ва ҳ.к.; сифатдош *mutajabbir* (ТМА 736b3), *mutakallim* (ТМА 739a10), *mutanabbih* (ТМА 736a22), *mutanaffir* (ТМА 732b26), *mutahayyir* (ТМА 732b26), *mutasavvir* (ТАҲ 711a11) шаклида келган.

Асарлар лексикасида арабча сўзлар эски ўзбек адабий тили даврига хос маъноларда қўлланган. Ўзлашмаларнинг бу давр тилига хос маъноларини қуйидаги сўзларнинг семантик таҳлилида кузатиш мумкин.

“Кишиларнинг ягона тилда сўзлашиш, яхлит ҳудудда истиқомат қилиш, муштарак иқтисодий ҳаёт кечириш, умумий маданият ва руҳиятга эга бўлиш асосида тарихан ташкил топган барқарор бирлиги” маъносидаги *millat* (ЎТИЛ, 2, 593) ўзлашмаси эски ўзбек адабий тилида 1. “халқ, миллат”; 2. “дин, мазҳаб” маъноларида қўлланишда бўлган (АНАТИЛ, II, 304). *millat(un)* шаклига эга бу арабча сўз асли кўп маъноли *malla* феълининг “бир-бири билан бирлаштирди” маъносидан ясалган от бўлиб, аввал, “дини бир кишилар” маъносини англатган, кейинчалик “тили, яшаш жойи, маданияти, урф-одатининг умумийлигига асосланувчи жамоа” маъносини англата бошлаган (ЎТЭЛ, 2, 267). Ўрганилаётган асарлар матнида бу ўзлашма “дин, маҳзаб” маъносидагина қўлланишда бўлган: *Va millatlari butparastliq erdi* (ТАҲ 713b3); *Guštasp zardošt dinin ixtiyār*

qilib, elni ham ul millatqa kiyürdi ... (ТМА 731b29). Қуйидаги жумлада *millat* сўзи *qabul qil* = қўшма феъли билан синтагматик муносабатга киришиб “маълум бир динга эътиқод қилмоқ, шу динга кирмоқ” маъносини ифодалашга хизмат қилган: *Сун Qubād anīḡ millatin qabul qıldı* (ТМА 739a25).

Azimat ўзлашмаси ТМАда саккиз ўринда кузатилади. “Интилинш, ирода, қатъият, қатъий қарор” маъносидаги ушбу лексема (ЎТИЛ, 1, 49) асли “бирор қарорга келди” маъносини англатувчи *ḡazama* феълининг масдари бўлган *ḡazm* асосидан ҳосил қилинган (ЎТЭЛ, 2, 20). “Интилмоқ, жазм, қасд” маъносида қўлланувчи *azimat* (ЎТЭЛ, 1, 49) эски ўзбек адабий тилида 1) “катта, улкан”; 2) “қасд, ният, жазм”; 3) “интилмоқ, йўл олмоқ”; 4) “қўшин тортиб бормоқ, юриш қилмоқ, жўнамоқ”; 5) “вафот қилмоқ, ўлмоқ, дунёдан ўтмоқ” (АНАТИЛ, I, 58) “сафарга чиқиш, юриш қилиш, қўшин тортиш” (ТХТЛ, 9) тушунчаларини ифодалаган. Тарихий асарлар матнида қуйидагича ифодаланган: “сафар, юриш, отланиш”: ... *va derlārki azimati bir yergā yettikim, tort miḡ kiṣi kečā āḡā nigāhbānlīy qilurlar erdi* (ТМА 739a25); шунингдек, *қил* = ёрдамчи феъли билан боғланиб, “қарор, аҳд қимоқ, бирор ерга отланмоқ, кетмоқ”: *Va Noṣiravān andīn qaytib Hiyātīla mulkin musaxxar qilib, Hindistān azimati qıldı* (ТМА 739b28); “вафот қилмоқ, ўлмоқ; йўлланмоқ, ўтмоқ”: *ʿAqibat ul dayi özgālar azimat qilyandek āzim boldi* (ТМА 734b10); “қўшин тортиб бормоқ, юриш қилмоқ”: *Va Abraha ul kishidurkim, Makkani buzṡali azimat qilib erdi* (ТМА 740a6) маъноларида ишлатилган.

1.2.3. Арабча ўзлашмаларнинг ҳозирги ўзбек адабий тилига муносабати

Асарлар лексикасидаги жами арабча сўзларнинг 76%и ҳозирги ўзбек адабий тилида қўлланади. Улар ҳозирги ўзбек адабий тилига муносабатига кўра қуйидагиларга ажратилди:

1. Эски ўзбек адабий тили даврига хос маъноларда қўлланадиган сўзлар асарлар тилида ишлатилган арабча ўзлашмаларнинг асосий қисмини ташкил этади. Масалан, *sandūq* “сандиқ” (АНАТИЛ, III, 40); (ДТС, 484): *Kanṡzaklār ul sanduqni kelturdilār, Osiya aḡti, tiffi kordikim, barmayin emādur erdi* (ТАҲ 714a10¹¹); *tanur* “тандир”: *Rivāyat mundaqdurkim, suv avval Nuh a.s. tanuridin qaynab čiqti* (ТАҲ 706b3); *murād* (ТАҲ 707a26) – “тилак, мақсад, орзу”, *musibat* (ТАҲ 728a28) – “қайғу, ғам-алам, мотам”; *tāat* (ТАҲ 712b28) – “тоат-ибодат, сиғиниш, топиниш, бўйсуниш, итоат қилиш”, *avlād* (ТМА 741b1) – “болалар, фарзандлар, ўғиллар, насл”, *adālat* (ТМА 729b12) – “ҳаққонийлик, инсофлилик, шафқатлилик, одиллик”, *aql* (ТМА 733b5) – “идрок, зеҳн” маъноларида қўлланган. Шунингдек, *imtiyāz*

(TMA 741a27), *insáf* (TMA 734a5), *isláh* (TMA 730b10), *káriz* (TMA 730b4), *latáfát* (TMA 741a18), *libás* (TMA 735a10), *maylub* (TMA 742a14), *mayrib* (TMA 740a28), *mazmun* (TMA 742b29), *munajjim* (TMA 736b27), *musavvir* (TMA 737a18), *muhayyá* (TMA 735a28), *naqqás* (TMA 736a7), *nuqsán* (TMA 737a1), *saxávat* (TMA 738b24), *yanim* (TMA 738a20), *haykal* (TMA 738b5), *hádisa* (TMA 738a3) каби ўзлашмалар ҳам ҳозирда эски ўзбек адабий тили даврига хос маъноларда қўлланади.

2. Семантик ўзгаришлар билан қўлланадиган арабча ўзлашмалар. Асарлар лексикасида мавжуд арабча ўзлашмаларнинг айримлари ҳозирги ўзбек адабий тилида семантик ўзгаришлар билан қўлланади. Сўзларнинг семантик структурасидаги ўзгаришлар маъно торайиши, муайян семаларнинг истеъмолдан чиқиши билан характерланади.

Асарлар сўз бойлигида мавжуд баъзи арабча сўзлар семантик структурасида маъно торайиши, яъни муайян маъноларнинг ҳозирга келиб истеъмолдан чиқиши кузатилади. “Ҳаётдаги муайян бир ҳолат, вазият, аҳвол” (ЎТИЛ, 5, 548) маъносидаги *hál* ўзлашмаси Навоий асарлари тилида “он, вақт, фурсат” маъносида ҳам қўлланишда бўлган (АНАТИЛ, IV, 190). Худди шу маънода ТМА матнида тубандагидек ифодаланган: *Bu hálida yiragtin qalín qara paydá boldi* (TMA 733a27). Ҳозирги ўзбек адабий тилида *hál* ўзлашмаси семантикасида ушбу маъно кузатилмайди (ЎТИЛ, 5, 548). *Azim* – бу сўз асли “буюк бўлмоқ” маъносини англатувчи *ʿazuma* феълидан ҳосил қилинган сифат бўлиб (ЎТЭЛ, 2, 20), “кўриниш, тузилиш, эътибори билан ғоят катта, улкан” маъносини англатади (ЎТИЛ, 1, 49). Ушбу ўзлашманинг асарларда намоён бўлган қуйидаги маънолари ҳозирги ўзбек адабий тилида кузатилмайди. а) “кўп, бениҳоя, ҳисобсиз”: ... *banī Isrāʿīlya ʿerik tartīb, azim qatllar qildi* (TMA 734a25^26); б) “оғир, қийин”: ... *atasini oltürgondin soñra anñ ham jismiya azim ranj tārī bolub* ... (TMA 741b11).

Bisát – бу сўз кўп маъноли *basata* феълининг “ёйди” маъносидан ҳосил қилинган III боб масдари бўлиб, араб тилида “гилам” маъносини англатади (ЎТЭЛ, II, 76). Ҳозирги ўзбек адабий тилида “шахснинг, кўпинча, хотинларнинг ўзига тегишли бўлган тўплаб қўйган моли, мол-дунёси” (ЎТИЛ, 1, 281) маъносини умумлаштириб ифодалайди. Аммо эски ўзбек адабий тилида *bisát* бирмунча хусусий маънода айнан “гилам” маъносида ҳам қўлланишда бўлган. Бунга асарларда келтирилган қуйидаги мажозий маънодаги шеърий мисрада гувоҳ бўламиз: *Faridunki álamga yaydi bisát* ... (TMA 730a18). Шунингдек, Навоий асарлари тилида ушбу ўзлашма “шаҳмат тахтаси” маъносида ҳам қўлланган: *Ammá Sopur anī*

yangi boštīn šatranj bisāti vaz'ī bilā ābādān qildi (ТМА 735b23^24). Бу маъно ҳам ҳозирги ўзбек адабий тилида кузатилмайди (ЎТИЛ, 1, 281).

Maslahat – бу сўз асли *salaha* феълининг “яхшиланди, тўғри бўлди” маъноси билан ясалган от бўлиб, араб тилида “яхшилиқ, фойда, қизиқиш, бошқарма” каби маъноларни англатади (ЎТЭЛ, II, 241). Ҳозирги ўзбек адабий тилида “бирор ишни қандай қилиш ёки умуман нима қилиш кераклиги ҳақида йўл-йўриқ тарзидаги фикр, мулоҳаза, тавсия, таклиф тарзидаги гап ҳамда кенгаш, фикр олишиш” (ЎТИЛ, 2, 251) каби маъноларда қўлланади. ТАҲ ва ТМА матнларида тўрт ўринда “фойда, манфаат” маъносидагина қўлланган: *Mulk maslahati ũčün yaraštılar* (ТМА 733a22); *Āqil uldurkim, bu qisqa umrni bir nimaga sarf qilaykim, zaruratraqdur, ya'ni āxirat maslahati va tenri taālā rizosi* (ТАҲ 728b5^6). Ҳозирги ўзбек адабий тилида ўзлашманинг бу маъноси кузатилмайди. Асарларда “маслахат, кенгаш” маъноси икки ўринда *mašvarat* ўзлашмаси ёрдамида ифодаланган: *Aniñ mašvarati bilā Mazdakka istimālatlar berib ilikka kiyürdi* (ТМА 739b21^22).

Nisbat – бу арабча сўз *nisbat(un)* шаклига эга *nasaba* феълининг “боғлади” маъноси билан ҳосил қилинган I боб масдари бўлиб, араб тили луғатида тўрт маъноси берилган (ЎТЭЛ, II, 326). Бу сўз ўзбек тилида “нарсаларнинг бир-бирига қараганда катта-кичиклигини, оз-кўплиги ва ш.к.”, “бир соннинг иккинчи сонга қараганда қиёсий катталиги, соннинг иккинчи сонга бўлинишидан ҳосил бўлган бўлинма” ҳамда тилшунослик термини сифатида “феъл нисбатлари” каби маъноларни англатади (ЎТИЛ, 3, 41). Асарларда ушбу ўзлашма ўн бир ўринда “насл, насаб, мансублик” маъносида воқеланган: *Nisbati Lut a.s.ʔa yetār va Fir'avnniñ aqrabāsidiñdur* (ТАҲ 717b19^20). Ҳозирги ўзбек адабий тилида ушбу ўзлашманинг “насл, насаб” маъноси кузатилмайди.

Imkān – асли *makana* феълининг “амалга оширилди” маъносини англатувчи I боб шакли *ʔamkana* сўзидан ҳосил қилинган масдар бўлиб (ЎТЭЛ, II, 165), Тарихий асарларда “имконият, мумкинлик”: *Šam'un malik sorī baqīb aytti: muniñ imtihānī āsāñdur va imkānī yoqturkim, bu iš tenri taālādin ʔa payʔambaridīn kelür* (ТАҲ 725a25); ҳамда “эҳтимол” модал маъносида қуйидагича ифодаланган: ... *kečrāk qalsalar köprük üstidā ʔavʔa bolub, suvga yiqilur imkānī bar* (ТМА 736b15). Ҳозирги ўзбек адабий тилида кейинги маъно кузатилмайди. Ушбу ўзлашма “бирор иш, мақсад, талаб ва ш.к.ни амалга ошириш, юзага чиқариш, бажариш учун зарур ёки қулай шарт-шароит, имконият ҳамда чора-илож” маъноларида қўлланади (ЎТИЛ, 2, 201).

ʔaraz – “ёмон мақсад билан иш тутди” маъносини англатувчи *g'arada* феълдан ҳосил қилинган I боб масдари бўлиб, араб тили-

да “мақсад”, “ёмон ният” маъноларини англатади (ЎТЭЛ, II, 550). Навоий асарларида 1. “мақсад, ният, муддао”; 2. “хусус, жиҳат” маъноларида қўлланишда бўлган (АНАТИЛ, IV, 106). Навоий асарлари луғатида⁹⁷ эса 1. “мақсад, ният, қасд”; 2. “ёмон ният, бадхоҳона қасд”; 3. “кек, ичдан (махфий) юритилганлик, душманлик” маъноларида қўлланишда бўлгани аниқланган. Асарлар матнида олти ўринда “мақсад, ният” маъносида қўлланган бўлиб, унинг маъносида салбий бўёқ мавжуд эмас: *Har iškīm bolur muddaāsī āṇa, ʔaraz bolsa tāṅri rizāsī āṇa* (ТМА 742b12). Ҳозирги ўзбек адабий тилида *ʔaraz* ўзлашмаси “шахсий мафаат” ҳамда “ёмонлик кўзда тутилган мақсад, кўролмаслик муносабати” маъноларида қўлланади холос (ЎТИЛ, 5, 436).

Навоий асарларида *ʔarib//ʔariba* ўзлашмаси 1) “бечора, нотавон”; 2) “ажойиб, таажжубланарли, ҳайрон қоладиган нарса”; 3) “хорланган, таҳқирланган, оёқости қилинган”; 4) “афзал, улуғ; камёб” маъноларида ишлатилган (АНАТИЛ, IV, 107–108). Тарихий асарлар лексикасида фаол қўлланган (21 марта) ушбу сўз асосан “ажойиб, таажжубланарли, ҳайрон қолдирадиган” маъносида ишлатилган: *Alar ājiz bolyandīn soṅra, Sālihīdīn ʔarib mu'jiza tilādīlārķīm, xāra tašdīn duā qīlīb, bir botaliy tevā čiqaryīl* (ТАҲ 707b11); *Kordīķīm, bir ʔarib raṅlik farišta, kabutar čirāyliq erdi, ravzandīn kirīb, anīṅ qašīnda qondī* (ТАҲ 720b2). Бу арабча сўз g'arib(un) шаклига эга; ўзбек тилига чўзик *i* унлисини *и* унлисига алмаштириб қабул қилинган: **g'arib** → **ғариб**; кўп маъноли **g'araba** феълининг “нотаниш бўлди” маъноси асосида ясалган аслий сифат бўлиб, “ўзга эллик”, “нотаниш”, “мусофир” маъноларини англатади; ўзбек тилида бу сўз “бирор яқин кишиси йўқ” маъносини, кейинчалик “ночор аҳволдаги” маъносини ҳам англата бошлаган (ЎТЭЛ, II, 551). Ҳозирги ўзбек адабий тилида ушбу сўзнинг “ажойиб, таажжубланарли, ҳайрон қоладиган нарса” маъносидаги истеъмол даражаси бирмунча пасайган, сўз бу маънода бадий нутқ талаби билангина қўлланади (ЎТИЛ, 5, 437–438).

Арабча ўзлашмаларнинг асосий қисми ҳозирги ўзбек тилида мустақил қўлланиши билан бир қаторда ясашиш асоси сифатида янги лексемаларнинг шаклланишига хизмат қилади: *aziz+liy* (ТАҲ 711b21), *axlāq+liq* (ТМА 730a8), *vafā+siz* (ТМА 729a12), *vahm+siz* (ТМА 736a9), *jabbār+liy* (ТАҲ 707a18), *zirāat+liy* (ТАҲ 711b12^13), *ma'mur+luq* (ТМА 737b17), *mahābat+liy* (ТАҲ 707b12), *rasul+luq* (ТАҲ 719b22), *nihāyat+siz* (ТМА 738b9), *ābādān+liy* (ТМА 729a19), *salāmat+liy* (ТМА 738a5), *sifat+liy* (ТАҲ 713b21), *xarāb+liq* (ТМА 737a10), *šarīk+lik* (ТМА 739a22), *e'tibār+luq* (ТМА 741b4) каби сўзлар арабча асос + сўз ясовчи қўшимча қолипида ясалган лек-

⁹⁷ Навоий асарлари луғати. — Тошкент, 1972. — Б.595.

семалардир. Шунингдек, асарлар лексикасида *арабча лексема + туркий лексема* = *қўшма феъл* қолипидаги лексик бирликлар катта миқдорни ташкил этади: *adam bol* = (ТМА 732a18), *adā qil* = (ТМА 733a16), *adā bol* = (ТМА 741a26), *ayān qil* = (ТМА 742b21), *aziz bol* = (ТМА 734b10), *azm ayla* = (ТМА 732a17), *amal qil* = (ТАҲ 715b4), *asās tüz* = (ТМА 736a27), *vasiyat qil* = (ТАҲ 717b10), *daf' qil* = (ТАҲ 717b26), *da'vat qil* = (ТАҲ 705b24), *dafn qil* = (ТАҲ 705b30), *taklif qil* = (ТАҲ 712a21), *talāq qil* = (ТАҲ 728a8) ва ҳоказолар шулар жумласидандир.

3. Ҳозирда қўлланмайдиган *арабча сўзлар*. Асарлар матнида қўлланишда бўлган ўзлашмаларнинг 24 %и ҳозирги ўзбек адабий тилида истеъмолдан чиққан сўзлардир. Ундаги историзмлар сирасига қуйидаги сўзларни киритиш мумкин: *burqa'* (ТАҲ 712a13) – “парда, никоб, ҳижоб”, *kayl* (ТАҲ 712a15) – “ғалла ўлчайдиган асбоб”, *zarf* (ТАҲ 723b13) – “суюқлик солинадиган идиш, коса”, *mahmil* (ТАҲ 712b3) – “маҳофа, кажава”, *sinān* (ТМА 741b25) – “найза учи”, *harba* (ТМА 729b6) – “найза”, *manjanīq* (ТАҲ 709a5) – “манжаник, палахмон”, *sarir* (ТМА 732a17) – “тахт”, *saqqā* (ТМА 741a16) – “этиборли кишилар йўлга чиққанда йўл чангимаслиги учун йўлга сув сепувчи шахс”, *janibat* (ТМА 741a13) – “подшоҳлар сафарга чиққанда эҳтиёт учун олиб юриладиган от”.

Асар матнидаги эскирган сўзларнинг асосий қисмини архаизмлар ташкил этади. Ушбу архаизмлар семантик табиатини *jibāl* (ТМА 737a19) – “тоғлар”, *tavila* (ТМА 741a12) – “отхона”, *tayr* (ТАҲ 720a19) – “қуш”, *tifl* (ТМА 741b20) – “бола, гўдак, чақалок”, кўпликда *atfāl* (ТМА 735b12) – “гўдаклар, ёш болалар”, *qarn* (ТМА 733a21) – “аср”, *qaz(z)* (ТМА 729b6) – “хом ипак”, *tilmiz* (ТМА 732a15) – “шогирд, ўқувчи”, *maššāta* (ТАҲ 717b15) – “тароқчи, зийнатгар; пардозчи”, *farš* (ТМА 741a7) – “тўшак, гилам, палос”, *aqd* (ТАҲ 711b24) – “никоҳ” каби сўзлар асосида изоҳлаш мумкин.

Арабча ўзлашмаларнинг туркий сўзлар билан бирикувидан ҳосил бўлган қўшма феълларнинг айримлари ҳозирда ишлатилмайди: *tasmiya qil* = (ТМА 733a2) “атамоқ, исм бермоқ, от қўймоқ”, *tafahhus qil* = (ТМА 732b16) – “текширмоқ, суриштирмоқ”, *sabt qil* = (ТМА 734b19) – “ёзмоқ, битмоқ”, *tayyir qil* = (ТМА 735a10) – “ўзгартириш, ўзгариш”, *talāfiy qil* = (ТМА 734b22) – “қўлдан кетган нарсани қайта қўлга киритиш”, *muzdurluq qil* = (ТАҲ 722b9) – “мардикорлик қилмоқ” ва ҳ.к.

Тарихий асарлар лексикасидаги арабча сўзларнинг структур-семантик таҳлили эски ўзбек адабий тилидаги арабча ўзлашмаларнинг функционал-семантик хусусиятлари, истеъмол даражаси ҳақида аниқ маълумотлар бериши билан аҳамиятлидир.

2.3. Форсча-тожикча ўзлашмалар

Туркий тиллар, шу жумладан, ўзбек тили билан эрон тиллари, хусусан, форс-тожик тили орасидаги алоқа узоқ даврларга бориб тақалади. Тарихчи олимлар кўчманчи туркий қабилалар билан эрон тилларида гаплашувчи ўтроқ аҳоли орасида алоқалар антик даврда ҳам мавжуд бўлганлигини таъкидлайдилар. Бундай алоқаларнинг кейинчалик яна кенгайгани маълум. Иқтисодий-сиёсий, савдо ва ҳарбий соҳаларда давом этган ўзаро муносабатлар аҳолининг тилида ҳам акс этмаслиги мумкин эмас эди. Туркий ва форс-тожик тилларининг бир-бирига таъсири уларнинг биридан иккинчисига айрим ҳаётий-зарурий сўз ва ибораларнинг ўтиб ўзлашишига сабаб бўлди⁹⁸.

Икки тиллилик ёзма адабиётда ҳам ўз аксини топди. Бу давр ўзбек адабий тилига форс-тожик адабий тилининг таъсири кучли эди. Форсча-тожикча сўзларнинг ўзлашиш омиллари тадқиқотларда қайд этилган⁹⁹. Ўрта асрларда, хусусан, XV асрда яшаган ижодкорларнинг кўпчилиги ўзасарларларини ҳар икки тилда – эски ўзбек ва форс-тожик тилларида яратганликлари маълум¹⁰⁰. Алишер Навоий ўзининг “Муҳокамат ул-луғатайн” асарларида шундай ёзади: “... туркнинг улуғидин кичигига дегинча ва навкаридин бегига дегинча сарт тилидин баҳраманддурлар. Андоқки, ўз хурд аҳволига кўра айта олурлар, балки баъзи фасоҳат ва балогат била ҳам такаллум қилурлар. Ҳатто турк шуаросиким форсий тил била рангин ашъор ва ширин гуфтор зоҳир қилурлар”¹⁰¹.

Биз ўрганиш объекти сифатида тадқиқ этаётган асарлар лексикасида форсча-тожикча сўзлар ўзига хос ўрин тутади. ТАҲ сўз бойлигида 506 та форсча-тожикча сўз мавжуд бўлиб, бу асар лексикасининг 17% ини, ТМА матнида эса 601 та форсча-тожикча сўз қатнашган бўлиб, бу асар лексикасининг 25 % ини ташкил қилади.

Асарларда ишлатилган форсча-тожикча сўзлар қуйидагича тавсифланди:

⁹⁸ Усмонов С. Ўзбек тилининг луғат составида тожик-форс ва арабча сўзлар // Навоийга армуғон. Туркча (ўзбекча) форсча (тожикча) тил алоқалари. –Тошкент: Фан, 1968. –Б.78.

⁹⁹ Абдуллаев Ф. XV аср ўзбек адабий тилининг диалектал асослари масаласи. Навоий ва адабий таъсир масалалари. –Тошкент, 1968. –Б.238–257. Гулямов Х. Узбекско-таджикские языковые связи. –Ташкент: Фан, 1983. –Б.168. Бегматов Э. Ҳозирги ўзбек адабий тилининг лексик қатламлари. –Тошкент, 1985.

¹⁰⁰ Усмонов С. Ўзбек тилининг луғат составида тожик-форс ва арабча сўзлар: Навоийга армуғон. Туркча (ўзбекча) форсча (тожикча) тил алоқалари. –Тошкент: Фан, 1968. –Б.79.

¹⁰¹ Алишер Навоий. асарлар. Ўн беш томлик, ўн тўртинчи том. –Тошкент, 1967. –Б.108.

2.3.1. Форсча-тожикча сўзларнинг қадимги туркий тил ва эски туркий тилга муносабати

Асарлар лексикасидаги форсча-тожикча лексемаларининг муайян қисмини қадимги туркий тил ва эски туркий тилда фаол қўлланган лексемалар ташкил этади.

“Гарашлаб сайқал берилган олмос; умуман қимматбаҳо тошларнинг умумий номи; жавоҳир” маъносидаги *gavhar* ўзлашмаси эски туркий тилда *gavhar*, *gevhar*, *guhar* (ДТС, 195) фонетик шаклларида фаол қўлланишда бўлган. ТМАда ушбу сўз “гавҳар, дур, қимматбаҳо тош” маъносида (АНАТИЛ, I, 386) *gavhar* (ТМА 741a6) // *guhar* (ТМА 742b19) шаклларида воқеланган. Шу ўринда айтиб ўтиш жоизки, ушбу сўз “сочувчи, сачратувчи” маъносидаги *fişân* феълининг қисқартма шакли *afşân* лексемаси билан қўшма сўз ҳосил қилган ва “гавҳар сепувчи, гавҳар сочувчи” маъносида (АНАТИЛ, I, 388) тубандагидек воқеланган: *Yana dayi köp nazmi gavharfişân, Base nasrdayi javâhirfişân* (ТМА 742b19). Қўриниб турибдики, муаллиф байтнинг иккинчи мисрасида *gavharfişân*га маънодош бўлган (арабча+форсча-тожикча) қўшма сўз *javâhirfişân*дан фойдаланади. Бу эса байтнинг таъсир кучи, бадий қимматини янада оширади.

Эски туркий тилда “олий мартаба, унвон; рутба, маҳобат” маъноларида кенг қўлланган *jâh* (ДТС, 640) ўзлашмаси асарларда қуйидаги маъноларда ишлатилган: “мансаб, амал, мартаба”: *Adâlat ücün istasâ mulku jâh, Sitam daf' aylargâ çeksâ sipâh* (ТМА 742b11); “ҳаддан ташқари, ўтакетган, чегарадан чиққан, бениҳоя” маъносидаги арабча *mufrit* сўзи билан синтагматик алоқага киришиб, “буюклик ва шаън-шарафга ҳаддан зиёд ўчлик” маъносини ифодалаган: *Aqibat mufrit jâh yururi va azim davlat takabburi dimâriğa fâsid xayâl sâlib ...* (ТМА 729b13). Шунингдек, ушбу ўзлашма форсча-тожикча *дўст* лексемаси билан қўшма сўз ҳосил қилиб “мансабпараст” маъносини ифодалашга хизмат қилган: *Şâpur jâhdâst va badgumân kişi erdi* (ТМА 735b29).

Шунингдек, асарларда қадимги туркий тилда фаол истеъмолда бўлган *agar* (ТМА 733a17), *band* (ТАҲ 723b11), *but* (ТАҲ 708b21), *ganj* (ТМА 740a17), *gul* (ТМА 730a20), *gor* (ТАҲ 705b3), *yam* (ТМА 735b8), *daftar* (ТМА 742a2), *dard* (ТАҲ 714b12), *dânâ* (ТАҲ 706a20), *duâ* (ТАҲ 706a27), *duşman* (ТАҲ 709a25), *magar* (ТМА 738a17), *jad(d)* (ТМА 730a15) *zahr* (ТМА 733a17), *jâh* (ТМА 729b13), *jânivâr* (ТМА 735b24), *jahân* (ТМА 735b27), *kân* (ТМА 729a17), *nard* (ТАҲ 722b26), *ne* (ТАҲ 709a25), *nişân* (ТМА 734a16), *nâdân* (ТМА 737b15), *mard* (ТАҲ 709b9), *pâdşâh* (ТМА 737b18), *rozgâr* (ТМА 735a3), *roza* (ТМА 729a27), *sazâ* (ТМА 741b26), *sipâh* (ТМА 729a24), *taxt* (ТМА 729a26), *farišta* (ТМА 737b21), *şirin* (ТАҲ

710b20), *ásán* (ТМА 742b15), *árasta* (ТМА 738a4) *áb* (ТМА 733a17), *yavyá* (ТМА 737b13), *ham* (ТМА 732b20) *hunar* (ТМА 734b9) каби сўзлар кенг қўлланган.

2.3.2. Форсча-тожикча сўзларнинг эски ўзбек адабий тилидаги маъно хусусиятлари

Асарлар лексикасидаги форсча-тожикча сўзлар эски ўзбек адабий тилига хос маъноларда қўлланган бўлиб, уларнинг кўзда тутилган даврда қай тарзда ишлатилганлигини куйидаги гуруҳ сўзларининг семантик таҳлили орқали кузатиш мумкин.

а) *Шахс маъносидаги форсча-тожикча ўзлашмалар*. Шахс маъносини ифодаловчи айнан “катта ер эгаси, заминдор, қишлоқ ҳокими” луғавий маъносини ифода этувчи *dehqán* (ТМА 739a10) сўздан ТМА матнида “қишлоқ бошлиги, бадавлат киши, деҳқон” (АНАТИЛ, I, 483) маъносида истифода этилган. ТАҲда сўзга туркийча *-liq* қўшимчасини қўшиш ёрдамида “деҳқонлик, деҳқончилик” маъносидаги *dehqánliq* лексемасидан фойдаланилган: *Va anīj īši dehqánliq erdi* (ТАҲ 719a14). Бугун мазкур сўз семантикасида муайян ўзгариш рўй берди, яъни бу ўзлашма ҳозирда “асосий касби ерга ишлов бериш, экин экишдан иборат бўлган киши” маъносини (ЎТИЛ, I, 603) ифода этишга хизмат қилади.

Шахс маъносини ифодаловчи лексемалардан бири *payyambar* ўзлашмаси бўлиб, “хабар” маъносини англатадиган *payyat* отига “келтир=” маъносидаги *burdán* феълининг *bar* ҳозирги замон асосини қўшиб ҳосил қилинган. Бу от таркибидаги *o(a)* товуши форсча-тожикчада *a* товушига алмаштирилган (ЎТЭЛ, III, 252). Бу лексема “худонинг хоҳиш иродасини бандаларига етказувчи илоҳий вакили, наби, расул” (ЎТИЛ, 3, 205) маъносида ҳар икки асарда фаол (54 марта) қўлланишда бўлган: *Va lekin ul mádarzád payyambar erdi* (ТАҲ 720b20).

“Савдогар, тижоратчи” луғавий маъносидаги *bázurgán* ўзлашмаси эски ўзбек адабий тилида фаол қўлланган. ТМА матнида “бозорчи, савдогар” (АНАТИЛ, I, 298) маъносида (195) қўлланган. Ҳозирда ушбу истилоҳ эскирган сўзлар сирасига киради.

ТМА матнида “уй эгаси, меҳмон кутувчи” маъносида *mizbán* (ТМА 739a10) лексемаси қўлланган. Бу от “дастурхон ёзишда ишлатиладиган курси” маъносини англатувчи *miz* отига “қарамоқ” маъносини ифодаладиган *-bán* қўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган (ЎТЭЛ, III, 136). Ҳозирги замон ўзбек адабий тилида унинг “меҳмон кутувчи, зиёфат, тўй эгаси” маъносидаги *mezbán* фонетик варианты қўлланади (ЎТИЛ, 3, 578). Бевосита шахс маъносини ифода этувчи *gumašta* (ТМА 731b20) ўзлашмаси “бирова томонидан мах-

сус топширик билан қўйилган шахс” маъносида (АНАТИЛ, I, 423) қўлланган. Ушбу сўз “ишончли кишини вакил қилиб белгиламоқ” маъносини англатадиган *gumaştan* феълининг ўтган замон сифатдоши шакли бўлиб, ўзбек тилида иккинчи бўғиндаги *o(a)* товуши *a* товушига алмаштирилган (ЎТЭЛ, III, 70). Ҳозирги ўзбек адабий тилида икки маънода қўлланиши қайд этилган (ЎТИЛ, I, 523). *Dabir* (ТМА 733b3) “мирза, котиб” истилоҳи ТМАда “ёзишни ўргатувчи шахс, устоз” (ЎТИЛ, I, 523) маъносида ифодаланган.

б) *Нарса-буюм маъносини ифода этувчи форсча-тожикча ўзлашмалар*. “Ёғоч, металл, тош ва шу каби нарсаларни қирқиш, кесиш учун ишлатиладиган қирра тишли асбоб” (ЎТИЛ, I, 100) маъносидаги *arra* истилоҳи асарларда тубандагича қўлланган: ...*ta anī tutub arra bilā iki bolub, jismin para-para qildī* (ТМА 729b16). *Ul badbaxt buyurdikim, Jirjis a.s.niḡ baṣīya arra qoyub iki boldilar* (ТАҲ 726b22).

Нарса-буюм маъносидаги яна бир ўзлашма *pargār* истилоҳи бўлиб, бу сўз асли “пат” маъносини англатиб, кейинчалик “ручканинг пероси” маъносини ифодалаган *par* отига асли “айланмоқ” маъносини англатадиган *gardidan* феълининг *gard* ҳозирги замон асосини қўшиб ҳосил қилинган: лекин луғатда *gard* асоси эмас, *-gar* қўшимчаси қўшилган шакли келтирилган; форс-тожик тилларида бу қўшимчанинг *-gār* шаклидан, ўзбек тилида *-gar* шаклидан фойдаланилган (ЎТЭЛ, III, 183). Ҳозирги ўзбек тилида ушбу ўзлашманинг *pargar* шаклида 1. “циркуль” ҳамда 2. “атрофида айланувчи, айлана ҳосил қилувчи” маъноларида қўлланиши аниқланган (ЎТИЛ, 3, 220). Асарлар матнида ўзлашма *pargār* (ТМА 737a18) фонетик вариантыда қўлланган.

Ҳозирги ўзбек адабий тилида *kalit* фонетик вариантыда ишлатиладиган форсча-тожикча ўзлашма ТАҲда қуйидагича ифода этилган: *Va anīḡ māl-u tajammuli ul yergā yettikim, xazāyin u kūn özläriniḡ kalidllärin qirḡ xacir kötärür erdi* (ТАҲ 716a23). “Қулфни беркитиш ва очиш учун ишлатиладиган металл асбоб” маъносини англатадиган бу тожикча от асли калид товуш таркибига эга бўлиб, ҳозирги ўзбек адабий тилида охиридаги *d* товуши *t* га алмашган (ЎТЭЛ, III, 115).

Шунингдек, асарлар матнида *gugurd* (ТАҲ 727a5), *barg* (ТМА 736b21), *debā* (ТМА 741a7), *dār* (ТАҲ 727b24), *jām* (ТМА 729a13), *zanjir* (ТМА 739b21), *kös* (ТМА 736b1), *šabčarāy* (ТМА 741a6) каби нарса-буюм маъносидаги форсча-тожикча ўзлашмалар қўлланишда бўлган.

в) *Мавҳум маъно ифода этувчи ўзлашмалар*. Айнан “айланмоқ” луғавий маъносидаги *gardun* (ТМА 737b14) сўзи ТМА матнида “дунё, олам, жаҳон, фалак, тақдир” маъносида *šarx* (ТМА 729b3) ўзлашмаси билан маънодошликни юзага келтирган. *Šarx* сўзи

асли “айлана гардиши” маъносини англатган. Мазкур истилоҳ асарлар лексикасида форс тилига хос изофий бирикманинг компоненти сифатида фаол қўлланишда бўлган: *čarx-i bebāk* (ТМА 733b24) – “бепарво, золим дунё”. Шунингдек, ушбу сўз арабча ўзлашмалар билан ҳам синтагматик алоқага киришиб, тубандаги изофий бирикмаларни ҳосил қилади. *Čarx-i muxālif siyar* (ТМА 731a3) – “доим хилоф иш қилувчи фалак, тескари тақдир”, *čarx-i dajam* (ТМА 735b27) – “ситамгар чарх”, *čarx-i dun* (ТМА 742a8) – “тескари айланувчи, пасткаш фалак”. Ушбу ўзлашманинг маъно мундарижаси ҳозирги ўзбек адабий тилида бирмунча кенгайгани билан характерланади, яъни эски ўзбек адабий тилида, асосан, 1) “гардиш, чарх”; 2) “осмон, фалак”; 3) “давр, замон”; 4) “бахт, толеъ” (АНАТИЛ, III, 452) каби мавҳум тушунчаларни ифодалаган ушбу ўзлашма ҳозирда “ип йигирадиган дукли қўл асбоби”, “ҳар хил асбобларнинг, қурилмаларнинг айланадиган қисми, парраги” ҳамда “кесувчи асбобларнинг тиғини ўтқирлайдиган, қайрайдиган асбоб”¹⁰² каби аниқ маънолар қатори “гардиш, айлана” каби кўчма маънони ҳам англатмоқда (ЎТИЛ, 4, 462).

“Қаттиқ хафа бўлиш, қайғуриш, алам чекиш туфайли юз берадиган йиғи-сиғи, нола-фарёд” маъносидаги *fiyān* (ЎТИЛ, 4, 351) ўзлашмаси асарларда “шовкин-сурон, тўполон, ғавғо” маъносидаги яна бир форсча-тожикча *γirev* (АНАТИЛ, 4, 113) сўзи билан боғланиб келган: ... *xalāyiq fiyān va γirevi ul hazratniḡ qulayiga yetišdi* (ТМА 738a21^22). Ҳозирги ўзбек адабий тилида *γirev* ўзлашмаси эскирган сўз сифатида истеъмолдан чиққан. *Fiyān* сўзига маънодош бўлган *nāla* (ТМА 736b20^21) ўзлашмаси туркийча *qıl* = феъли билан бирикиб “фигон қилмоқ, нола чекмоқ, оху-воҳ қилмоқ” маъноларини ифодалашга хизмат қилган.

“Ор-номус, уят” маъносидаги ҳозирда маъноси архаиклашган *nang* (ТМА 741b22) ўзлашмаси арабча *ār* (ТМА 741b22) ўзлашмаси билан боғланиб маънодошликни ҳосил қилган. *Nišān* // *nišāna* (ТМА 734a16); сўзининг эски ўзбек адабий тилида беш маънода қўлланилиши аниқланган (АНАТИЛ, II, 463). Асарлар матнида а) “белги, из, асарлар” (ТМА 729b9); б) “хат, мактуб, нома, ёзма хабар” (ТМА 734a16) маъноларида ишлатилган. Ушбу ўзлашма ҳозирги ўзбек адабий тилида истеъмолда бўлиб, етти маънони ифода этишга хизмат қилади (ЎТИЛ, 3, 42–43). Улар орасида “хат, ёзма хабар, мактуб” маъноси мавжуд эмас. Асарлар матнида ушбу сўзга маънодош сифатида арабча *alāmat* (ТМА 740a10), *asar* (ТАҲ, 713b23) ўзлашмалари ҳам қўлланилган.

¹⁰² Abbosali Vafoiy, Sherali Avezmetov. O‘zbek tiliga o‘zlashgan forschalar so‘zlar. –Tehron – Toshkent: “Al Xudo” xalqaro nashriyati, Movarounnahr nashriyati, 2005. –Б.216–217.

а) *Белги-хусусият маъносидаги форсча-тожикча ўзлашмалар*. “Ранг-баранг, хилма-хил, турли-туман” маъносидаги *gunágun* ўзлашмаси (АНАТИЛ, I, 426) ТМА матнида куйидагидек ифода этилган: *Yaşıl debâ va gunâgun javâhir sabza va rayâhin ornîya qayîşkim, bu nimâlâr yoqtur* (ТМА 741a8). Бевосита белги-хусусият маъносидаги *parîşân* ўзлашмаси асарларда а) “пароканда, тартибсиз” (ТМА 738a10); б) “хаёли паришон ҳолда” (ТМА 742a26) каби маъноларни ифодалашга хизмат қилган. Шунингдек, ушбу сўз туркийча *qîl* = феъли билан бирикиб, “адаштирмақ, нотўғри хулосага келмоқ” маъносини ифодалаган (ТМА 734a11). Шунингдек, асарлар матнида *xîradpeşa* (ТМА 739a9), *bahravar* (ТМА 742b29), *nigunsâr* (ТМА 742b5), *giriftâr* (ТМА 740b26), *buzurgvâr* (ТМА 733b33), *xâksâr* (ТМА 737a12) каби бир қанча белги-хусусият ифодаловчи форсча-тожикча ўзлашмалар қўлланган.

Асарларда форсча-тожикча изофали конструкциялар кўп учрайди. “Бахтли, омадли, саодатли” маъносидаги *baxt-i baland* (ТМА 740b19) изофали бирикмасига антоним сифатида асарлар матнида “бахти қаро, бахтсиз” маъносидаги *bargaşa baxt* (ТМА 741b13) бирикмаси қўлланган. Шунингдек, асарларда *davrân-i dun* (ТМА 729a13), *çarxi baland* (ТМА 737a29), *savdâ-yî xâm* (ТМА 729b17), *čaşma-i sabz* (ТМА 737b20), *sâhib-i Guzida* (ТМА 738b15), *surud-i Kayânîy* (ТМА 731a3), *ganj-i bâdâvard* (ТМА 741a14), *payyambar-i pâk* (ТАҲ 721a5) каби изофали бирикмалар кенг қўлланган.

2.3.3. Форсча-тожикча ўзлашмаларнинг ҳозирги ўзбек адабий тилига муносабати

Асарлар тилидаги форсча-тожикча ўзлашмалар ҳозирги ўзбек адабий тили давридаги истеъмол даражасига кўра куйидагича ажратилди:

1. *Ҳозирги ўзбек адабий тилида қўлланадиган форсча-тожикча ўзлашмалар*. Статистик таҳлил ТАҲда қўлланган 506та форсча-тожикча сўзнинг 413 таси, яъни 85%и, ТМАда қўлланган 601 форсча-тожикча сўзнинг 499 таси, яъни 83 %и ҳозирги ўзбек адабий тилида истеъмолда эканлигини кўрсатди. Асарларда ишлатилган форсча-тожикча ўзлашмалар, асосан, бир маънога эгаллиги билан характерлидир.

Ҳозирги ўзбек адабий тилида қўлланадиган форсча-тожикча ўзлашмалар икки гуруҳга ажратилди: 1) семантик структурасида ўзгариш содир бўлмаган лексемалар; 2) семантик структурасида ўзгариш юз берган сўзлар.

1) *семантик структурасида ўзгариш содир бўлмаган форсча-тожикча ўзлашмалар* эски ўзбек адабий тили даврига хос маъ-

ноларни ифодалайди. Булар: нарса-буюм номлари: *zanjir* (ТМА 739b21), *nard* (ТАҲ 722b26), *ganj* (ТАҲ 726a22), *barg* (ТМА 736b21); *gunáhkár* (ТМА 737b11), *begunáh* (ТМА 731a16), *bahramand* (ТАҲ 709b28), *bemár* (ТАҲ 727b5), *buzurgvár* (ТАҲ 717a5); айрим шахс отлари: *sázanda* (ТМА 738b9), *nabira* (ТМА 729a3); ёрдамчи сўзлар: *goyá* (ТАҲ 708a20), *garči* (ТМА 742b20), *agarči* (ТМА 731a25), *gah//gáh* (ТАҲ 718b14), *gahi* (ТМА 733b24); мавхум маъноли сўзлар: *gumán* (ТАҲ 716b11), *gardun* (ТМА 739a7), *rašk* (ТМА 741a21) ва ҳ.к.

Ҳозирги ўзбек тилида “шакар қиёмидан махсус тайёрланадиган ялтироқ кристалл қаттиқ оқ ёки сарғиш ширинлик” маъносидаги *návát* (ЎТИЛ, 3,46) ўзлашмаси ТМАда *nabát* шаклида учрайди: ...*nabátni un qilib anā sepib berür erdi* (ТМА 736b22). Бу от асли “ўсимлик, ўт” маъносини англатадиган тожикча *nabát* 1 оти бўлиб, “оч сариқ ранг” кўчма маъносини ҳам англатади. Ана шу кўчма маъно асосида “шакар қиёмидан махсус тайёрланадиган ялтироқ кристалл шаклидаги қаттиқ ширинлик” маъносини англатадиган *nabát* оти юзага келган. Ўзбек сўзлашув тилида бу от таркибидаги *a* товуши *á* товушига, *b* товуши *v* товушларига алмаштирилган; ана шундай сўзлашув тили шакли адабий тил шакли деб белгиланган (ЎТЭЛ, III, 155).

Ҳозирги ўзбек адабий тилида “Умиди йўқ, умидсиз, умидсизланган, ҳафсаласи пир бўлган” маъносини ифодаловчи *náumid* сўзи ТАҲ ва ТМА матнида *náumid//navmid* фонетик вариантларида туркийча *bol*= феъли билан бирикиб, “умидсизланмоқ, ноумид бўлмоқ” (108) маъносидаги қўшма феълни ҳосил қилган. Ушбу сифат ўзлашма тожик тилида инкор маъносидаги *ná-* олд қўшимчасини “бирор нарсани руёбга чиқишини ишониб кутиш” маъносини англатадиган *umid* отига қўшиб ҳосил қилинган бўлиб, ўзбек тилига *e* товушини *i* товушига алмаштириб олинган (ЎТЭЛ, III, 162).

2) Семантик структурасида ўзгариш юз берган ўзлашмалар. Ҳозирда “ишлаб чиқариш ёки савдо бўлими ҳамда шундай бўлимлардан бир нечтасининг бирлашмаси” маъносини ифода этувчи *kárxána* (ЎТИЛ, 2, 410) ўзлашмаси Навоий асарларида “ишхона” ҳамда “дунё” маъноларида қўлланган (АНАТИЛ, II, 229). ТМА матнида бу сўз арабча *saltanat* ўзлашмаси билан синтагматик алоқага киришиб, “салтанат дунёси, ҳукмронлик дунёси” (ТМА 740b9) маъносини ифодалаган. Бу сўз тожик тилида “иш” маъносини англатадиган *kár* оти билан “жой” маъносини англатадиган *xána* отидан тузилган (ЎТЭЛ, III, 123). Ҳозирги ўзбек адабий тилида унинг “дунё” маъноси кўзатилмайдиган (ЎТИЛ, 2, 410).

Anjám – “тугаш, охир” луғавий маъносидаги ушбу ўзлашма ҳозирги ўзбек адабий тилида “уй-рўзгор нарсалари, асбо-

ларига тегишли нарса” маъносида қўлланади. Асарларда “оқибат, охир, интиҳо, поён, тугаш”(ТМА 742b28) маъносида қўлланишда бўлган. Ҳозирги ўзбек адабий тилида ушбу маъно ўзлашма маъно мундарижасида кузатилмайди (ЎТИЛ, 1, 85).

“Кубба шаклидаги том; кубба тахлитидаги нарса” маъносидаги *gumbaz* ўзлашмаси (ЎТИЛ, 1, 523) ТМА матнида *gumbad* фонетик вариантыда “гумбаз, иморат куббаси” (ТМА 737b8) маъносида (АНАТИЛ, 1, 424) воқеланган. Бу от ПРСда (*gambad*) ва (*gāmbiz*) тарзида араб ҳарфлари билан ёзилишидаги *n* товушини *m* товушига, *d* товушини *dz* товушига алмаштириб ёзилган (427). ПРСда *gumbad* ва *gumbaz* шакллари келтирилиб, *gumbaz* шаклига ҳавола берилган (108). Кўринадики, бу отнинг таркибида асли *n* товуши қатнашади, лекин ўзбек тилига *m* товуши қатнашадиган шакли олинган (ЎТЭЛ, III, 70). Ҳозирги ўзбек адабий тилида ушбу ўзлашманинг маъно мундарижаси бироз кенгайган бўлиб, “бесўнақай, катта, семиз одам ҳақида” сўз кетганда ҳам ушбу сўз ишлатилиши аниқланган (ЎТИЛ, 1, 523).

“Эшик” маъносини англатадиган *dargāh* отига “жой” маъносини англатадиган *gāh* отини қўшиб тузилган асли “эшик олди” маъносини англатувчи *dargāh* (ЎТЭЛ, III, 77) ўзлашмасининг эски ўзбек адабий тилида икки маънода қўлланишда бўлгани аниқланган: 1) “сарой, қаср, шоҳ саройи, ўрда”; 2) “даргоҳ, уй, хонадон” (АНАТИЛ, 1, 453). ТМА да бу сўз уч ўринда фақат “сарой, қаср, шоҳ саройи” (225) ини англатган. Ҳозирги ўзбек адабий тилида *dargāh* сўзи 1) “подшоҳ арки ва саройи: боргоҳ”; 2) “уй-жой, ҳовли, маскан”; 3) “хонадон, оила”; 4) “хизмат фаолияти, соҳаси, ўрни”; 5) “нажот топиладиган, паноҳ бўладиган жой”; 6) “сиғиниладиган муқаддас жой” (УТИЛ, 1, 561-562) каби маъноларда қўлланади. Кўриниб турибдики, ушбу ўзлашманинг маъно доираси ҳозирга келиб бирмунча кенгайган.

II. Ҳозирги ўзбек адабий тилида қўлланмайдиган форсча-тожикча ўзлашмалар. ТАҲда қўлланган 506та форсча-тожикча сўзнинг 72 таси, яъни 15%ини, ТМА лексикасида истеъмолда бўлган 601 та форсча-тожикча ўзлашманинг 102 таси, яъни 17 %ини ҳозирги ўзбек адабий тилида қўлланмайдиган сўзлар ташкил этади. Асарлар матнида қўлланган историзмлар сирасига қуйидаги сўзларни киритиш мумкин: *saxtiyān* (ТМА 730a5) – “эчки терисидан қилинган байроқ; эчки териси”; *ātaškada* (ТМА 738a11) – “ўтхона, оловхона, ўтга сиғунувчилар ибодатхонаси”; *xājasarāy* (ТМА 733a25) – “ахта киши, ҳарам қоровули”; *xānsālār* (мўғ. + ф-г) (ТМА 741b16) – “бош дастурхончи, шоҳ қошида овқат тортиш ишларини бошқарувчи”; *gāzur* (ТМА 741b16) – “кир юувчи”, *kanizak* (ТАҲ 722b3) – “ёш чўри аёл”, *sanbārān* (ТАҲ 727b24) –

“тошбўрон, тош ёғдириш”, *čármix* (ТАҲ 717b16) – “гуноҳкорларни икки қўл ва икки оёғидан боғлаб, азоб бериш учун тўрт томонга қоқилган қозик”, *šikáf* (ТАҲ 724b5) – “ёрик, дарз, чок, тешик” ва ҳ.к.

Асарлар лексикасидаги эскирган форсча-тожикча ўзлашмаларнинг асосий қисмини архаик сўзлар ташкил этади. Уларнинг табиатини қуйидаги мисоллар асосида изоҳлаш мумкин: *Debturlarkim, bir kečā Šāpur tōšakidā Malika nála qilib, uyuy almas erdi... Bir murut bargi tošák ostida qalyan jihatdin ermiš* (ТМА 736b21). “Нокнинг майдароқ бир тури” маъносини ифодаловчи *almurut* ўзлашмаси ҳозирги ўзбек адабий тилида истеъмолда (ЎТИЛ, 3, 117). Аммо *murut* сўзи ҳозирда қўлланмайди. *Murut* асли ҳозирда тилимизда истеъмолда бўлган *almurut* (ЎТИЛ, 3, 117), *ayiqmurut* каби қўшма сўзларнинг компоненти бўлиб, форсча-тожикча “нок” маъносини англатадиган *morud* отидан келиб чиққан. Ҳозирда ушбу ўзлашмалар форс тилидаги “оч қизил” маъносидаги *ál* сўзи билан бирикиб “оч қизил рангли нок” (ЎТЭЛ, III, 170) ҳамда туркийча *ayiq* сўзи билан бирикиб “раънодошлар оиласига мансуб паст бўйли дарахт, нокнинг бир тури” (ЎТИЛ, 1, 54) маъноларида қўлланади.

“Адолатли, одил, арз тингловчи” маъносидаги (АНАТИЛ, 1, 496) *dádgar* (ТМА 740a22) ўзлашмаси белги-хусусиятни ифода этувчи архаик сўз сифатида ифода этилган. Шунингдек, асарлар матнида белги-хусусият маъносидаги *muškbez* (ТМА 742b20) – “мушк ҳиди сочувчи, ёқимли ҳид сочувчи”, *xunyágar* (ТМА 731a3) – “нолагар, нола қилувчи”, *xišxoу* (ТМА 738b14) – “хушфеъл, хуштабиат”, *musulmánševa* (ТМА 739a8) – “мусулмон хулқли”, *nápadid* (ТМА 734b22) – “кўринмайдиган, махфий”, *nášáyist* (ТМА 741b8) – “нолойик, ёмон, номуносиб”, *nurbaxš* (ТМА 736a28) – “нурли, нур сочувчи”, *nábiná* (ТАҲ 710a15) – “кўр”, *násufta* (ТАҲ 722a4) – “айбсиз, нуқсонсиз, бутун”, *nášáyist* (ТАҲ 723a2) – “нолойик, ёмон, номуносиб”, *pisandidaxoy* (ТАҲ 706a6) – “яхши феълли, мақбул характерли”, *talx* (ТАҲ 728b10) – “ёмон, аччиқ”, *tandurust* (ТАҲ 728b22) – “соғлом, саломат”, *haftrañ* (ТАҲ 715b24) – “етти хил рангдаги, камалак рангли, ранг-баранг”, *yazdánparast* (ТАҲ 708a4) – “художўй” каби архаик ўзлашмалар воқеланган.

Ўрин-жой, макон маъносидаги *dudmán* (ТМА 742a10) архаизми “хонадон, оила, қабила” маъносида қўлланган. Шунингдек, асарлар лексикасида *beša* (ТМА 738b1) – “тўқай, ўрмон, чангалзор”, *dabiristán* (ТМА 733b3) – “ёзув уйи, мактаб” архаизмлари бевосита ўрин-жой, макон маъносини; *rudxána* (ТМА 737a20) “дарё, арик, сой, ўзан” маъносини ифода этишга хизмат қилган.

2.3.4. Форс-тожик тилига хос морфологик бирликлар ёрдамида ҳосил бўлган ўзлашмалар ва уларнинг семантик табиати

Асарлар лексикасида бир қанча форс-тожик тилига хос морфологик бирликлар ёрдамида ҳосил қилинган содда ясама ёки қўшма сўзлар иштирок этган бўлиб, асосга қўшилган ҳар бир қўшимча ёки сўз унга қўшилиб сўзнинг турли маъноларини ҳосил қилишга хизмат қилган ва луғат таркибини янги сўзлар билан бойитган.

Хусусан, асарларда қўлланган *begunáh* (ТМА 731a16), *bedád* (ТМА 736b29), *benavá* (ТМА 733b24), *beparvá* (ТМА 730a27), *bečára* (ТМА 742a7) ўзлашмалари форс-тожик тилига хос инкорни, йўқликни ифодаловчи *be-* олд қўшимчаси ёрдамида ҳосил қилинган бўлиб, бу аффикс шахсга оид характер-хусусият, ҳолатнинг мавжуд эмаслиги (ЎТИЛ, 5, 574) маъносини ифодалашга хизмат қилган. Шунингдек, *nápák* (ТМА 739b24), *nárázi* (ТМА 740b9), *náxuš* (ТМА 732b26) сўзлари ҳам *ná-* олд қўшимчаси билан ясалиб, белги-хусусият ифодаловчи асосга қўшилиб асосдан англашилган белги, хусусият, ҳолатга эга эмаслик маъносини (ЎТИЛ, 5, 586) ифодалаган. *Nápadid* (ТМА 734b22) сўзида эса ушбу олд қўшимча *падидан* “кўринмоқ” феълининг ҳозирги замон шаклига қўшилиб, асосдан англашилган тушунчага эга эмаслик маъносидадир. *Badgoy* (ТМА 740b3) – “ёмон сўзловчи, тухматчи, иғвогар, ғийбатчи” қўшма сўзи форс-тожик тилига хос “ёмон, ярамас” маъносидаги *bad* сўзи ёрдамида ҳосил қилинган бўлиб, салбий хусусиятни билдиради. *Baddil* (ТМА 738a19), *badnám* (ТМА 731a13), *badbaxt* (ТАҲ 707b16) ўзлашмалари ҳам шулар жумласидандир.

ТМАда “юрак, кўнгил, қалб” луғавий маъносидаги *dil* компоненти ёрдамида ҳосил қилинган бир нечта ўзлашмалар қатнашган: *Hiyara šahridakim Kufagā yaqīndur va havási dilkusháy va fazási ruhafzáy yerdur...* (ТМА 737b19). Ушбу ўзлашма ҳозирги ўзбек адабий тилида деярли ишлатилмайди. *Dil* отига “очмоқ” маъносини англатадиган *kushodan* феълининг *kusho* ҳозирги замон асосини қўшиб ҳосил қилинган бўлиб, “дилни ўзига ром қиладиган” (ЎТЭЛ, III, 88) “кўнгил овловчи, кўнгилни шод этувчи” (АНАТИЛ, 1, 488) маъноларида қўлланишда бўлган. Бундан ташқари, ушбу компонент ёрдамида ҳосил қилинган *dilpisan* (ТМА 736a26) – “кўнгилга ёқадиган, ёқимли, маъқбул”, *dilpazir* (ТМА 729b5) – “ёқимли, гўзал, маъқул, кўнгилдагидек, хуш келувчи”, *dilxáh* (ТМА 743a2) – “кўнгил суйган, кўнгилга яқин, кўнгил тортган” каби лексемалар ҳам истеъмолда бўлган.

Таъкидлаш жоизки, *sar-*, *xuṣ-* компонентлари ҳам форс-тожик тилига хос бўлиб, янги сўз ҳосил қилишдаги сермахсуллиги билан характерланади. Бу хусусида тадқиқотларда ҳам махсус ёритилган¹⁰³.

Ўзбек тилида сўз олдидан келувчи *sar-* компоненти турли қўшимчалар ва сўзлар билан бирикиб, 120 та сўз ҳосил қилгани аниқланган. 20 ҳолатда эса ушбу компонент сўз охири ва ўртасида келиб, янги сўз ҳосил қилгани кузатилган¹⁰⁴. Биз ўрганаётган ТМА асарида *sar-* компоненти билан саккизта, ТАҲда эса битта ўзлашма турли маъноларда намоён бўлган. Масалан: *sarafroz* (ТМА 742b5) сўзи тожик тилида “бош” маъносини англатадиган *sar* отига (ТЖ РС, 341) “кўтармок” маъносини англатадиган *afrixtan* феълининг *afroz* ҳозирги замон асосини (ТРС, 35) қўшиб ҳосил қилинган бўлиб (ЎТЭЛ, III, 207), “боши юқори кўтарилган, мағрур, ғурур ифтихорли”, “бирор инъом билан тақдирланган, эъзоз ва эътиборга лойиқ” (ЎТИЛ, 3, 446) маъносини ифодалашга хизмат қилган. “Асосий, энг муҳим” маъносини англатган *sar* отига “уй рўзгор буюмлари” маъносидаги *anjom* отидан тузилган (ЎТЭЛ, III, 206) *saranjom* (ТМА 737a11) ўзлашмаси “бажарилиш, тугалланиш” маъносида (АНАТИЛ, III, 43) воқеланган. Ушбу белги-хусусият ифодаловчи ўзлашма ҳозирги ўзбек адабий тилида “ҳамма ишни тартиб билан, жой-жойига қўйиб бажарадиган, тартиблиликни хуш кўрадиган, уй-рўзгорини, асбоб-анжомини батартиб тутадиган, ораста, озода, саришта” (ЎТИЛ, 3, 445) маъноларида қўлланади. Шунингдек, асарлар матнида *sar* сўзи билан ҳосил қилинган *sardor* (ТМА 741b5) – “бошлиқ, етакчи, йўлбошчи”, *sarmoya* (ТМА 732b11) – “давлат, бойлик, маблағ”, *sarnigun* (ТМА 739b23) – “боши қуйи, тўнтарилган, остин-устун”, *sarāmad* (ТМА 732a15) – “олдинги, илғор, биринчи, бошловчи уста, мохир”, *sarfarāz* (ТМА 739a19) – “улуғ, бахтиёр, ҳурматланган”, *sargardān* (ТАҲ 722b6) – “боши айланган, қаерга боришини билмаган, сарсон, овора, ҳайрон” маъносидаги ўзлашмалар учрайди.

“Яхши, ёқимли” маъносидаги *xuṣ* сўзи отларга қўшилиб, “яхши, ёқимли” маъносидаги белги-хусусиятни ифода этувчи қўшма сўзларни ҳосил қилган: *Xuṣnavāz* (ТМА 738b28) (бу ўринда антропоним сифатида) “хуш ва ёқимли оҳанг, куй”, *xuṣhāl* (ТАҲ 708b19) “бирор нарсадан мамнун, шод, хурсанд”, *xuṣhoʻy* (ТМА 738b14) “хушфеъл, хуштабиат”, *xuṣnud* (ТМА 738b24) “хурсанд, шод, рози” каби.

¹⁰³ Гулямов Х. Узбекско-таджикские языковые связи. –Ташкент: Фан, 1983. –С.9–80–125; Бафоев Б. Алишер Навоий лирикасида “сар” сўзи орқали ясалган қўшма отлар // Адабий мерос. №1. –Тошкент: Фан, 1968. –Б.184.

¹⁰⁴ Гулямов Х. Узбекско-таджикские языковые связи. –Ташкент: Фан, 1983. –С. 9.

Асарларда “қўл” маносидаги *dast* компоненти билан *darāzdast* (ТМА 732a20) – “кучли, қудратли, забардаст”, *zabardast* (ТМА 738a27) – “қўли баланд, истеъдодли, моҳир, иқтидорли” ўзлашмалари қўлланган. “Ёрдамчи, мададкор, қўлловчи, раҳнамо” маъносидаги *dastgīr qīl* = (АНАТИЛ, 1, 465) ўзлашмаси *qīl* = сўзи билан қўшма феъл ҳосил қилган ва “асир олмоқ, қўлга туширмоқ” маъносини ифодалаган (ТМА 737a17). ТАҲ матнида бу ўзлашма икки ўринда туркийча *ber* = ёрдамчи феъли билан қўшма феъл ҳосил қилиб, “иши ўнгидан келмоқ, қўл келмоқ” маъносида қуйидагидек қўлланган: *Čün bu fath dast berdi, Jolut qavmni Misrya alib keldi va kōp vaqt ham nubuvvat va ham saltanat surdi* (ТАҲ 718a26^27). Шунингдек, асарлар лексикасида форс-тожик тилига хос “қурувчи” маъносидаги *sāz* (ЎТИЛ, 5, 588) “тутувчи, ушловчи, бўйсиндирувчи” маъносидаги *-gīr* (ЎТИЛ, 5, 576), “ташқи кўриниш, қиёфа, кўрсатувчи, намоён қилувчи” маъносидаги *-namá*, “ёзув, хат, хужжат” маъносидаги *-náma* (ЎТИЛ, 5, 586), “бир нарсанинг мухлиси, унга қаттиқ берилган, уни қаттиқ севувчи” маъносидаги *-parast* (ЎТИЛ, 5, 587), “тортмоқ, чекмоқ” маъносидаги *kashidan* феълининг ҳозирги замон шакли бўлган *-kash* компонентлари ёрдамида ҳосил қилинган ўзлашмалар намоён бўлган: *sitamsaz(līq)* (ТМА 741a27), *kārsāz* (ТАҲ 716b29), *ārāmgīr* (ТМА 733a4), *anguštnamá* (ТМА 732b14), *sarkaš(lik)* (ТМА 732b23), *peškaš* (ТМА 738a12), *ahdnáma* (ТМА 732a1), *vasiyatnáma* (ТМА 740a15), *butparast* (ТАҲ 722a22), *xudáparast* (ТМА 736a8), *yazdánparast* (ТАҲ 708a4) ва ҳ.к.

3.2. Иқтисодий-савоий лавозимлар

3.2.1. Ангратонимлар

3.2.2. Ёлвонимлар

3.2.3. Зоонимлар

3.2.4. Ҳаёт ҳуш маъинлиги лавозим беркислар

3-боб

АЛИШЕР НАВОИЙ ТАРИХИЙ АСАРЛАРИ СЎЗ БОЙЛИГИНИНГ ФУНКЦИОНАЛ-СЕМАНТИК ТАДҚИҚИ

3.1. Тарихий асарлардаги сўзларнинг мавзуий
гуруҳлари ва уларнинг лексик-семантик
табиати

3.2. Ижтимоий-сиёсий лексика

3.3. Антропонимлар

3.4. Топонимлар

3.5. Зоонимлар

3.6. Мавҳум маъноли лексик бирликлар

3-БОБ. АЛИШЕР НАВОИЙ ТАРИХИЙ АСАРЛАРИ СУЗ БОИЛИГИНИНГ ФУНКЦИОНАЛ-СЕМАНТИК ТАДҚИҚИ

Таъкидлаш лозимки, тил бирликларининг объектив олам, реалликни ифода этишини ва аксинча, объектив олам, борлиқнинг семантик предметлар орқали умумлаштириш жараёни мавжудлигини талқин қилиш семасиологик ва ономасиологик йўналиш сифатида изоҳланади. Семасиологик таҳлил луғавий бирликларнинг семантикаси ва у билан боглиқ ҳодисалар нуктаи назаридан ўрганишдир¹⁰⁵. Шундан келиб чиқиб, мазкур бобда асарларда қўлланган сўз бойлигини функционал-семантик жиҳатдан тадқиқ этамиз.

3.1. Асарлардаги сўзларнинг мавзуй гуруҳлари ва уларнинг лексик-семантик табиати

ТАҲ ва ТМА лексикаси ўзига хос хилма-хил мавзуй гуруҳларни ташкил этиб, бир нечта семантик гуруҳ ва гуруҳчалардан иборатдир. Шунга кўра, қуйида асарларда фаол қўлланган лексик бирликларни турли мавзуй гуруҳларга бўлиб, алоҳида-алоҳида тасниф қилиш орқали улардаги функционал-семантик хусусиятларини ўрганишни лозим топдик. Чунки бундай йўл, бир томондан, қўлланилган сўзлар мажмуи ҳақида, иккинчи томондан, уларнинг таркибий жиҳати, матндаги функционал-семантик табиати ҳақида муайян илмий хулосалар беришга имконият яратади. Ана шу мақсаддан келиб чиқиб, асарларда қўлланган лексик бирликлар қуйидагича таснифланди:

3.1.1. *Нарса ва ҳодисаларнинг номлари бўлган сўзлар.* Бундай сўзлар асарлар лексикасидаги бошқа сўзлар гуруҳидан, биринчидан, қўлланиш даражасига кўра энг фаол, миқдори жиҳатидан энг

¹⁰⁵ Ҳожиёв А. Тилшунослик терминларининг изоҳли луғати. –Тошкент, 2002. –Б.87.

кўпчиликти ташкил этиши, иккинчидан, бир неча белги хусусиятлари билан фарқланишига кўра ажралиб туради. Ушбу гуруҳ сўзларини, ўз ўрнида, қуйидагича таснифлаймиз:

1) *Инсон тана аъзолари номини ифодаловчи сўзлар*. Изланишларимиз биз ўрганаётган асарлар матнида жами 27 та киши тана аъзоси номлари қўлланилганини кўрсатади. Уларнинг 22 таси соф туркийча.

Ҳозирги ўзбек адабий тилида “ошқозон, қорин; ич, бачадон” маъносида қўлланадиган *qursay* сўзи ТАҲда “ошқозон, қорин” маъносида қуйидагидек ишлатилган: *Va baliy Yunus a.s.ni yütüb, teñri taülâ baliyniñ qursayida anî asradi* (ТАҲ 723a23). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу сўз *qurıysaq, qırsaq* шаклларида ишлатилган. Тилшунос олим Ш.Раҳматуллаев тадқиқотларида бу сўз таркиби қуйидагича изоҳланган: дастлаб “йиғмоқ” маъносини англатган кур- феълидан -(у)ғ кўшимчаси билан от ясалган, унга -са кўшимчасини кўшибфеъл ясалган ва охири -к кўшимчасини кўшиб от ясалган; эски ўзбек тилида иккинчи бўғин таркибидаги уғ товушлари талаффуз қилинмай қўйган; кейинчалик а унлиси â унлисига алмашган: [(кур- +уғ = куруғ) + са = куруғса-] + к = куруғсақ > курсак > курсâқ (ЎТЭЛ, I, 577).

“Одам, ҳайвон, қуш ва умуман жонли организмлар гавдасининг таяниб туриши ва юриши ёки ўрмалаши учун хизмат қиладиган аъзо” маъноси асарларда *ayaq//ayay* (ТМА 738b6) сўзлари ёрдамида ифодаланган. *Ayaq//ayay* сўзи қадимги туркий тилдагидек (ДТС, 27), эски ўзбек адабий тилида ҳам (АНАТИЛ, I, 46) фаол қўлланишда бўлган: *Va anîñ mubârak ayayida tuk bar erdi* (ТАҲ 722a12).

Egin (АНАТИЛ, III, 560) сўзи асарлар матнида “бўйин, тан, кишининг гавдаси” ҳамда “елка, кифт” маъноларида қўлланган. Қадимги туркий тилда ишлатилган *egin* I “елка” сўзи *egin* II “хом-сурп бўлаги” лексемасининг шаклдоши бўлган (ДТС, 166). *Egin* лексемасининг ҳозирги ўзбек адабий тилида 1. “орқанинг елка ва бўйин орасидаги устки қисми”; 2. “киши танасининг кийим кийиладиган уст қисми”; 3. “энгил, кийим-бош” маъноларида қўлланиши аниқланган (ЎТИЛ, 5, 20).

Соф туркийча *bayır* сўзи қадимги туркий тил ва эски ўзбек адабий тилида (АНАТИЛ, I, 236) фаол қўлланган. Асарлар матнида “кўкс, жигар” маъносида қўлланган *bayır* сўзининг қадимги туркий тилда полисемантик сўз сифатида 1. “жигар”; 2. “меъда, қорин”; 3. кўчма маънода “юррак, қалб”; 4. “қон-қариндош” маъноларида қўллангани аниқланган. Қадимги туркий тилда “мис” (ДТС, 78) маъносидаги *bayır* шаклдоши ҳам қўлланишда бўлган. Бироқ Навоий асарлари тилида бу лексемани омоним сўз сифатида учратмаймиз.

Ўз қатламга тегишли “гавданинг кўкрак қафаси билан букса ўр-

тасидаги энг хипча қисми” маъносидаги (ЎТИЛ, 1, 218) *bel* сўзи қадимги туркий тилда ҳам (ДТС, 93), эски ўзбек тилида ҳам (АНАТИЛ, 1, 262) омоним сўз сифатида кенг ишлатилган. ТМА матнида юқоридаги маънода қўлланган (198), асарларда унинг шаклдоши йўқ. ТАҲ матнида сўз туркийча *богла*= феъли билан боғланиб “бирор ишга астойдил киришмоқ, жазм қилмоқ” кўчма маъносида иборанинг таркибий қисми сифатида қўлланган: *Va Tolut vahmdin puşaymân bolub, Dovud a.s. qasdiya bel bayladî* (ТАҲ 711a5).

“Тананинг бўйиндан юқори қисми, калла” маъносидаги туркийча *бош* лексемаси қадимги туркий тилда *baş* фонетик вариантида кўп маъноли сўз сифатида истеъмолда бўлган (ДТС, 86). Ушбу сўз эски ўзбек адабий тилида ҳам (АНАТИЛ, 1, 319), ҳозирги ўзбек адабий тилида ҳам (ЎТИЛ, 1, 332) ўзининг полисемантик хусусиятини сақлаган бўлиб, асарлар матнида ўз маъносида воқеланган (193). Асарларда қўлланган “ҳидлаш, ҳид билиш аъзоси; шу аъзонинг ташқи қисми” маъносидаги *burun* (ТМА 737a12) лексемаси (ЎТИЛ, 1, 38) қадимги туркий тилда ҳам (ДТС, 126), эски ўзбек тилида ҳам (АНАТИЛ, I, 337) шаклдошлик (*burun* “аввал, илгари”) хусусиятига эга сўз сифатида фаол қўлланишда бўлган. Шунингдек, асарлар матнида *boyın* (ТАҲ 717a1), *ilik* (ТМА 736a1), *köz* (ТАҲ 712a26), *manlay* (ТМА 735a6), *saç* (ТМА 731a24), *saç-saqal(liy)* (ТАҲ 725b4218), *teri* (ТМА 736a11), *tiz* (ТАҲ 716b8), *tuk* (ТАҲ 722a12), *emçäk* (ТМА 732b16), *qarın* (ТМА 736b11), *qoyun* (ТМА 735b13), *qulaq* (ТМА 737a12), *boyuz* (ТАҲ 725b29), *üçä* (ТАҲ 725b29) “орқа, елка” каби туркийча ҳамда *badan* (ТМА 736a12), *jism* (ТМА 741b11), *katif* (ТМА 737a23), *mahâsin* (ТАҲ 728a4) – “соқол-муйлаб”, *yad* (ТАҲ 714b17) – “қўл” сингари арабча ва *ray* (ТАҲ 726b16) форсча-тожикча инсон тана аъзолари номи ифодаловчи лексемалар қўлланилган.

2) *Қариндошлик, яқинлик тушунчасини ифодаловчи сўзлар*. Қариндошлик терминлари лексиканинг энг қадимги қатламларига мансубдир¹⁰⁶. Тарихий қариндошлик-яқинлик муносабатларини акс эттирувчи бундай лексик-семантик гуруҳлар ҳар бир тилнинг асосий луғат фондига киради¹⁰⁷. Қариндошлик номлари энг қадимги семантик гуруҳ ҳисобланади. Уларнинг 98 % ини қадимги туркий тил даврида қўлланган терминлар ташкил этади¹⁰⁸.

Статистик таҳлилга биноан тарихий асарлар матнида жами йигирма учта қариндошлик, яқинлик тушунчаси номлари қўлланган бўлиб, уларнинг асосий қисмини туркий сўзлар ташкил этади. Қуйида

¹⁰⁶ Исмоилов И. Туркий тилларда қавм-қариндошлик терминлари. –Т.: Фан, 1966. –150 б.

¹⁰⁷ Покровская Л. А. Термины родства тюркских языках // Историческое развитие лексики тюркских языков. –М., 1961. –С.11.

¹⁰⁸ Холманова З. Бобурнома лексикаси. –Тошкент: Фан, 2007. –Б.76.

асарлар лексекасида иштирок этган қариндошлик, яқинлик тушун-
иш ноларини ўз ва ўзлашган қатламга ажратиб таҳлил қилинди.

Ўз қатламга оид қариндошлик, яқинлик терминлари. Ўрга-
нишланган объектларда жами ўн иккита туркийча қариндошлик,
яқинлик терминларидан фойдаланилган: “Фарзанди ёки фарзанд-
лари бўлган хотин (ўз туққан фарзандларига нисбатан)” маъноси-
даги *она* (ЎТИЛ, 3, 125) сўзи қадимги туркий тилда *ana* (ДТС, 43)
фонетик вариантида, “фарзандли, бола-чақали эр киши (ўз болари-
га нисбатан)” маъносидаги *эпа* (ЎТИЛ, 3, 151) сўзи қадимги туркий
тилда *ata* (ДТС, 65) фонетик вариантида фаол қўлланишда бўлгани
аниқланган. Ушбу лексемалар айни маъноларда асарлар матнида
ҳам фаол қўлланган. “Ака” маъносидаги *эпа* (ЎТИЛ, 3, 184) асар-
ларда *апа* (ТМА 730a13) фонетик вариантида қўлланган. “Ука” маъ-
носидаги *ини* сўзи қадимги туркий тилда (ДТС, 210) ҳам кенг истеъ-
молдаги сўз бўлиб, асарлар матнида айни маънода ифодаланган
(ТАҲ 712a4). “Ака-ука” маъносидаги *апа-ини* (ТМА 741b11) жуфт
сўзи асарлар матнида маънони умумлаштириш учун хизмат қилган.
Мазкур маъно қадимги туркий тилда *ини-еёи* жуфт сўзи билан англ-
лашилган (ДТС, 211). “Опа-сингил” маъноси эса ТАҲда *egāci-siñil*
жуфт сўзи билан ифодаланган (ТАҲ 724a12). “Қизнинг эри (қизнинг
ота-онаси, ака ва опасига нисбатан) эканлик мақоми” маъносидаги
kuyavlik сўзи ҳам ТАҲ матнида қўлланган (ТАҲ 720a6).

Шунингдек, ўз қатламга тегишли *tayayī, egači, siñil, oyul (oyul-
ışaq), qiz, uruū* каби қариндошлик номлари фаол қўлланишда
бўлган.

Ўзлашган қатламга тегишли қариндошлик, яқинлик номлари.
Туркий тилга араб тилидан ўзлашган *ibn* (ДТС, 201) сўзи “ўғил,
ўғли” маъносида асарлар матнида кўп учрайди (ТМА 730b16).
Арабча *haram* лексемаси метонимия асосида “никоҳдаги аёллар”
дифференциал тушунчасини ифодалаган (ТМА 732a23). Шунинг-
дек, матнда “бобо, ота-боболар, аجدод” маъносидаги *ajdād* (ТМА
736b3), “ота-бобо” маъносидаги *abuka* (ТМА 736a25), “оталар-бо-
болар” маъносидаги *ābā* (ТМА 742b23), “онанинг синглиси ёки
опаси” маъносидаги *xāla* (ТМА 736b17), “никоҳли хотин” маъноси-
даги *mankuha* (ТАҲ 720b5) каби арабча ўзлашмалар мавжуд.

“Жиян (эгачи ёки сингилнинг боласи)” маъносидаги форсча-
тожикча *xāharzāda* (АНАТИЛ, III, 423) ўзлашмаси ТМАда тубан-
дагидек воқеаланган: *Bu işlār šukrguzārliyya öz xāharzodasinkim oti
Nozmehr erdi, Rustamya berib ...* (ТМА 731a9). “Битта ота-онадан
дунёга келган бола; ўғил ёки қиз (ота-онага нисбатан)” маъноси-
даги *farzand* (ТМА 732a27) ўзлашмаси ҳам шулар жумласидандир.

“Жинсий жиҳатдан эркак тоифасига зид, фарзанд кўриш, эми-
зиш қобилиятига эга одам; аёл”, “бирор эркак никоҳидаги аёл” маъ-

носи (ЎТИЛ, 4, 415) асарлар матнида *xatun* лексемаси билан ифодаланган: *Har kimda xatun yoq – yamguzorliq yoq* (ТМА 740a20). Ушбу лексема “Қадимги туркий луғат” да *qatun* – “госпожа, вельможная дама, женщина знатного происхождения; жена правителя, знатного человека” маъносидаги туркийча сўз сифатида эътироф этилган (ДТС, 436). Лексеманинг қайси қатламга тегишли эканлиги, маъно тараққиёти ҳақида тадқиқотлар орқали аниқроқ маълумотга эга бўлишимиз мумкин¹⁰⁹.

Тадқиқотларда эътироф этилишича, жуда қадим замонларда туркий тилга кириб келган бу лексик бирлик илк марта қадимги рун битиги “Култегин”да “хонима, зодагон аёл, оқсуяк аёл” маъносида *qatun* фонетик вариантыда ишлатилган. Ж.Клосон *qatun* // *xatun* “бека, хоним” терминини суғд тилидаги *xwatun* “хукмдор, зодагон завжаси” лексемасининг туркийча ва арабча фонетик шакллари тарзида изоҳлайди¹¹⁰. Ҳозирги ўзбек тилида лексеманинг ушбу маъноси кузатилмайди (ЎТИЛ, 4, 415).

3) *Қуруқликдаги бирор географик объект ва махсус ўрин-жой номлари*. асарлардаги ўрин-жой тушунчасини ифодаловчи сўзлар икки гуруҳга ажратилди:

а) *табiiий ҳолда мавжуд бўлган географик объект тушунчасини ифодаловчи сўзлар*. “Ер юзасининг теварак-атрофидаги текислик, тепалик ёки бошқа баландликка нисбатан якка ёки қатор ҳолда баланд кўтарилган, одатда, турли тош, қаттиқ жисмлардан иборат қисми ” маъносидаги *tau* (ТМА 729a21) сўзи соф туркийча бўлиб, қадимги туркий тилда ҳам, эски ўзбек тилида ҳам шу маънода фаол қўлланишда бўлган (ДТС, 526). Юқоридаги маънонинг кўплик шакли асарлар матнида арабча *jibál* (ТМА 737a19) лексемаси ёрдамида ифодаланган. Шунингдек, табiiий ҳолда мавжуд бўлган географик объект тушунчаси туркийча *yázi* (ТАҲ 711a6), форсча-тожикча *dašt* (ТМА 733a28), *biyábán* (ТАҲ 717a5), *daraxtistán* (ТАҲ 713b7), *beša* (ТАҲ 713b7), арабча *barr* (ТМА 733b16), *bádiya* (ТАҲ 717a4), *sahrá* (ТАҲ 720b28), *jazira* (ТМА 735b16), *yár* (ТАҲ 726a15), *koh* (ТМА 729b3), *qahf* (ТАҲ 726a26) ўзлашмалари ёрдамида ифодаланган.

б) *Шахс томонидан бунёд этилган географик объект тушунчасини ифодаловчи сўзлар*. Форсча-тожикча *deh* (ТМА 729b7) матнда “қишлоқ” маъносида воқеланган. Шунингдек, асарларда шахс томонидан бунёд этилган географик объектни ифода этувчи қуйидаги сўзлар қўлланган: форсча-тожикча *mihmánxána* (ТАҲ 710a4),

¹⁰⁹ Дадабаев Х. Общественно-политическая и социально-экономическая терминология в тюркоязычных письменных памятниках XI–XIV вв. –Ташкент, 1991. –С. 65–66.

¹¹⁰ Дадабоев Х, Ҳамидов З., Холманова З. Ўзбек адабий тили лексикаси тарихи. –Тошкент: Фан, 2007. –Б.32.

bay (TMA 730a20), *bostán* (TAX 720b4), *dabiristán* (TMA 733b3), *darband* (TMA 739b29), *hisár* (TAX 706a3), *manzil* (TMA 733a26), *rabát* (TMA 732a29), *haram* (TMA 735a14), *qasr* (TMA 733b6), *šahr* (TMA 729a10), *qal'a* (TAX 717b28), *uy* (TMA 729a17), *qoryan* (TAX 717b27), *kent* (TMA 737a20) ва ҳ.к.

4) Сув объектлари ва улар билан боғлиқ тушунчаларни ифодаловчи сўзлар. Бундай сўзлар маъносига кўра икки гуруҳга ажратилди. а) бевосита сув объекти номини ифодаловчи сўзлар. Ҳозирги ўзбек адабий тилида “водород билан кислороднинг кимёвий бирикмасидан иборат рангсиз, ҳидсиз шаффоф суюқлик” бош маъносини ифодаловчи *su* сўзининг ўн маънони англатиши аниқланган (ЎТИЛ, 3, 576). Бу маънолар орасида “сой, кўл, дарё ва ш.к.нинг сувли сатҳи” семаси ҳам мавжуд. Ушбу соф туркийча сўз қадимги туркий тилда 1) “сув, суюқлик”; 2) “дарё”; 3) “ичимлик”; 4) “шарбат”, 5) “уммон” маъноларида кенг ишлатилган (ДТС, 515). Ушбу сўз англатган семалар орасида бевосита сув объектларини англатувчи “кўл, океан” маънолари ҳам бўлган. Навоий асарларида *su(v)* туб сўзи 1) “сув”; 2) “оғиз суви, сўлак”; 3) “арик, сой дарё” маъноларида воқеланган (АНАТИЛ, IV, 117). Биз ўрганаётган асарлар матнида ушбу лексема гидронимлар билан бирикиб, бевосита сув объекти номини ифодалаган: *Amu suyidin narini aḡa musallam tutub...* (TMA 730a22). “Ер остидан отилиб, қайнаб чикувчи сув ва шундай сув чикиб турувчи жой, чашма” маъносидаги *bulṣu* (ЎТИЛ, 1, 370) сўзи ўз қатламга тегишли бўлиб, қадимги туркий тилда *bulaq* 1. “чашма”; 2. “канал, арик” (ДТС, 121) маъноларида ишлатилган. Навоийда бу сўз *bulaq/bulaq* (TMA 730b4) фонетик шаклларида учрайди. Шунингдек, форсча-тожикча “бир неча қудуқларни бирлаштирувчи ер ости канали, бир-бири билан бирлаштирилган қудуқлар тизими” маъносидаги *káriz* (ЎТИЛ, 2, 408) лексемасидан асарлар матнида фойдаланилган (TMA 730b4). Шунингдек, асарларда сув объектларини ифодаловчи туркийча *daryo* (TMA 732b4); форсча-тожикча *rud* (TMA 729a13), *rudxána* (TMA 730b13), *čašma* (TAX 727a10), *juybár* (TMA 739b9); арабча *bahr* (TAX 727a13), *bihár* (TMA 737a20) каби сўзларни учратиш мумкин.

2) сув объектлари билан алоқадор тушунчаларни ифодаловчи сўзлар. “Сув ҳавзалари ва оқар сувлар билан қуруқлик туташган камбар ер; лаб, бўй, ёқа, сохил” маъносидаги ўз қатламга оид *qiryaq* лексемаси (ЎТИЛ, 5, 304) асарлар матнида муайян гидроним билан бирикиб, тубандагидек ифода этилган: *Ṣun Muso a.s. Fir'avn bilā qavmidin noumid boldi, öz qavmi banī Isrāilya haq taálá amri bilā buyurdikim, Misrdin čiqib, Nil qirayinda tuššünlär* (TAX 716a13). Ҳозирги ўзбек адабий тилида “сувда сузадиган, юк ва йўловчиларни ташиш, балиқ овлаш, илмий тадқиқот, спорт, сайёҳлик ва ҳарбий

мақсадлар учун мўлжалланган курилма” (ЎТИЛ, 2, 350) маъносини ифода этувчи туркийча *kema* (ТАҲ 717a13) лексемасининг қадимги туркий тилда ҳам (ДТС, 297), эски ўзбек тилида ҳам (АНАТИЛ, 2, 107) фаол қўлланишда бўлгани аниқланган. Сув объекти билан боғлиқ тушунчани номловчи сўзлардан бири “у қирғокдан бу қирғокқа ўтиш учун сув, чуқурлик ва ш.к.лар устига курилган йўл, курилма” маъносидаги туркийча *köprük* (ЎТИЛ, 2, 464) деривати қадимги туркий тил (ДТС, 317) ва эски ўзбек тилида (АНАТИЛ, II, 153) сингармонизм қонуниятларига мувофиқ қўлланган (ТМА 740a3). Шунингдек, ҳозирги ўзбек адабий тилида “соҳил, қирғок” маъносидаги *yaqa* (ЎТИЛ, 2, 54) сўзи асарлар матнида *яқо* фонетик шаклида учрайди (ТМА 734a12).

5) *Фасл ва вақтга оид тушунчалар номи бўлган сўзлар*. Асарларда “сутканинг қоронғу тушганидан тонг отгунча ўтадиган қисми; тун” маъносидаги туркийча *keçä* (ТАҲ 717a17) сўзининг қўлланиш частотаси анча кенг (225). Шамсия йили ҳисобидаги ойларнинг ўн биринчиси (22 январдан – 22 февралгача бўлган кунлар)ни номлаб келувчи форсча-тожикча *bahman* ўзлашмаси асарлар лексикасида ой номи ҳамда каёнийлар сулоласига мансуб Эрон шоҳларидан бирининг номи сифатида ифодаланган: *Yayilyan zamân šavkati bahmanī // Ravon qildi bahman yelidek anī* (ТМА 732b1). Навоий асарларида ушбу сўзнинг “баҳман ойида очиладиган гул, бойчечак” маъносида ҳам қўлланишда бўлгани аниқланган (АНАТИЛ, I, 238). “Қуёш йили ҳисобида янги йил, 21 март, баҳор фаслининг биринчи куни” (АНАТИЛ, 2, 420) ни номлаб келувчи форсча-тожикча *navroz* сўзи ТМАда бир ўринда учрайди (ТМА 729b12). ТАҲ матнида асли “унча катта, кўп бўлмаган” луғавий маъносини ифода этувчи арабча *šavvāl* термини “қамария йил ҳисобининг 29 кундан иборат ўнинчи ойи”га нисбатан қўлланган (ТАҲ 707b1). Шунингдек, асарлар матнида вақтга оид тушунчаларни ифодаловчи туркийча *yil* (ТМА 729b12), *küz* (ТМА 742b19), *tonj* (ТАҲ 718b3) // *tonla* (ТМА 736a19), *yaz* (ТАҲ 724a21), *qış* (ТАҲ 724a21); арабча *sahar* (ТМА 738a23) *sabāh* (ТМА 741b22), *mahal* (ТМА 741a16), *muhlat* (ТМА 742b21), форсча-тожикча *roz* (ТМА 742b10), *hafta* (ТМА 735a20) каби лексемалар қўлланган.

6) *Овчилик билан боғлиқ тушунчаларни англатувчи сўзлар*. “Ов жараёнида керакли анжомлардан бўлган, ёйга қўйиб отиладиган учи найзасимон узун, ингичка таёқча, тир” маъносидаги туркийча *oq* (ЎТИЛ, 5, 189) лексемаси қадимги туркий тил (ДТС, 368)да ва эски ўзбек адабий тилида (АНАТИЛ, III, 620) кенг ишлатилган. ТМА матнида бу истилоҳ айни маънода ифодаланган (ТМА 737b26). Шунингдек, асарлар лексикасида ов жараёни билан боғлиқ тушунчаларни билдирувчи *av* (ТМА 734a26), *šikār* (ТМА 734a26),

dām (ТМА 736a24), *sayd* (ТМА 738a29), *yo* (ТАҲ 725a25) каби сўзлар мавжуд.

7) *Металл ва маъдан номлари*. “Менделеев даврий системасининг VIII гуруҳига мансуб кимёвий элемент, болғаланганда яссиладиган, исталган шаклга кирадиган углерод билан қўшилганда, пўлат ва чўян ҳосил қиладиган қорамтир кумуш рангли оғир металл” маъносидаги туркийча *temir* (ЎТИЛ, 4, 61) сўзи қадимги туркий тил (ДТС, 551) ва эски ўзбек тилида *temür* (АНАТИЛ, III, 222) фонетик шаклида фаол қўлланишда бўлган (ТМА 729a17). “Менделеев даврий системасининг I гуруҳига мансуб кимёвий элемент, оқ-кўкиш рангли ялтироқ, асл металл” маъносидаги туркийча *kümüš* (ЎТИЛ, 2, 427) сўзи асарлар матнида туркийча *altun*, арабча *javāhir* сўзлари билан бирга қўлланган ва “кумуш танга, ақча” маъносини англатган (ТМА 732b9). Шунингдек, асарлар лексикасида қимматбаҳо маъдан номлари сифатида туркийча *naft* (ТАҲ 727a5), форсча-тожикча *mis* (ТАҲ 713b13), *gavhar* (ТМА 732b16) // *guhar* (ТМА 742b19), арабча *durj* (ТАҲ 722a4), *yaqut* (ТАҲ 722a4), *almas* (ТАҲ 722a4) (*m+a < асли юнонча adamas* – “бузилмас, мустаҳкам” (ЎТИЛ, 3, 115)) ўзлашмалари ҳам иштирок этган.

8) *Қабила-элат номлари (этнонимлар)*. Турк лексемаси асарларда ўзига хос миллий, тарихий, эмоционал-экспрессив функцияларни бажарувчи истилоҳ сифатида қайд этилган. Қадимги туркий ёдгорликларда омоним сифатида *türk* I 1) “кучли, кудратли”; 2) “ўта мўл, сон-саноксиз”; *türk* II “турк ҳоқонлигини таркиб топтирган қабилалар уюшмаси” (ДТС, 599) маъноларида ишлатилган. Лексик-семантик таҳлил асосида мазкур омоним лексемаларнинг кўп маънолилиқ негизида шаклланганини кузатиш мумкин. *Türk* лексемаси эски ўзбек тилида: 1) “халқ номи”; 2) мажозий: “шўх, гўзал, ўйноқи, севгили” (НАЛ, 617) маъноларини англатган. *Türk* этноними XV асрда кенг доирада туркман, озарбайжон, усмонли турк халқларига нисбатан¹¹¹, умуман туркий тилда сўзлашувчи барча халқларга нисбатан қўлланган.

ТМА да турк ҳамда шу ўзакдан шаклланган *türkiy* ясама сўзи қуйидаги маънода қўлланишда бўлган: *türk* – “туркий халқ, турк” (ТМА 732a3); *türkiy* – “туркларга хос, туркча, туркий” (ТМА 741a13). Туркий қабилаларни умумлаштириб ифодалаш учун *atrāk* (ТМА 730b26) термини қўлланган. Шунингдек, асарлар лексикасида *furs* (ТМА 729a1), *fārsiy* (ТМА 729b1), *qurayš* (ТМА 740a10), *yassaniy* (ТМА 736b16), *qifčaq* (ТМА 739b29) // *qipčaq* (ТМА 738a14), *a'rāb*

¹¹¹ Абдуллаев Ф.А. XV аср ўзбек адабий тилида ўғуз традицияси // Ўзбек тили ва адабиёти, 1968. – №3. – Б.27; Назарова Х. Особенности синтаксического строя узбекского литературного языка конца XV начало XVI в. – Ташкент: Фан, 1979. – С.6.

(ТМА 736b24), *loli* (ТМА 738b10), *juhud* (ТМА 734b1), *qibtī* (ТАҲ 713b17), *ibriy* (ТАҲ 714a12), *yunān* (ТАҲ 726a10) каби этнонимлар ҳам турли миллат, элат ва қабилаларни номлаш учун хизмат қилган.

9) *Ot* ва у билан боғлиқ тушунчаларни ифодаловчи сўзлар. Туркийча *ot* (ТМА 733b5), *qoʻshqun* (ТМА 737b23); арабча *janībat* (ТМА 741a13), *naʼl* (ТМА 742b9), *tavila* (ТМА 735a14); форсча-тожикча *raxš* (ТМА 736a28) шундай лексемалар жумласидандир. Ҳозирги ўзбек адабий тилида арабча *janībat* – “подшоҳлар сафарга чиққанда эҳтиёт учун олиб юриладиган от” (АНАТИЛ, I, 564), *loša* (ТАҲ 716a27) “яғир эшак ёки от” ҳамда *tavila* – “отхона” (АНАТИЛ, III, 153), туркийча *qoʻshqun* “от учун мўлжалланган анжом” лексемалари эскирган сўзлар сирасига киради.

10) Ўсимликлар билан боғлиқ тушунчаларни номловчи сўзлар (фитонимлар). “Умуман зийнат учун экиладиган ёки табиий ўзи ўсадиган гулли ўсимликлар; чечаклар” маъносидаги форсча-тожикча *gūl* (ЎТИЛ, I, 516) сўзи икки ўринда ишлатилган (ТМА 730a20). Шунингдек, ТМАда “ям-яшил барра ўт, майса” маъносидаги (ЎТИЛ, 3, 409) *sabza* (ТМА 741a8), “гулсапсар” маъносидаги (ЎТИЛ, 3, 417) *savsan* (ТМА 735b25) каби форсча-тожикча ўзлашмалар қўлланган. ТАҲ лексикасида ўсимликлар билан боғлиқ тушунчаларни ифодаловчи *üzüm* (ТАҲ 705a16), *arpa* (ТАҲ 723a3), *buyday* (ТАҲ 705a16), *kunjud* (ТАҲ 723a3), *anjir* (ТАҲ 723b13), *turunj* (лимон) (ТАҲ 711a24), *hanzal* (итқовун) (ТАҲ 728b10) каби фитонимлар ишлатилган. “Лабгулдошларга мансуб, ошқўк учун экиладиган бир йиллик хушбўй ўсимлик” маъносидаги арабча *rayhān* (ЎТИЛ, 3, 345) ўзлашмаси ТМА тилида *rayāhin* (ТМА 741a8) фонетик вариантида қўлланишда бўлган. ТМАда қўлланган “дарахтлар” маъносидаги арабча *ašjār* (ТМА 730a20) сўзи ҳозирги ўзбек адабий тилида истеъмолдан чиққан. Форсча-тожикча *daraxt* сўзи ТАҲда ўн икки ўринда қўлланган, ТМА матнида эса бу лексема умуман кузатилмайди.

11) Диний эътиқод билан боғлиқ тушунчаларни ифодаловчи сўзлар. а) оташпарастлик ва бутпарастлик дини билан боғлиқ тушунча номлари: *gabr* (ТМА 731b27), *parastiš* (ТАҲ 715b12), *kohin* (ТМА 740a9), *ātaškada* (ТМА 738a11), *muʼbad* (ТМА 736a18), *zardošt* (ТМА 737b22), *muʼ* (ТМА 729a2), *kufr* (ТМА 736a10), *butparast* (ТАҲ 709b6), *butparastliq* (ТАҲ 718b20), *butxāna* (ТАҲ 727a15), *gosālaparast* (ТАҲ 715b12); б) ислом дини билан боғлиқ тушунча номлари: *islām* (ТМА 741a23), *payyambar* (ТАҲ 716a16), *ruza tut* = (ТМА 729a27), *sunnat* (ТМА 729a28), *ilāh* (ТАҲ 715b11), *yazdān* (ТАҲ 719a13), *parvardigār* (ТАҲ 708b13), *teyrī* (ТАҲ 708b21), *allāh* (ТАҲ 709b2), *xāliq* (ТАҲ 718b29), *haqq* (ТАҲ 719a15), *xudā* (ТАҲ 712b26), *xudāparast* (ТМА 736a8), *yazdānparast* (ТАҲ 708a4),

ayrat (ТАҲ 713b11), *qiyámat* (ТАҲ 720b21), *námáz* (ТАҲ 722b13), *tak'at* (ТАҲ 725b4), *sajda* (ТАҲ 708b23), *áyat* (ТАҲ 709b26), *sura* (ТАҲ 714b17), *šaytán* (ТАҲ 713a11), *qiyámat* (ТАҲ 720b21), *farišta* (ТАҲ 720b2), *masjid* (ТАҲ 721a2), *anbiyá* (ТАҲ 722b2), *nabiy* (ТАҲ 728a21), *payyambar* (ТАҲ 716a16) ва ҳ.к. ТАҲ пайғамбар ва донишмандлар тарихи хусусидаги асар бўлгани боис унинг лексикаси диний эътиқод билан боғлиқ тушунчаларни ифодаловчи сўзларга бойлиги билан ажралиб туради. Шунингдек, асарлар лексикасида мифологик лексикага оид *dev* (ТАҲ 722b3), *pari* (ТАҲ 722b17) каби форсча-тожикча ўзлашмалар ҳам учрайди.

12) *Осмон жисмлари номлари (астропонимлар)*. Асарларда “куёш, офтоб” маъноси туркийча *quyáš* (ТМА 729b11), *künäs* (ТМА 737a14), *günäs* (ТАҲ 711a1); форсча-тожикча *mehr* (ТМА 736a29) истилоҳлари билан ифодаланган. *Mehr* сўзи кўпроқ назмда қўлланишда бўлгани ва ўзига хос услубий бўёқдорлиги билан характерланади. “Ой” маъноси туркийча *ay* (ТАҲ 711a1), форсча-тожикча *moh* (ТМА 742b9), “юлдузлар” маъноси арабча *anjum* (ТМА 742b19), “сайёра” маъноси арабча *kavkab* (ТАҲ 711a1) истилоҳларида ўз аксини топган. Мунажжимларнинг ақидасига кўра, “осмоннинг еттинчи қаватида ҳаракатланувчи сайёра Сатурн” арабча *Zuhal* (ТМА 733b24) астропоними ёрдамида ифодаланган.

13) *Инсон истеъмол қилувчи таом ва маҳсулот номлари*. Асарлар лексикасида мазкур маъно уясига мансуб туркийча *čayir* (ТМА 738a7), *süt* (ТАҲ 714a14), *yay* (ТМА 734a16), *suv* (ТМА 736b15), *un* (ТАҲ 709a14), *tuz* (ТМА 739b17), *ötmäk* (ТАҲ 709a14), *üzüm širasi* (ТАҲ 723b13), *balïy* (ТАҲ 717a9); форсча-тожикча *nân* (ТМА 735b1), *kabáb* (ТМА 739b17), *nabât* (ТМА 736b22), *murud* (ТМА 736b21); арабча *šarbat* (ТМА 735b4) истилоҳлари ишлатилган.

14) *Ип ва ип маҳсулотлари номлари*. Туркийча *ip* (ТМА 737a12), *ipäk* (ТМА 729b6), *boz* (ТМА 729b1); форсча-тожикча *debá* (ТМА 741a7), арабча *qazz* (ТМА 729b1) терминлари бевосита ип ва у билан боғлиқ маҳсулот номларини атаб келган.

15) *Маиший ҳаёт билан боғлиқ нарса номлари*. “Хонани куёш нури, шамол ва ҳоказолардан тўсиш ёки безак учун дераза, эшик ва ш.к. га тутиладиган газлама, мато” маъноси (ЎТИЛ, 3, 220) форсча-тожикча *parda* (ТМА 732b18), “яшаш учун мўлжалланган бино” маъноси (ЎТИЛ, 4, 271) туркийча *йу* (ТАҲ 717b2), “матодан қурилган қапа” маъноси (ЎТИЛ, 4, 502) форсча-тожикча *čádîr* (ТМА 737b6), “тўшак, гилам, палос, ерга тўшалган нарса” маъноси (АНАТИЛ, III, 331) арабча *farš* (ТМА 729a19), “турли буюмларни, бисотларни солиб қўйишга мўлжалланган, очилиб-ёпиладиган, қопқокли, қулф-калитли, яшиқ шаклидаги уй-рўзғор буюми” маъносидаги (ЎТИЛ, 3, 439) арабча *sandûq* (ТМА 731a20), “ёқиш учун

ишлатиладиган ёғоч, тахта, поя, шох, ва шу кабилар” маъноси туркийча *otun* (ТМА 740a19) сўзи ёрдамида ифодаланган. Шунингдек, ТАҲ матнида туркийча *bičaq* (ТАҲ 711a24), *tobra* (ТАҲ 720a3), *matuq* (ТАҲ 714a6), *qar* (ТАҲ 709a13), *qazuq* (ТАҲ 717b16), *qazan* (ТАҲ 721b6), *baltu* (ТАҲ 708b28), *yoryučaq* (ТАҲ 709a14), *közgü* (ТАҲ 710b27), *taray* (ТАҲ 726b16), *töşük* (ТАҲ 724a21);

16) *Шахнинг жисмоний ҳолати билан боғлиқ касаллик номлари*: туркийча *titratma* (ТАҲ 718b29) – “безгак; қалтираш, қўркув”, *táun* (ТАҲ 720b27) – “ўлат, вабо, касаллик”, *zaʼf* (ТАҲ 711a12) – “қувватсизлик, ҳолсизлик, ҳасталик, касаллик”, *ramad* (ТАҲ 727b19) – “кўз огриғи”, *raʼša* (ТАҲ 716a23) – “титроқ, ларзага келиш, қалтираш”, *laknat* (ТАҲ 714a20) – “дудуклик, тил тутилиши, соқовлик”, *sakarot* (ТАҲ 725a15) – “жон талвасаси”, *maraz* (ТАҲ 714a9) – “касаллик, беморлик”, *vabá* (ТМА 729b1); форсча-тожикча *dard* (ТАҲ 714b12) – “дард, огрик” ва ҳ.к.

17) *Кийим-кечак номлари*: *zirih* (ТАҲ 719b27) – “совут, темир кўйлак, уруш кийими”, *dastár* (ТАҲ 712a8) – “салла”, *börk* (ТАҲ 725a7) – “бош кийим; қалпоқ, телпак” (177), *libás* (ТАҲ 716a27) – “кийим”, *köñlák* (ТАҲ 717b11) – “кўйлак, кийим”, *kisvat* (ТАҲ 705a11) – “кийим, уст-бош, либос”, *ton* (ТАҲ 725a7) – “сиртки кийим, пўстин, чопон”, *bürünčák* (ТМА 740b4) – “юзга тутиладиган ипак парда”, *raština* (ТАҲ 725a7) – “чакмон” ва ҳ.к.

18) *Табиий ҳодисалар номи*: *yatūir* (ТАҲ 705a10) – “ёмғир, ёғин”, *yaŷin* (ТАҲ 707a21) – “ёғин, ёмғир, қор”, *barq* (ТАҲ 716a9) – “чақмоқ, яшин, чақин”, *yurub* (ТАҲ 721a19) – “куёш ва юлдузларнинг ботиши” ва ҳ.к.

3.1.2. *Ҳаракат ва ҳолатни ифода этувчи сўзлар*¹¹². Асарлар лексикасида 540 дан ортиқ ҳаракат ва ҳолатни ифодаловчи сўзлар қўлланган бўлиб, уларнинг барчаси ўз қатламга тегишли туб ва ички имкониятлар асосида ясалган ясама сўзлардир. Қуйида ана шундай характердаги сўзларни мавзуй гуруҳларга бўлиб тасниф этамиз: 1) *жисмоний фаолият билан боғлиқ ҳаракатни ифода этувчи сўзлар*: *kir=* (ТМА 729b26), *ač=* (ТМА 731b13), *sayd qıl=* (ТМА 731b28), *südrä=* (ТМА 741b26), *tep=* (ТМА 737b23), *čar=* (ТМА 738a16), *yügür=* (ТМА 737a12), *havá tut=* (ТМА 731a21) ва ҳ.к.; 2) *нутқий фаолият билан боғлиқ ҳаракатни ифодаловчи сўзлар*: *ayt=* (ТМА

¹¹² Қаранг: Кучкартаев И. Семантика глаголов речи в узбекском литературном языке: Автореф. дисс. ...канд. филол. наук. –Ташкент, 1978; Содикова М. Ҳозирги ўзбек адабий тилида феъл стилистикаси (семантик аспектда); Филол.фанлари д-ри... дисс. автореф... –Тошкент, 1991; Муҳаммедова С. Ўзбек тилида ҳаракат феълларининг семантик ва валентлик хусусиятлари: Фил. фанлари д-ри ... дисс. автореф. –Тошкент, 2007; Расулов Р. Ўзбек тили феълларининг маъно тузилиши. –Тошкент, 2005.

729a6), *de* = (TAX 722a20), *javáb ber* = (TMA 733a8), *ant iç* = (TMA 733a12), *qičqir* = (TMA 730a1) ва ҳ.к.; 3) *ақлий фаолият билан боғлиқ ҳаракатни ифодаловчи лексемалар*: *bil* = (TMA 733b8), *añla* = (TAX 707a8), *gumán qil* = (TMA 738a12), *tilā* = (TAX 707a26), *oqi* = (TMA 734b8), *tasnif qil* = (TMA 729a14) 6) *ғам ye* = (TMA 735b8) ва ҳ.к.; 4) *ҳолатни ифодаловчи сўзлар*: *záhir bol* = (TMA 732b12), *námuslan* = (TMA 733a1), *ázurda bol* = (TMA 733a5), *taskin tap* = (TMA 742a16), *pirā* = (TMA 735b1), *tüzāl* = (TMA 733a10), *ulyay* = (TMA 729b8), *uyu* = (TMA 736b21), *uyuqla* = (TMA 733b5), *murañfah bol* = (TMA 742a4), *masrur bol* = (TMA 742a4), *xursand bol* = (TMA 729b2) ва ҳ.к.

3.1.3. *Белги-хусусиятни англатувчи сўзлар*. Асарлар лексикасидаги шахс ёки нарсанинг белги-хусусиятини ифодаловчи сўзларнинг миқдори ҳақида монографиянинг биринчи бобида айтилган. Уларнинг айримларини ўзига хос хусусиятларига кўра қуйидаги гуруҳларга ажратиш мумкин: 1) *шахснинг феъл-атвори, характер-хусусиятини акс эттирувчи сўзлар*. Ўзбек тилида шахс белги-хусусиятини англатувчи лексика тадқиқотларда ўз аксини топган¹¹³. Биз ўрганаётган асарлар матнида шахснинг феъл-атвори, характер-хусусиятини англатувчи қуйидаги сўзлар қўлланган: *dáná* (TMA 735b18), *dáníšvar* (TMA 742b29), *xušxo* (TMA 738b14), *mayrur* (TAX 707a28), *nádán* (TMA 737b15), *xiradli* (TMA 732b2), *xiradmand* (TMA 732b22), *xiradpeša* (TMA 739a9), *záhid* (TMA 732a25), *ayyáš* (TMA 734b7), *jábir* (TMA 737a28) ва ҳ.к.; 2) *шахс қиёфасини тасвирловчи сўзлар*: *pahlaván* (TMA 732b22), *xubsurat* (TMA 738b5), *jamil* (TMA 731a11), *zebáro* (TMA 738b14), *dilpazir* (TMA 729b5) ва ҳ.к.; 3) *Шахс ёки нарсанинг ҳажм-ўлчов белгисини англатувчи сўзлар*: *uzun* (TMA 741a28), *qisqa* (TAX 728b5), *azim* (TMA 737a14), *irik* (TMA 738b18), *biyik* (TMA 739a25), *ulu* (TMA 733a5) ва ҳ.к.; 4) *Ранг-тусни ифода этувчи сўзлар*: *oq* (TMA 741a13), *qara* (TMA 731a24), *sabz* (TMA 737b20), *yašil* (TMA 741a8), *safid* (TMA 732a5), *kök* (TMA 731a13), *káfurgun* (TAX 710b25) ва ҳ.к. 5) *Шахснинг жисмоний ҳолати билан боғлиқ белги ифодаловчи сўзлар*: *kör* (TAX 722a15) – “кўр, кўзи ожиз, кўрмас”; *abras* (TAX 725a10) – “териси оқарган, бада-нига оқ тушган, пес касалига учраган бемор”, *akmah* (TAX 722a15) – “туғма кўр”, *basir* (TAX 712b1) – асли “кўрувчи, кўра олувчи, кузатувчан, сезгир” маъносидаги бу арабча сўз TAXда “кўр, кўришдан маҳрум” маъносида қўлланган, *lan* (TAX 727a14) – “чўлоқ, оқсоқ”, *gün* (TAX 727a14) – “соқов, тилсиз”, *kar* (TAX 727a14) – “қулоғи

¹¹³ Қаранг: Дадабоев Х. “Бобурнома”даги ахлоқ-атвор лексикаси хусусида // Филология. №6. Самарқанд, 2004. –Б.3–7; Холманова З. “Бобурнома”лексикаси. –Тошкент: Фан, 2007; Абдужабборов Ф. “Кутадғу билиг”да шахс белги-хусусиятини англатувчи лексика. Филол. фанлари номзоди ... дисс. автореф. –Тошкент, 2011.

эшитмайдиган одам”; юнонча *тохило* (ТМА 742a7) – “савдойн; рухий касаллик” ва ҳ.к.

3.1.4. *Иш-ҳаракат ва ҳолат белгисини ифодаловчи сўзлар*: 1) *ҳаракатнинг пайтини билдирувчи сўзлар*: *tanla* (ТМА 740b22), *keçqurın* (ТМА 736b14), *časht* (ТМА 729a27), *gāhi* (ТМА 729a11), *avval* (ТМА 730b25), *ba'zan* (ТМА 739a5) ва ҳ.к.; 2) *ҳаракатнинг бажарилиш ўрнини билдирувчи сўзлар*: *iç* (ТМА 732b9), *içkari* (ТМА 736b19), *nari* (ТМА 730a22), *yıraq* (ТМА 730b17), *yaqın* (ТМА 737a2) ва ҳ.к.; 3) *ҳаракатнинг бажарилиш тарзини билдирувчи сўзлар*: *zaruratlan* (ТМА 738a12), *tez* (ТМА 736a24), *yaayaq* (ТМА 733b6) ва ҳ.к.

3.1.5. *Миқдор ва санок тушунчаларини ифодаловчи сўзлар*: Асарлар матнида туркийча *bir* (ТМА 730a1), *iki* // *ikki* (ТМА 729b27), *üç* (ТМА 730a10), *tört* (ТМА 729a1), *beş* (ТМА 730b14), *altı* (ТМА 730b1), *yetti* (ТМА 730b10), *sekiz* (ТМА 737b17), *toquz* (ТМА 730b24), *on* (ТАҲ 706b8), *yigirmi* (ТМА 734a20) // *yigirmä* (ТМА 734b16), *otuz* (ТМА 730b14), *qırq* (ТМА 729a12), *ellik* (ТМА 734a24), *altmış* (ТМА 730a21), *yetmiş* (ТМА 737a22), *toqsan* (ТМА 734b20), *yüz* (ТМА 738a24), *min* (ТМА 730a6) каби санок миқдори маъносидаги, *ikkinçi* (ТМА 730b23), *üçünçi* (ТАҲ 707a1), *törtinçi* (ТАҲ 707a4) каби миқдорнинг тартибини билдирувчи, *ikäv* (ТАҲ 711b3), *üçäv* (ТАҲ 724b27) каби миқдорни жамлаш маъносидаги сўзлар келтирилган.

Тарихий асарлардаги миқдор тушунчасини ифодалаган лексемаларнинг аксарияти нумеративлар билан бирга қўлланган. Нумеративлар кишилик жамиятида кундалик муомалада қўлланадиган меъёр-ўлчов тушунчасини ифодаловчи сўзлардир. Ҳар икки асарда улар XIV–XV аср эски ўзбек адабий тилида фаол қўлланган миқдорий тушунчаларни ифодалаган. Туркий тилларда нумеративларнинг ўзига хос жиҳатлари мавжуд тадқиқотларда ёритилган¹¹⁴

Асарлар матнида “ўлчов атамаси, олтин доналари миқдори” маъносидаги арабча *bayza* (“тухум”) (АНАТИЛ, I, 195) ҳамда қадимги оғирлик ўлчов бирлиги тахминан 4,24 граммга тенг миқдорни ифода этувчи арабча *misqāl* (ЎТИЛ, 2, 602) каби ҳисоб сўзлари ифодаланган (ТМА 732b25). Арабча *rub'* (ТМА 729b11) сўзи “тўртдан бир, чорак”, “қадимги юнон олимлари, кейинчалик Шарқ географлари тасаввурича ер шарининг одам яшайдиган обод ва маъмур чорак қисми (қолган уч қисми эса сув деб тахмин қилинган)”ни ифода этувчи нумератив сифатида воқеланган. “Ўрта Осиёнинг, шунингдек, Ўзбекистоннинг турли ерларида турли мезонга эга бўлган (икки

¹¹⁴ Беркутов В.М. Народный календарь и метрология булгаро-татар. –Казань; Татарское книжное издательство, 1987. –С.95; Молчанова Л.А. Народная метрология к истории народных мер длины. –Минск, 1973. –С. 210.

пуддан ўн пудгача) оғирлик ўлчови бирлиги” ҳисобланмиш *bátmán* нумеративи (ЎТИЛ, 1, 229) ҳам асарлар лексикаси таркибидан ўрин олган (ТМА 741a5). Шунингдек, узунлик ўлчови ҳисобланмиш туркийча *yüyaç* (ТМА 729b8) ҳамда “ер ўлчаш, узунлик ўлчаш, чизик тортиш ва ш.к.ларда ишлатиладиган чилвир, режа ип” маъносидаги арабча *tanáb* (ТМА 742b28) лексемалари ҳам ҳисоб сўзлари сифатида қўлланган. Арабча *jarib*¹¹⁵ лексемаси тахминан 10 000 м.га тенг ҳажм тушунчасини ифода этган (ТМА 741a7). Арабча “бўйинига солинадиган тасма, бўйинбоғ, гарданбанд” маъносидаги *qiláda* термини ТМАда ҳайвонлар саноғида ҳисоб сўзи сифатида қуйидагича ишлатилган: *Yana miñ qiláda pili bar erdi va anñ zamanida pil Hindistandñ özgä yerdä balaladi va ul ham yarib amr erdi* (ТМА 741a11,12).

Шунингдек, асарлар сўз бойлигида *yašar* (ТАҲ 711b24), *qariš* (ТМА 741a4), *oqča* (ТАҲ 711a13), *rak’at* (ТАҲ 725b4), *qarn* (ТМА 733a21), *diram* (ТАҲ 725b25), *qutr* (“диаметр”) (ТАҲ 721b7) каби ўлчов сўзлари ишлатилган.

3.1.6. *Ишора билдирувчи сўзлар*. Ўзбек тилининг луғат бойлигида бундай сўзларнинг ўз ўрни ва мавқеи алоҳида. Ишора билдирувчи сўзларнинг асосини ва миқдор жиҳатдан кўпчилик қисмини олмошлар ташкил этади. Уларда... нафақат от, сифат, сон, балки феъл, равиш, тақлидий сўз, ҳатто матнни алмаштира олиш, уларга ишора этиш хусусияти жуда кучли¹¹⁶.

Асарлар матнида *men* // *mān*, *sen*, *u*, *biz*, *siz*, *alar* каби шахсни ифода этувчи ишора билдирувчи сўзлар фаол қўлланишда бўлган. Айрим ўринларда муаллиф I шахсни ифода этувчи *men* лексемаси ўрнида камтарлик маъносида *faqir* (ТМА 733b13), *xáksár* (ТМА 737a12) лексемаларидан фойдаланади. Шунингдек, асарларда *bari* (ТМА 730a18), *barča* (ТМА 730a26) каби жамлаш; *kim* (ТМА 734b22), *ne* (ТМА 735a7), *neča* (ТМА 736b1), *negä* (ТАҲ 716b4), *qačan* (ТАҲ 720a19), *qayan* (ТМА 738a12), *qaysi* (ТАҲ 721b6) каби нарса-буюм, белги ёки миқдор ҳақидаги сўроқ; *bu* (ТАҲ 721b8) каби кўрсатиш; *heč nimä* (ТАҲ 725a7), *heč kiši* (ТАҲ 705b1), *heč qaysi* (ТМА 740a20), *heč kim* (ТАҲ 707b8) каби инкор; *öz* (ТМА 740b5), *xud* (ТАҲ 706a19) каби шахсни таъкидлаб кўрсатиш маъносидаги ишора билдирувчи сўзлар ҳам кенг ишлатилган. Асарларда қўлланган ишора билдирувчи сўзлар, асосан, ўз қатламга оид эканлиги билан характерлидир.

¹¹⁵ Фарҳанги забони тоҷики. II. Советская энциклопедия. —М., 1969. —С. 774.

¹¹⁶ Нейматов Х., Ғуломов А. К., Махмудов Н.М., Қодиров Н., Абдураимова М. Она тили // Таълим тараққиёти. Ўзбекистон Республикаси Халқ таълими вазирлигининг ахборотномаси. I-махсус сон. —Тошкент: Шарқ, 1999. —Б.62.

3.2. Ижтимоий-сиёсий лексика

Асарлар ижтимоий соҳанинг кўпгина қирраларига оид лексемаларни ўз ичига олган. Уларда қўлланган бу соҳага оид 119 та лексема ўзига хос мавзуй гуруҳларни ташкил этади. ТМА лексикаси бундай терминларнинг миқдор жиҳатдан кўплиги ва фаоллиги билан характерланади. Ижтимоий-сиёсий муносабатларни билдирувчи лексик бирликларни қуйидаги гуруҳларга бўлиб тасниф қиламиз.

3.2.1. Мансаб-мартаба билдирувчи сўзлар гуруҳи

ТМА Шарқ тарихида ўзига хос ўрин тутган тўрт буюк сулолага мансуб ҳукмдорлар ҳақида батафсил маълумот берувчи асар бўлганлиги боис, унда эски ўзбек адабий тилига хос функционал-семантик жиҳатларни акс эттирувчи мавзуй гуруҳлардан бири мансаб-мартаба маъносини ифодаловчи истилоҳлар бўлиб, бу гуруҳ сўзлар асар лексикасида фаол қўлланган. ТАҲда эса бундай сўзларнинг муайян қисмигина акс этган.

Мансаб-мартаба терминлари ўзига хос тараққиёт босқичига эга. Уларнинг шаклланиш жараёни умумий тенгсизлик кучайган ва табақаланиш юзага келган даврларга бориб тақалади. Мансаб-мартаба терминларининг шаклланиш ва тараққиёт хусусиятлари Маҳмуд Кошғарий, Г.Дёрфер¹¹⁷, И.Березин¹¹⁸, Б.Греков¹¹⁹, Л.Будагов¹²⁰, Н.Баскаков¹²¹, В.Бартольд¹²², В. Радлов¹²³ асарларида ёритилган. Ҳ.Дадабоев XI–XIV асрлар туркий ёзма ёдгорликлар тилидаги мансаб-мартаба сўзларини махсус тадқиқ қилган¹²⁴.

Асарларда қўлланган жами 41 та мансаб-мартаба билдирувчи лексема бир нечта кичик гуруҳларга ажратилди. Қуйида ушбу гуруҳларга мансуб терминларни функционал-семантик аспектда таҳлил этамиз.

¹¹⁷ Doerfer G. Turkische und mongolische Elemente im Neuperzischen. Bd. I–IV. –Wiesbaden, 1963–1975.

¹¹⁸ Березин И.Н. Ханские ярлыки. II:Тарханные ярлыки Тохтамыш, Тимур Кутлука и Саадет Гирея. –Казан, 1851.

¹¹⁹ Греков Б.Д., Якубовский А.Ю. Золотая Орда и ее падение. –М. –Л. 1950.

¹²⁰ Будагов Л.З. Сравнительный словарь турецко-таатарских наречий. 1–2. СПб., 1869, 1871.

¹²¹ Баскаков Н.А. Титулы и звания в социальной структуре бывшего Хивинского ханства // Советского тюркология, 1989.

¹²² Бартольд В.В. Церемониал при дворе узбекских ханов // Сочинения.Т.П. ч.П.–М.: Наука, 1964.

¹²³ Радлов В. Опыт словаря тюркских наречий. I–IV. СПб., 1893, 1911.

¹²⁴ Дадабаев Х.Общественно-политическая и социально-экономическая терминология в тюркоязычных письменных памятниках XI–XIV вв. –Ташкент, 1991. –С.42–59.

3.2.1.1. Юқори лавозим, олий мансаб номини ифодаловчи лексемалар. Асарлар лексикасида бу гуруҳга оид 19 та истилоҳ аниқланди. Туркий тилга форс-тожик тилидан ўзлашган *pád(i)sh* (ДТС, 396) лексемаси Навоий асарларида *pádsáh* // *pádsá* фонетик вариантларида (АНАТИЛ, II, 175) қўлланишда бўлган. “Баъзи Шарқ мамлакатларида мутлақ ҳокимлик қилувчи ҳукмрон унвони ва шундай унвонга эга шахс, шоҳ” маъносидаги *pádsáh* (ЎТИЛ, 3, 282) термини Навоий асарларида “Оллоҳ, Тангри, Худо” маъноларида ҳам ишлатилган. Аммо биз ўрганаётган асарларда термин кейинги маънода учрамайди. Арабча ўзлашма *sultán* (ТМА 742b24) термини “олий ҳукмдор, подшо” маъносида (ЎТИЛ, 2, 584) воқеланади. Кўплик шаклида *salátin* (ТМА 729a1) тарзида учрайди. Мазкур термин Марказий Осиёда то мўғул истилосига қадар буюк давлатларнинг энг олий унвони сифатида истеъмолда бўлган. Мўғуллар давлати инқирозга юз тутгач, келиб чиқиши Чингизийлар сулоласига мансуб ҳар бир ҳукумат вакилининг унвони сифатида қўлланган. Ушбу унвон Темурийлар бошқаруви даврида ҳам кенг қўлланишда бўлиб, аввалги мақоми яна тикланган. *Sultán* унвони бу даврда шу қадар фахрли, шарафли унвон бўлиб, Темурийлар давлатининг сўнгги вакилларида Хусайн Бойқаро номига ҳам шу олий унвоннинг қўшиб айтилиши расм бўлган¹²⁵. ТМА матнида ҳам шундай ҳолатга гувоҳ бўламиз: *Magarkim, Abulyázi Sultán Husayn Bahádirxán hallada alláhu mulkahuya muyassar boldikim, bu nav' is qildi* (ТМА 738a17). Юқори лавозим, олий мансаб тушунчаси асарлар матнида *sáhib-i sarir* (ТМА 731b25) – “тахт эгаси, подшоҳ, ҳукмдор”, *sáhib-i davlat* (ТМА 737a1) – “давлат бошлиғи, подшоҳ”, *sáhib-i ixtiyár* (ТМА 736b6) – “ихтиёр эгаси, ҳамма ишда эрки, ҳуқуқли” (НАЛ, 288) каби форсий изофалар ёрдамида ҳам ифодаланган.

Асарлар матнида энг юқори лавозим, олий мансаб тушунчасини ифодаловчи *xalifa, fir'avn, ráy, хақан, хан, qaysar, šáh, šahanšáh* каби терминлар “ҳуқуқи чекланмаган ҳоким, мутлақ ҳукмдор” интеграл сема¹²⁶си билан бир семантик гуруҳга бирлашса, “турли миллат ва мамлакатга мансуб салтанат бошлиғи” каби дифференциал сема¹²⁷си билан бир-биридан фарқланади. “Мусулмонлар жамоаси ва мусулмон давлатининг диний ва айни бир пайтда дунёвий бошлиғи; руҳоний ҳукмдор” маъносидаги *xalifa* (ЎТИЛ, 4, 379)

¹²⁵ Дадабаев Х. Общественно-политическая и социально-экономическая терминология в тюркоязычных письменных памятниках XI–XIV вв. –Ташкент, 1991. –С. 64.

¹²⁶ Миртожиев М.М. Ўзбек тили семасиологияси. –Тошкент: Mumtoz so'z, 2010. –Б.54.

¹²⁷ Миртожиев М. М. Кўрсатилган асар. –Б.56.

термини Навоий асарларларида 1. “подшоҳ, халифа”; 2. “ўринбосар” маъноларида учрайди. Ушбу истилоҳ VII–VIII асрларда араб истилолари натижасида пайдо бўлган Араб халифалиги ва унинг таркибига кирган давлатлардаги ҳукумат бошлиғига нисбатан қўлланган. ТМА матнида ҳам айни маънодадир (ТМА 729a14). “Қадимги Миср подшоҳларининг унвони, фахрий номи”ни билдирувчи *fir’avn* (ЎТИЛ, 4, 349) термини Миср подшоҳларининг олий унвони сифатида қайд этилган (ТМА 730a23). Эски ўзбек адабий тилида “Ҳиндистон ҳукмдори” маъноси *raʼu* истилоҳи билан англашилган. Қайд этилган маънони Навоий айни мана шу термин билан ифодалаган (ТМА 738b7). Қадимги туркий тилда *qayʼan*¹²⁸, эски туркий тил ва эски ўзбек адабий тилида *xaqan*¹²⁹ фонетик шаклида ишлатилган термин “Туркистон ҳукмдори” маъносини ифодалаган. Ушбу истилоҳни муаллиф Чин (Шарқий Туркистон) ҳукмдорига нисбатан ҳам қўллайди (ТМА 739b9). “Туркий ва мўғул халқлари ҳукмдорлари унвони” маъносидаги *han* (ЎТИЛ, 4, 410) истилоҳи “хон, султон, амир; Хитой ва Туркистон подшоҳларининг унвони”¹³⁰ эканлиги қайд этилган. Навоий ушбу терминни Дашти Қипчоқ ҳукмдорига нисбатан қўллайди (ТМА 740a14). Византия императори Шарқда қайсар (<цезарь) истилоҳи остида машхур бўлган. Кейинги даврларда *qaysar* термини Турк султонларига нисбатан ҳам ишлатилган. ТМАда қайд этилган бу истилоҳ “Кичик Осиё” (Рум) ҳукмдорини англатган (ТМА 737a5). *Šāh* (ТМА 729a14), *šahanšāh* (ТМА 736a25), *pādšāh* (ТМА 729a14) каби истилоҳларнинг асарларда ишлатилиши юқоридагилардан бир оз ўзгача бўлиб, ушбу форсча-тожикча терминлар, асосан, Форс (Эрон) ҳукмдорлари ҳақидаги тарихий воқеалар баёнида қўлланган.

Қадимги туркий тилда “вазир, ҳукмдорнинг ваколатли ёрдамчиси, ҳукмдор маслаҳатчиси” маъносидаги арабча *vazir* (ДТС, 633) истилоҳи XI аср туркий ёзма ёдгорликларида жуда фаол бўлмасада, учраб туриши аниқланган¹³¹. “Шарқ мамлакатларида: подшоҳ ва хонлар саройидаги олий мансаб эгаси” маъносидаги *vazir* истилоҳи (ЎТИЛ, 1, 170) асарларда фаол истеъмолда бўлиб, жами йигирма олти ўринда юқоридаги маънони билдирган (ТАҲ 717b13).

“Ўрта Осиё хонликларида белгили бир шаҳар ва унинг атрофидаги қишлоқлар устидан хону бек амрини ўтказиш учун белгилаб

¹²⁸ Дадабаев Х. Общественно-политическая и социально-экономическая терминология в тюркоязычных письменных памятниках XI–XIV вв. –Ташкент, 1991. –С.61–62.

¹²⁹ Дадабаев Х. Кўрсатилган асарлар. –С.61.

¹³⁰ Дадабаев Х. Кўрсатилган асарлар. –С.62.

¹³¹ Дадабаев Х. Кўрсатилган асарлар. –С.47.

қўйилган амалдор” маъносидаги арабча *hákim* термини (ЎТИЛ, 5, 546) ҳамда “хоким, вилоят ҳукмдори” маъносидаги арабча *váli* (АНАТИЛ, I, 378) истилоҳи юқори лавозим номини билдирувчи сўзлар гуруҳига мансуб бўлиб, асарлар матнида фаол қўлланган (ТАҲ 710a28); (ТМА 730a2). “Подшоҳ меросхўри, тожу тахт меросхўри, подшоҳ авлоди, шахзода” маъноси асарлар матнида *valiahd* (ТМА 738b7), *váris* (ТМА 742b26), *pádsáhzáda* (ТАҲ 715b11) терминлари ёрдамида ифодаланган.

Ҳозирги ўзбек адабий тилида эскирган “кент бошлиғи, қишлоқ оқсоқоли; эл-халқ орасида гап-сўзи ўтадиган кекса киши” маъносидаги форсча-тожикча *kadxudá* (ЎТИЛ, 2, 292) термини тарихий асарларда “ҳукмрон, шоҳ” маъноларида *kadxudá* // *kadxudáy* (ТМА 739a18) фонетик вариантларида қўлланишда бўлган.

3.2.1.2. *Муайян вазифа учун масъул шахс тушунчасини билдирувчи лексемалар.* Бундай маънодаги терминлар, асосан, ТМАда учрайди. Асарда бу гуруҳга оид тўртта сўз қўллангани аниқланди. Асарда “подшоҳ фарзанди, подшоҳзодаларга мураббийлик қилувчи, тарбиячи отахон” маъносида туркийча *äikä* (ТМА 733a25), “подшоҳ авлодига, фарзандларига хизмат қилувчи аёл, онахон” маъноси эса туркийча *enāgā* (ТМА 733a25). Ушбу икки шахс ҳам шахзода ва мадликанинг хизмати, тарбияси билан шуғулланган ва бу ўта масъулиятли вазифа саналган.

“Мусулмон давлатларида ҳукмдор томонидан тайинланиб, шариат асосида суд вазифасини бажарувчи, судья, шаръий маҳкама раиси” каби масъул вазифани бажарувчи арабча *qāzi* (ЎТИЛ, 5, 322) истилоҳи XI–XIV аср ёзма ёдгорликларида кенг қўлланишда бўлганлиги аниқланган¹³². Айнан шу даврларда исломнинг муқаддас китоби, ўзига хос Конституцияси Қуръони карим ва шариат қонунлари, фикҳ илмини жуда чуқур ўрганган шахсина ушбу фахрли унвонга сазовор бўлган ва мамлакатнинг ҳукм чиқарувчи тизимида фаолият юритган¹³³. ТМАда ушбу унвон XIII асрда яшаб ўтган асл исми Абдуллоҳ ибн Умар бўлган Қуръон муфасссирларидан бири Байзовийга нисбат бериб айтилган (ТМА 734b24). Зиммасига масъул вазифа юклатилган лавозимлардан бирини англатувчи *elči* термини хусусида ҳам тадқиқотлар олиб борилган¹³⁴. Асли туркийча *elči* термини қадимги туркий ёзма ёдгорликларда ҳам фаол қўлланишда бўлган (ДТС, 169). ТМАда ушбу истилоҳ “элчи, чопар, хабарчи” маъносида ифодаланган (ТМА 739a14).

3.2.1.3. *Маданият, санъат ва илм аҳли номини билдирувчи лексемалар.* Ўрганилаётган объектларда ушбу гуруҳга кирувчи ўн

¹³² Дадабаев Х. Кўрсатилган асар. –С.32–33.

¹³³ Дадабаев Х. Кўрсатилган асар. –С.32.

¹³⁴ Дадабаев Х. Кўрсатилган асар. –С.104–105.

битта лексема ишлатилган. Мамлакатдаги турли байрам, базм ва кўнгилочар маросимларда иштирок этувчи санъат аҳли асарлар матнида қуйидаги терминлар ёрдамида ифодаланган: “чолғучи, созанда” маъносидаги *sāzanda* (АНАТИЛ, III, 86); “қиссагўйи, афсона айтувчи, қўшиқ айтувчи, бахши” маъносидаги *goyanda* (АНАТИЛ, I, 435); “ўйинчи” маъносидаги *raqqās* (АНАТИЛ, II, 615): *Va tört miñ üylük sāzanda va goyanda va raqqās ... Hindistāndin köçürüb alib keldi* (ТМА 738b10,11). “Мутриб, созанда; ашулачи, хонанда” маъносидаги арабча *muṣannīy* (ТМА 741a10), “мутриба, созанда қиз” маъносидаги *muṣannīya* (ТМА 741a14) каби терминлар шулар жумласидандир. Ижод аҳлига мансуб шахс тушунчасини ифодаловчи “турли тасвирлар ишловчи, расм чизувчи ижодкор” маъносидаги арабча *musavvīr* (ЎТИЛ, 2, 647) ҳамда “нақш ишловчи, безак, гул яратувчи уста” маъносидаги арабча *naqqāš* (ЎТИЛ, 3, 30) терминлари ТМА матнида Шарқда донғи кетган машхур рассом Монийга нисбатан қўлланган (ТМА 736a7). Шунингдек, асарлар матнида маълум бир илм-фан соҳиблари номини билдирувчи бир нечта арабча истилоҳлар ҳам воқеаланган. “Тарихчилар, тарихшунослар, тарих билимдонлари” маъноси *muarrīx* (ТМА 741a18) сўзи ҳамда *ahl-i tarīx* (ТМА 734a9) ва *tarīx ulamāsī* (ТМА 729a2) каби изофий бирикмалар ёрдамида, ифода этилган.

“Донишмандлар, хирадмандлар, донолар, олимлар” маъноси арабча *ahbār* (АНАТИЛ, I, 169); “олимлар, файласуфлар” маъноси *hukamā* (АНАТИЛ, IV, 198) истилоҳлари ёрдамида ифода этилган (ТАҲ 722b22). *Ahbār* термини *Kāyxusrav* салтанати даврида ўтган донишманд Силуни, *hukamā* истилоҳи эса эрамиздан аввалги 571–497 йилларда ўтган юнон файласуфи *Пифагор*га нисбатан қўлланган. “Мунажжимлик билан шуғулланган, юлдузларга қараб фол кўрувчи киши, астролог” маъносидаги арабча *munajjim* термини асарлар матнида тубандагидек воқеаланган: ... *maṣaḥḥa munajjimlār xabar beribtürlär...* (ТМА 736b27); *Çün bu söz Namrudya yetiştī, bildikim, munajjimlār xabar bergän kişi İbrāhīm a.s.dur* (ТАҲ 709a3). ТАҲда “туш таъбир қилиш билан шуғулланувчи шахс” маъноси арабча *muabbir*, “ғойибдан хабар берувчи, авлиё, сеҳргар” маъноси *kāhin* сўзлари ёрдамида ифода этилган: *Va bu tūš ta’biridin muabbirlār bilā kāhinlar ājiz boldilar* (ТАҲ 711b11).

3.2.1.4. *Муайян хизматни бажарувчи шахс маъносини ифодаловчи лексемалар.* *Xānsālār* терминининг XI асрларда “бош ошпаз, бош дастурхончи” маъносида қўлланишда бўлганлиги аниқланган¹³⁵. Ушбу термин ТМА матнида “бош дастурхончи, шоҳ қошида овқат тортиш ишларини бошқарувчи шахс” маъносида (АНАТИЛ, III, 414) қўлланган (ТМА 741b16). Арабча

¹³⁵ Дадабаев Х. Кўрсатилган асар. –С.45.

на форсча-тожикча сўзлардан ясалган *xájasaráy* термини “ахта киши, харам қоровули” (АНАТИЛ, III, 405) маъносида қўлланган (ТМА 733a25). “Кир ювувчи” маъноси форсча-тожикча *gázur* (АНАТИЛ, I, 405), “кир ювишлик, ювғучилик” эса шу ўзакдан ясалган *gázurluq* (АНАТИЛ, I, 406) истилоҳлари ёрдамида ифодаланган (ТМА 732b5). “Подшоҳ отбоқарларининг бошлиғи мансаби, мирохурлик” маъноси (АНАТИЛ, II, 308) *miráxur* истилоҳи ёрдамида намоён бўлган (ТМА 735a12). “Хушбўй гиёҳларни ўтга солиб тутатувчи хизматкор” маъноси (АНАТИЛ, III, 275) ТМА матнида *udsöz* истилоҳи ёрдамида ифода этилган (ТМА 741a16). “Хукмдорлар йўлга чиққанда йўллар чангимаслиги учун унга сув сеппиш билан шуғулланувчи шахс” маъноси *saqqá* истилоҳи ёрдамида ифодаланган (ТМА 741a16). “Кунбай иш ҳаққи олиб ишловчи, мардикор, ёлланувчи, ёлланган” маъносидаги қуйи табақа нақили номини англатувчи *muzdur* термини ҳам асарлар матнида учрайди (ТМА 737a11).

Шунингдек, ТАҲ матнида муайян хизматни бажарувчи шахс маъносини ифодаловчи *baliyçi* (ТАҲ 722b9), *suvçi* (ТАҲ 711a27), *qoyçi* (ТАҲ 726a15), *hádi* (“тўғри йўл кўрсатувчи, йўл бошловчи, раҳбар”) (ТАҲ 719b22), *maššáta* (“тарокчи, зийнатгар; пардозчи”) (ТАҲ 717b15), *farráš* (ТАҲ 720a29), *nigáhbán* (“назоратчи, кўрикчи, посбон”) (ТАҲ 728b13), *bakávul* (“подшоҳ, хон ва лашкарларга овқат тайёрлаш устидан назорат олиб боровчи, хукмдорга таом тортишдан олдин уни аввал ўзи тотиб кўрувчи мансабдор; бош ошпаз”) (ТАҲ 711a27) каби лексемалар ишлатилган.

Навоий тарихий асарлари матнида қўлланган мансаб-мартаба сўзларини изоҳлаш эски ўзбек адабий тилида маъмурий бошқарув тизимининг ўзига хос хусусиятларини ёритишга, терминология тарихига оид айрим ўринларни тўлдиришга, тил тараққиёти жараёнидаги ўзгаришларни кузатишга, туркий лексикага хос услубий-семантик жиҳатларини таҳлил қилишга хизмат қилади.

3.2.2. Ҳарбий терминлар

Ўзбек тилшунослигида қадимги туркий тил, эски туркий тил, эски ўзбек адабий тили даврларига мансуб ҳарбий терминлар маҳсус тадқиқ қилинган¹³⁶.

Тарихий асарларда ҳарбий тушунча билан боғлиқ олтмишга яқин истилоҳ қўлланган бўлиб, уларнинг 90% и ТМАда воқеланган. Ҳарбий терминлар тубандаги семантик гуруҳлардан иборат:

3.2.2.1. Ҳарбий ҳаракатларда иштирок этувчи шахс тушун-

¹³⁶ Дадабаев Х.А. Военная лексика в староузбекском языке. Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Ташкент, 1981; Дадабаев Х., Насыров И., Хусанов Н. Проблемы лексики староузбекского языка. – Ташкент: Фан, 1990.

часини ифодаловчи терминлар. Қўшинда фаолият кўрсатувчи, жанг олиб боровчи оддий аскар ҳисобланмиш *nāvkār* ўзлашмасининг “жанговар сафдош, жангчи навкар” маъносида илк бор “Ўғузнома”да ишлатилгани аниқланган¹³⁷. Эски ўзбек адабий тили обидаларида жуда фаол қўлланган терминлар сирасига кирувчи бу мўғулча лексема “ҳарбий хизматкор, аскар” (ЎТИЛ, 3, 7) маъноси ТМА матнида қуйидагича ифодаланган: ...*ul bir nāvkār oyli anu saltanat ayitini iktisabini munāsibdur deb öz mirāxurliyini buyurdi* (ТМА 735a12). Ҳозирги ўзбек адабий тилида ушбу термин эскирган сўзлар сарасига киради. Форсча-тожикча *sipāh* истилоҳи “аскар, қўшин, лашкар” маъносида эски ўзбек тилида кенг қўлланган (ТАҲ 716a25).. Ушбу термин “қўшин” маъносида XIX асргача қўлланишда давом этган бўлиб, Бухоро хонлигида навкарлардан ташкил топган номунтазам қўшин сифатида фаолият кўрсатган¹³⁸. Қўшиннинг бош кўмондони; асосий бошқарувчи шахс” маъноси форсча-тожикча *sipāhsālār*¹³⁹ термини билан ифодаланган (ТМА 730a25). Ҳарбий ҳаракатларда иштирок этувчи қарши тараф маъноси асарлар матнида форсча-тожикча *dušman* (ТМА 738a10), *aduv* (ТМА 738a22), *yanim* (ТМА 738a20), туркийча *yāyī* (ТМА 734a16) терминлари ёрдамида ифодаланган.

Ўзбек тилшунослигидаги кенг қўламдаги изланишлар “қўшин, лашкар” маъносини ифодаловчи *čerig* // *čerik* ўзлашмасининг эски ўзбек адабий тили обидаларида фаол қўлланишда бўлганлигини тасдиқлайди¹⁴⁰. Илк бор қадимги туркий руник битиклар сирасига кирувчи “Кули Чур” ва “Мўюн Чур” ёдномаларида ишлатилган бу санскритча (*ksatrika* ДТС, 144) термин деярли барча манбаларда истёъмол қилинганлиги билан диққатни тортади¹⁴¹. Ушбу истилоҳ биз ўрганаётган асарлар матнида ҳам фаол қўлланишда бўлган (ТМА 734a24). “Уруш вақтида душман қўлига тушиб, озодликдан махрум этилган киши” маъносидаги арабча *asir* (ЎТИЛ, 1, 57) ўзлашмаси асарларда айни маънода қўлланган (ТМА 737a15). Эски ўзбек тилида отлиқ аскарлар *atliq* // *atlīy*, пиёдалар эса туркийча

¹³⁷ Дадабаев Х., Ҳамидов З., Холмонова З. Ўзбек адабий тили лексикаси тарихи. –Тошкент: Фан, 2007. –Б.42.

¹³⁸ Дадабаев Х., Насыров И., Хусанов Н. Проблемы лексики староузбекского языка. –Ташкент: Фан, 1990. –С. 36.

¹³⁹ Дадабаев Х., Насыров И., Хусанов Н. Кўрсатилган асарлар. –С. 18–32.

¹⁴⁰ Дадабаев Х.А. Военная лексика в староузбекском языке. Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. –Ташкент, 1981. –С.7; Дадабаев Х., Насыров И., Хусанов Н. Проблемы лексики староузбекского языка. –Ташкент: Фан, 1990. –С. 19.

¹⁴¹ Дадабаев Х., Ҳамидов З., Холмонова З. Ўзбек адабий тили лексикаси тарихи. –Тошкент: Фан, 2007. –Б.29.

3-боб. Алишер Навоий тарихий асарлари сўз бойлигининг функционал-семантик тадқиқи

уруш ва форсча-тожикча *piyáda* терминлари билан юритилган ¹⁴². Ушбу қатламга тегишли *atlīy* термини асарлар матнида “отланган суворни” маъносида қўлланган (ТМА 740b29). *Yayaq* истилоҳи асарлар матнида “пиёда жангчи” маъносидаги ҳарбий термин сифатида эмас, балки “уловсиз, ўз оёғи билан юрувчи, яёв” маъносида қўлланган (ТМА 733b6).

3.2.2.2. *Қурол-яроғ тушунчасини ифодаловчи лексемалар.* “Уруш-жанг қуроллари, қурол-яроғ” маъносидаги арабча *aslaha* (ЎТИЛ, I, 58) термини ТМА матнида *sipáhiylik* сўзи билан боғланиб “уруш-жанг учун керакли қурол-яроғлар мажмуи” маъносини ифодалаш учун хизмат қилган (ТМА 729b6). Шунингдек, асарлар матнида ўткир тиғли қурол номини билдирувчи ўз қатламга тегишли “пичоқ, ҳанжар” маъносидаги *pičaq* (АНАТИЛ, II, 575); “найза” маъносидаги арабча ўзлашмалар *habba* ва *harba* (АНАТИЛ, IV, 123-161); қадимги туркий тилда фаол ишлатилган ҳимоя воситаси (ДТС, 413) “жангчининг танасини қилич, найза ва ш.к.тиғли қуроллар зарбидан ҳимоя қилувчи мослама” маъносидаги (ЎТИЛ, 5, 232) *qalqan*; “найза” “найза учи” маъносидаги *sinán* (АНАТИЛ, III, 82) терминлари қўлланилган (ТМА 729b6). ТМАда қўлланган “бир тиғли, ғилоф (қин) билан ёнга осиладиган, чопиш, санчиш билан ёвга шикаст етказадиган қурол” маъносидаги *qilič* (ЎТИЛ, 5, 290) термини кўчма маънода қўлланган: *Anī qildī haq makri aylab sitez, Siyásat qiliči bilā rez-rez* (ТМА 729b17). “Тош отадиган қадимий уруш қуроли” маъносидаги *manjāniq* термини эски ўзбек тили ёдгорликларида *manjanīq* // *manjāniq* фонетик вариантларида кенг қўллангани аниқланган ¹⁴³. Ушбу истилоҳ асарлар матнида “манжаник, палахмон” маъносида келган (ТМА 740a16). ТАҲда “совут, темир кўйлак, уруш кийими” маъноси арабча *zirh* (ТАҲ 719b27), “зирх ишлаб чиқарувчилик, совут ясовчилик” маъноси *zirhgārlik* (ТАҲ 720a22) истилоҳларида акс этган.

3.2.2.3. *Ҳарбий ҳаракатлар, усулларни ифодаловчи терминлар.* Форс-тожик тилидан ўзлашган ва “кечаси тўсатдан қилинадиган хужум; ғорат, талон-тарож” маъносини ифодаловчи *šabixun* (АНАТИЛ, III, 487) термини туркийча *ur*= феъли билан бирикиб “кўкқисдан тунда хужум қилмоқ” маъносини англатган (ТМА 738a15). Ушбу термин Навоий асарларида қўлланган *hujum*, *hamla* ва *tarid* истилоҳлари билан маънодошлик қаторини юзага чиқарса-да, бироқ айнан “тунги хужум” семемаси билан улардан фаркланади.

¹⁴² Дадабоев Х. Қадимги туркий ёдгорликлардаги атамалар ҳақида // Адабий мерос, 1998. – №1–2. – Б.16; Дадабаев Х., Насыров И., Хусанов Н. Проблемы лексики староузбекского языка. – Ташкент: Фан, 1990. – С.11–37.

¹⁴³ Дадабаев Х., Насыров И., Хусанов Н. Проблемы лексики староузбекского языка. – Ташкент: Фан, 1990. – С. 24–59.

Арабча *musáliha* термини икки қарши тараф, икки ҳукмдор ўртасидаги “келишув сулҳи тузиш, ярашиш” маъносини ифода-лашга хизмат қилган (ТМА 742a3). ТМАда “уришувчи томонлар ўртасидаги ярашув, яраш-яраш” маъноси арабча *sulh* терминига ҳам юклатилган (ТМА 739b27). Худди шу маъно туркийча *yaraş* истилоҳи кўмагида ҳам ифода этилган ва ушбу туркийча термин ТМАда фаол қўллангани билан ажралиб туради (ТМА 742a4).

ТАҲ матнида “тошбўрон, тош ёғдириш” маъноси форсча-тожикча қўшма сўз *sangbārān*, “ўққа тутиш, ўқ ёғдириш” маъноси эса *tirbārān* истилоҳи ёрдамида тубандагидек ифодаланган: *Soṅra anī dārya asīb, sangbārān va tirbārān qīldīlar, kār qīlmađi va dāri ostīya ot yaqtilar, asar qīlmađi* (ТАҲ 727b24).

“Қамал қилиш, ўраб олиш, қуршаб олиш” маъноси арабча *muhāsara* термини ёрдамида ифодаланган (ТМА 735b21). *Halqa ur*=термини “атрофини ўраб олмоқ” маъносини англатган (ТМА 741b24).

3.2.2.4. *Ҳарбий иншоотлар номини билдирувчи терминлар*. “Ер остидаги зах ва қоронғу камокхона” маъносидаги *zindān* (ЎТИЛ, 1, 306) истилоҳи форсча-тожикча ўзлашма бўлиб, эски туркий тилда ҳам (ДТС, 639) истеъмолда бўлган. Мазкур лексема ТМАда ҳам айни маънода қўлланган (ТМА 736a12). Таҳлил этилаётган термин асарларда арабча *хибс* ўзлашмасининг маънодоши сифатида воқеланган (ТМА 731a29). “Душман ҳужумига қарши мустаҳкам девор ва хандақ билан ўралган, мудофаа воситалари, истехкомлар билан таъминланган шаҳар” маъносидаги арабча *qal'a* термини (ЎТИЛ, 5, 231) нинг *qilā* кўплик шакли ТМА матнида *hasanat* сўзи билан боғланиб, “мустаҳкам қалъалар, истехкомлар” маъносида истифода этилган: *...Afrāsīyāb qīlat hasanatīdīn ilīklāy almađi* (ТМА 730b11). “Ўрта асрларда қалин ва баланд мудофаа девори билан ўраб қурилган, асосан, бир дарвозали шаҳар қалъа” ҳамда “қалъа, шаҳар, қўрғон ва ш. кларни мудофаа қилиш учун қурилган мустаҳкам девор” маъносини ифодаловчи туркийча *qoryan* (ЎТИЛ, 5, 416) истилоҳи асарлар матнида “қўрғон, қалъа” маъносида қўлланган (ТАҲ 708a10). Арабча *hisār* термини эса “тоғли худудларда барпо этиладиган мустаҳкам қалъа, истехком, қўрғон” маъносини билдирган (ТМА 741b2). Форсча-тожикча *darband* (ТМА 739b29) терминининг эски ўзбек адабий тилида “истехком, қалъа” маъносида қўлланишда бўлганлиги аниқланган¹⁴⁴. Форсча-тожикча “чуқур ўра” маъносидаги *čāh* (ЎТИЛ, 4, 513) термини асарлар матнида “чуқур, тубсиз чуқурлик” маъносида (АНАТИЛ, III, 480) келган (ТМА 733a26). Ушбу термин асарлар матнида “кудуқ” маъносини ҳам ифодалаган: *Va hamul uşırda ul čāh başında bir karvān*

¹⁴⁴ Дадабаев Х., Насыров И., Хусанов Н. Проблемы лексики староузбекского языка. –Ташкент: Фан, 1990. –С. 65.

tuşub, cāhya daly salīb, anda birāv bar ekānīn bilib, Yūsuf a.s.ni cāhdīn diqardilar (ТАҲ 711a8,9). Шунингдек, “минора, соқчилар минораси” маъноси *minār* (ТМА 729b10) истилоҳи ёрдамида ифодаланган.

3.2.2.5. *Ҳарбий ҳаракатлар билан боғлиқ тушунчаларни ифодаловчи терминлар*. ТМА лексикасида ҳарбий ҳаракатлар билан боғлиқ тушунчани ифодаловчи терминлар ўзига хос ўрин тутди. Жумладан, *azimat qil*= (ТМА 730b7) “қўшин тортиб бормоқ, юриш қилмоқ” (АНАТИЛ, I, 57); *buz*= (ТМА 730b3) “тор-мор қилмоқ, енгмоқ, ғалаба қозонмоқ” маъносида истифода этилган. Туркийча *yaray qil*= (ТАҲ 712b2) феъли “ҳарбий ҳаракатларга, жангга ҳозирлик кўрмоқ” маъносини ифодалаган. Шунингдек, асар матнида “асирга олмоқ, банди қилмоқ” маъноси *asir qil*= (ТМА 731b20), *band qil*= (ТМА 732b24); “абт этмоқ, эгалламоқ, қўлга олмоқ” (шаҳар ёки мамлакатни) маъноси *zabt qil*= (ТМА 732b24), *fath ayla*= (ТМА 733b24); “енгмоқ, ғалаба қозонмоқ, тор-мор қилмоқ” маъноси *bas*= (ТМА 740b9), *buz*= (ТМА 730b3); қўшин тортмоқ” маъноси *sipāh tart*= (ТАҲ 718a22), “қўшин тўнламоқ” маъноси *sipah yasa*= (737a17), *čerik yasa*= (ТМА 740b8); “жанг майдонида саф тортмоқ, қўшинни урушга шайламоқ” маъноси *masāf tüz*= (ТМА 730b20), “жанг қилмоқ, урушмоқ” маъноси *uruş*= (ТАҲ 716b20), *masāf qil*= (ТМА 737a10), *razm qil*= (ТМА 730b20); “енгилмоқ, мағлуб бўлмоқ” маъноси *şikast tap*= (ТМА 731a28,29) каби қўшма феъллар ёрдамида ифодаланган.

ТМА матнида ҳарбий соҳага оид тушунчаларни ўзида мужассам этган яна қуйидаги терминлар мавжуд: “уруш маҳалида қўлга киритилган ўлжалар” маъноси арабча *yanāyīm* (ТАҲ 717b29) истилоҳи ёрдамида ифодаланган. “Мудофаа, паноҳ” маъноси арабча *himāyat* (АНАТИЛ, IV, 181) термини орқали англашилган (ТМА 729a26). Шунингдек, *nāvkārliq* (ТМА 740b5) термини “навкарлик, аскарлик” *sipāhiylīq aslahasī* (ТМА 729b6) бирикмаси “ҳарбийлик, аскарлик қурол-яроғлари”; *sipāhsālārliq* (ТМА 731a9) истилоҳи “бош кўмондонлиқ, лашкарбошилиқ ловозими”; туркийча *yürüş* (ТМА 732b11) “юриш, ҳарбий юриш” (АНАТИЛ, III, 585); *uruş* (ТМА 732b14) “уруш, жанг” маъносида қўлланган. “Ёрдам учун юборилган ҳарбий кучлар” маъноси арабча *madad* (ТМА 732a12) ҳамда туркийча *kömak* (ТМА 739a28) терминлари орқали ифодаланган. “Бобурнома” матнида эса *madad* ва *kömak* лексемалари “ёрдамчи ҳарбий қисм” маъносида қўлланган¹⁴⁵.

ТМАда ҳарбий ишора мақсадида қўлланган восита номлари бўлган арабча *alam* (ТМА 730a5), *livā* (ТМА 742b5) ҳамда форсча-тожикча *darafs* (ТМА 730a10) истилоҳлари “байроқ, туғ, ялов” маъносини ифодалаш учун хизмат қилган.

¹⁴⁵ Дадабаев Х., Насыров И., Хусанов Н. Проблема лексики староузбекского языка. –Ташкент: Фан, 1990. –С.45.

3.2.3. Маъмурий-худудий қурилишни ифодаловчи терминлар

Маъмурий-худудий бўлиниш тарихи мулкчилик шаклланган даврга бориб тақалади. Мулк турлари ажрала борган сари маълум худудлар ҳам мулккий кўриниш тарзида тақсимлана бошлаган. Маъмурий-худудий бирликларни номлашда муайян жойнинг хусусиятлари, кишилик жамиятидаги ўрни, истиқомат қилувчиларнинг хос жиҳатлари кабилар назарда тутилган. Туркий халқларга хос маъмурий-худудий терминларнинг шаклланиши хусусида Маҳмуд Кошғарий, Маҳмуд Замахшарий, Л.З. Будагов луғатларида, Абу Ҳайён, Г.Дёрфер, Дж. Клосон, В.Бартольд, Б.Владимирцов, Б.Греков, А.К.Боровков, Т.А.Бертагаев, И.Кормушин тадқиқотларида фикр-мулоҳазалар берилган. Мазкур кузатишларда маъмурий-худудий терминларнинг муайян лексемалар семантик тараққиёти натижасида шакллангани ёритилган¹⁴⁶.

Асарларда маъмурий-худудий қурилиш тушунчасини ифодаловчи ўн иккита термин қўлланган.

Араб тилидан ўзлашган *vilāyat* терминининг Навоий асарларида, асосан, “мамлакат, ўлка” маъносида қўллангани (АНАТИЛ, I, 373) кузатилди ва ушбу истилоҳ асарларда айни маънода фаол қўлланишда бўлганлиги билан характерлидир (ТМА 731a15).

Vilāyat терминининг катта кўламдаги маконни ифодалаши унинг маълум даврларда “давлат” маъносида қўлланишига имкон яратган. *Vilāyat* терминининг XI асрларда “давлат”, XIV аср манбаларида эса ҳозирги маънода (“область”) кенг истеъмолда бўлганлиги маълум¹⁴⁷. Шунингдек, арабча *diyār* (ТМА 733b5) “ўлка, мамлакат”, форсча-тожикча *zamin* (ТМА 731b5) “мамлакат, ўлка, вилоят” маъносида ишлатилган. *Zamin* терминининг Навоий асарларида “ер, ер юзи” маъносида ҳам қўлланилгани кузатилган (АНАТИЛ, I, 614). Аммо биз ўрганаётган асарлар матнида термин бу маънода истифода этилмаган. Ҳозирги ўзбек адабий тилида *zamin* кўп маъноли сўз бўлиб, у ифодалаётган маънолар орасида “мамлакат, ўлка, вилоят” семаси мавжуд эмас (ЎТИЛ, I, 297).

Kend (ТМА 737a20) истилоҳи сўғд тилидан ўзлашган бўлиб, қадимги туркий тилда “шаҳар” маъносида қўлланилган (ДТС, 298). Ушбу термин Навоий асарларида *kend* фонетик шаклида “шаҳар, қишлоқ; турур жой” (АНАТИЛ, II, 108) маъносини билдирган.

¹⁴⁶ Дадабаев Х. Общественно-политическая и социально-экономическая терминология в тюркоязычных письменных памятниках XI–XIV вв. –Ташкент, 1991. –С.14–21.

¹⁴⁷ Дадабаев Х. Общественно-политическая и социально-экономическая терминология в тюркоязычных письменных памятниках XI–XIV вв. –Ташкент, 1991. –С.18.

“Шаҳарнинг маълум бир худудини ўз ичига олган ва аҳолиси бир жамоага бирлашган, ўзини-ўзи бошқаришга асосланган ижтимоий худудий бўлаги” маъносидаги, арабча *mahalla* (ЎТИЛ, 2, 372) термини ТМА матнида *mahallát* “маҳаллалар” (АНАТИЛ, II, 285) кўплик шаклида қўлланишда бўлган (ТМА 741b26).

Эски туркий тилда фаол қўлланишда бўлган арабча *rabát* (ДТС, 476) термини асарлар матнида “савдо йўлларидаги мустаҳкамланган манзил, карвонсарой” (ЎТИЛ, 3, 332) маъносида акс этган (ТМА 732a29).

Асарлар лексикасида, шунингдек, *kišvar* (ТМА 736b1), *mamálik* (ТМА 737a14), *mulk* (ТАҲ 705b27), *naváhiy* (ТМА 737b20), *náhiyat* (ТМА 740a2), *hudud* (ТМА 730a11) каби маъмурий-худудий бўлинишни билдирувчи терминлар қайд этилган. Бу сўзлар таҳлили эски ўзбек адабий тили лексикасида фаол ҳисобланган маъмурий-худудий терминларнинг функционал-семантик хусусиятларини ёритишда муҳим аҳамият касб этади.

Арабча *mašvarat* термини эски ўзбек тили обидаларида “маслаҳат, кенгаш” маъносида кенг қўлланган¹⁴⁸. ТМА матнида ҳам лексема шу маънода келган (ТМА 739b21). “Маслаҳат ва кенгаш қилиб ўзаро келишиш, ягона фикрга келиш” маъноси асарлар матнида *ittifāq qil* = (ТМА 741b7), *mašvarat qil* = (ТАҲ 728b11) бирикмалари ёрдамида ифода этилган.

Шунингдек, асарлар матнида *hukm* (ТМА 732a8), *farmán* (ТМА 733b24), *qánun* (ТМА 735b19), *qáida* (ТМА 739a11), *qaváid* (ТМА 740a25), *rusum* (ТМА 740a25), *nizám* (ТМА 739b12); *xiráj* (ТМА 739b26), *tuhfa* (ТМА 740a29), *tabarruk* (ТМА 739b1), *ehsán* (ТМА 740b2), *hadáya* (ТМА 740a29), *peškaš* (ТМА 738a12) сингари ижтимоий-сиёсий муносабатларни ифодаловчи терминлар қўлланган бўлиб, улар аксарият бир маънони англатгани билан характерлидир.

3.3. Антропонимлар

Маълумки, номлар ономастикада ўрганилади. Ономастика юнонча сўз бўлиб, *onomastike* – номлаш санъати демакдир¹⁴⁹. Унинг мазмун-моҳияти тадқиқотларда ёритилган¹⁵⁰. Навоийнинг ТАҲ

¹⁴⁸ Дадабаев Х., Насыров И., Хусанов Н. Проблемы лексики староузбекского языка. –Ташкент: Фан, 1990. –С.52.; Дадабаев Х. Общественно-политическая и социально-экономическая терминология в тюркоязычных письменных памятниках XI–XIV вв. –Ташкент: 1991. –С. 27.

¹⁴⁹ Бегматов Э. Антропонимика узбекского языка. Автореф. дисс ... канд. филол. наук. –Ташкент: 1965. –С.3.

¹⁵⁰ Ономастика Средней Азии. –М., 1978; Бегматов Э., Хусанов Н., Ёкубов Ш., Боқиев Б. Ўзбек тарихий ономастикасининг долзарб муаммолари //

ҳамда ТМА асарлари лексикасида энг кўп учрайдиган номлардан бири киши исмлари – антропонимлардир.

Туркий тилларда шахс отларини ўрганиш XIX аср охири XX аср бошларида амалга оширила бошланган деб кўрсатилса-да, XI асрлардаёқ шахс отлари изоҳига эътибор қаратилганини таъкидлаш жоиз. Масалан, ДЛТда бир қатор шахс отлари изоҳи келтирилган. Антропонимикадаги дастлабки тадқиқотлар тарихий-этнографик характерда юзага келган¹⁵¹. Антропонимларни лингвистика нуқтаи назаридан ўрганишда Н.А.Баскаков, А.Сатибалиев, И.Кенесбаев, Г.Н.Жаркешова, Т.Жонузоқовларнинг хизматлари катта¹⁵². Т.Жонузоқов қадимги туркий исмларнинг бой картотекасини яратди¹⁵³. Ўзбек тили антропонимикасининг ўзига хос табиятини этнолингвистик аспектда таҳлил қилиш, киши исмларининг лексик-семантик хусусиятларини ёритишда Э.Бегматов алоҳида фаолият кўрсатди¹⁵⁴.

Ўзбек антропонимикасининг тараққиёт жараёнини кузатиш, ўзига хос жиҳатларни ёритишда мумтоз манбалардаги антропонимларни таҳлил қилиш аҳамиятлидир. Айниқса, инсоният тарихида Уйғониш даври билан қиёсланувчи XIV–XVI асрлар ёзма манбаларидаги антропонимлар ўзбек тилининг номлаш хусусиятларини ўрганишда муҳимдир. Бу давр ўзбек антропонимикаси, хусусан, XV аср адабий ёдгорликларидаги антропонимлар Э.Бегматов, Ш.Ёқубовлар томонидан ўрганилган. Навоий асарлари антропони-

Ўзбек тили ва адабиёти. 1992. № 5–6. –Б.21–27; Ёқубов Ш. Навоий асарлари ономастикаси. Филол. фанлари номзоди ... дисс. автореф. –Тошкент, 1994; Бегматов Э. Ўзбек номларининг имлоси. –Тошкент, 1970; Мухторов А. Атоқли отларнинг турдош от асосида ҳосил бўлиши. Ўзбек тили грамматик қурилиши ва стилистикаси масалалари. Илмий мақолалар тўплами. –Самарқанд, 1966; Қиличев Э. Айний асарларидаги антропонимларнинг стилистик хусусиятлари // Ўзбек тили ва адабиёти, 1978. –Б.17; Сагтаров Г. Тюркский пласт узбекской антропонимии. Афтореф. дисс. ...канд. филол. наук. –Ташкент, 1990; Ҳусанов Н. XV аср ўзбек ёзма ёдгорликлари тилидаги антропонимларнинг лексик-семантик ва услубий хусусиятлари. I китоб. –Тошкент: Ёзувчи, 2000; Раҳимов С.М. Хоразм минтақавий антропонимияси. Филол. фанлари номзоди ... дисс. автореф. –Тошкент, 1998; Худойназаров И. Антропонимларнинг тил луғат тизимидаги ўрни ва уларнинг семантик-услубий хусусиятлари. Филол. фанлари номзоди ... дисс. автореф. –Тошкент, 1998.

¹⁵¹ Холманова З. Бобурнома лексикаси. –Тошкент: Фан, 2007. –Б.65.

¹⁵² Бегматов Э. Антропонимика узбекского языка. Автореф. дисс. ...канд. филол. наук. –Ташкент, 1965. –С. 5.

¹⁵³ Ономастика Средней Азии. –М., 1978. –С.4.

¹⁵⁴ Бегматов Э. Антропонимика узбекского языка. Дисс... канд. филол. наук. –Ташкент, 1965.

микаси алоҳида тадқиқот объекти сифатида тадқиқ қилинган¹⁵⁵. XV аср ўзбек антропонимикасининг асосий жиҳатлари Н.Хусанов ишларида атрофлича таҳлил этилган¹⁵⁶.

Тарихий асарлар лексикасидаги антропонимлар ўзбек антропонимикасидаги мавжуд мезонлар асосида тавсифланди¹⁵⁷.

3.3.1. *Антропонимларнинг генетик тавсифи*. Антропонимлар генетик жиҳатдан қуйидагича гуруҳланди: туркий апеллятивлар асосидаги антропонимлар; форсча-тожикча апеллятивлар асосидаги антропонимлар; арабча апеллятивлар асосидаги антропонимлар; қадимий яхудийча апеллятивлар асосидаги антропонимлар.

ТАҲда жами 238та, ТМАда эса 243 та антропоним қўлланган. ТАҲ асосан донишмандлар ва Ислом оламидаги пайғамбарлар тарихига бағишланган асар бўлгани сабаб асарда мавжуд антропонимларнинг асосий қисмини арабча номлар ташкил этади. ТМА эса бевосита Эрон шоҳлари тарихи ҳақида ҳикоя қилувчи асарлар бўлганлиги боис унда иштирок этган антропонимларнинг асосий қисмини форсча-тожикча номлар ташкил қилади. Антропонимлар қайси тил материали эканлигига кўра қуйидагича тақсимланди: *а)* туркийча: *Bayri* (ТМА 733a6), *Uyyur* (ТМА 734a23), *Girsiyuz* (ТМА 731a15), *(Abut) Türk* (ТАҲ 706b16); *б)* арабча: *Ibrāhim* (ТАҲ 707a13), *Ilyās* (ТАҲ 712b18), *Imrān* (ТАҲ 714a3), *Ismāil* (ТАҲ 709a26), *Qārun* (ТАҲ 716a20), *Luqmān* (ТАҲ 722b22), *yāzi* (2742b13), *Ma'mun* (ТМА 729a14), *Sa'd Vaqqās* (ТМА 742a12), *Valid binni Mus'ab* (ТАҲ 713b18) ва ҳ.к.; *в)* форсча-тожикча: *Fārs* (ТМА 730a12), *Kayumars* (ТАҲ 706b26), *Dārāb* (ТМА 732a24), *Mazdak* (ТМА 739a21), *Šāhpur* (ТМА 735b5), *Zahhāk* (ТМА 729a7), *Hušan* (ТМА 729a12) ва ҳ.к.; *з)* форсча-тожикча+арабча: *Kām Firuz* (ТМА 739a4), *Šād Firuz* (ТМА 739a4), *Rām Firuz* (ТМА 739a4) ва ҳ.к.; *д)* арабча+форсча-тожикча: *Qāzi Bayzāviy* (ТМА 734b24); *е)* форсча-тожикча+арабча+форсча-тожикча: *Sāsān binni Bahman* (ТМА 735a1), *Šāpur binni Ardašer* (ТМА 735b19), *Bahrām binni Šāpur* (ТМА 734a20) ва ҳ.к.; *ё)* қадимий яхудийча: *Nuh* (ТАҲ 707a5), *Šis* (ТМА 729a7), *Yusuf* (ТМА 729b25), *Musā* (ТАҲ 710b9), *Ilyās* (ТАҲ 712b18), *Dāvud* (ТАҲ 719b19), *Yāfas* (ТАҲ 706b12), *Iyšā* (ТАҲ 719b24), *Iyšu* (ТАҲ 725b27) ва ҳ.к.; *ж)* арабча + форсча-тожикча + ҳиндча: *Amir Hisrav Dehlaviy* (ТМА 733b11); *з)* юнонча: *Aristátilis* (ТМА 734a2), *Aflátun* (ТМА 733a3), *Afliyun* (ТМА 733a22), *Iskandar* (ТАҲ 706b22) ва ҳ. к.; *и)* арабча + арабча + юнонча + арабча + арабча + яхудийча +

¹⁵⁵ Ёқубов Ш. Навоий асарлари ономастикаси. Филол. фанлари номзоди ... дисс. –Тошкент, 1994.

¹⁵⁶ Хусанов Н. XV аср ўзбек ёзма ёдгорликлари тилидаги антропонимларнинг лексик-семантик ва услубий хусусиятлари. I китоб. –Тошкент: Ёзувчи, 2000.

¹⁵⁷ Антропонимларни таҳлил қилишда Э.Бегматов (1965), Н.Хусанов (2000), Ш.Ёқубов (1994) таснифларидан фойдаланилди.

арабча + яхудийча: *Lafti binni Yunán binni Tárax binni Yáfas binni Nuh* (ТМА 733a20); к) русча: *Rus* (ТАҲ 706b22).

3.3.2. Лексик-семантик хусусиятларига кўра асарларда қўлланган антропонимлар қуйидаги гуруҳларга ажратилди:

1. Исмлар: Исмлар ўз характерига кўра тадқиқотда баъзи гуруҳларга бўлинди: 1. Тарихий номлар; 2. Афсонавий номлар; 3. Бадиий тўқима номлар.

1. Асарлар антропонимикасининг асосий қисмини тарихий шахслар исми ташкил этади. Тарихий шахслар исми ўз навбатида қуйидаги гуруҳларга бўлинади: а) ҳукмдорлар: *Iskandar* (ТМА 733a22), *Bahrám* (ТМА 734a20), *Anušerván* (ТМА 739b12), *Xusrav Parviz* (ТМА 740b20), *Sultán Husayn* (ТМА 742b14), *Yádgár Muhammad* (ТМА 738a18), *Šeruya binni Xusrav* (ТМА 741a28), *Noširaván* (ТМА 742a25) ва ҳ.к; б) пайғамбарлар: *Ádam alayhissalám* (ТАҲ 705a9), *Nuh alayhissalám* (ТАҲ 705b12), *Šis alayhissalám* (ТМА 729a7), *Idris alayhissalám* (ТАҲ 706a9), *Yáfas alayhissalám* (ТАҲ 706b21), *Ibráhim alayhissalám* (ТАҲ 708a18), *Yusuf alayhissalám* (ТАҲ 710a22), *Musá alayhissalám* (ТАҲ 710b9), *Hárun alayhissalám* (ТАҲ 713b14), *Ilyás alayhissalám* (ТАҲ 718b17), *Yunus alayhissalám* (ТАҲ 719a2), *Sulaymán alayhissalám* (ТАҲ 720b9), *Dániyál alayhissalám* (ТАҲ 723b10), *Muhammad alayhissalám* (ТАҲ 705a8), *Uzayr alayhissalám* (ТАҲ 723b12) каби жами 54 та пайғамбарлар номлари келтирилган; в) вазирлар: *Šahrđi* (ТМА 736b12), *Hasan Sahl* (ТМА 729a15), *Buzurjmehr* (ТМА 739a21), *Mehrijis* (ТМА 741b15), *Rašitan* (ТМА 733a2), *Suxrá* (ТМА 739a7) ва ҳ.к; г) саркарда ва лашкарбошилар: *Farámurz* (ТМА 731a26), *Tus* (ТМА 731a26), *Banduya* (ТМА 740b25), *Bastám* (ТМА 740b21), *Iskandar Zulqarnayn* (ТАҲ 706b22) ва ҳ.к; д) файласуф ва доншумандлар: *Siluni* (ТМА 731b11), *Fišáyurs* (ТМА 732a15), *Jámásb hakim* (ТМА 739a26), *Buqrát hakim* (ТАҲ 728b4), *Buqrátis hakim* (ТАҲ 728b6), *Antákiya* (ТМА 740a21), *Aristátilis hakim* (ТМА 734a2) эр. авв. 384-322, *Aflátun hakim* (ТАҲ 728b11), *Balinás hakim* (ТАҲ 728b19), *Jálinus* (ТАҲ 728b23), *Suqrát* (ТАҲ 728b9) ва ҳ.к.; е) расом: *Māniy* (ТМА 735b26); ё) ижод аҳли: *Jaláliy* (ТМА 738b16), *Banákatiy* (ТМА 729a6), *Muhammad yazzáliy* (ТМА 729a6), *Abulqásim Firdavsiy* (ТМА 731a6), *Nizámiy Ganjavii* (ТМА 733b12), *Ališer Naváiy* (ТМА 743a1), *Tabariy* (ТМА 729a28), *Hamidulláhu al Mustavfiy* (ТМА 734b16), *Sayx Bu Ali Miskavayx* (ТМА 729a15) ва ҳ.к. Ушбу тарихий шахсларнинг тахаллуслари хусусида ҳам тўхталиб ўтамиз.

Шунингдек, асарлар матнида *Havvá* (ТАҲ 705a14), *Iqlimá* (ТАҲ 705a23), *Zulayxá* (ТАҲ 711a15), *Sára* (ТАҲ 709a8), *Jaráda* (ТАҲ 722b3), *Zalifa* (ТАҲ 710b8), *Hájar* (ТАҲ 709a10), *Maxándox*

(TMA 742a25,26), *Turándoxst* (TMA 741b27), *Maryam* (TAX 724a28), *Bahmandoxst* (TMA 732a24), *Farang* (TMA 732a24), *Sudába* (TMA 731a8), *Humáy* (TMA 732a24), *Názmehr* (TMA 731a9), *Maníja* (TMA 731b6), *Ravšanak* (TMA 733a13) каби аёллар исми ҳам учрайди.

2. *Афсонавий номлар*. Навоий асарлари тилида афсонавий номлар ҳам салмоқли ўринни эгаллайди. Афсонавий номлар хаёлий сюжетларни баён қилиш, баъзи диний мавзудаги асарларни ёзишда шоирга қўл келган¹⁵⁸. Бундай номлар ТМА матнида ҳам кўп учрайди. Масалан, Макка шаҳрини бузмоқчи бўлган Яман ҳукмдори Абраҳага қарши чиққан ва уни енгган афсонавий қаҳрамон *Abábil* (TMA 740a6), *Zahhák* (TMA 729a7), *Giv* (TMA 731a26), *Ya'juj* (TMA 733b20), *Rustam* (TMA 742a11), *Sám binni Narimán* (TMA 730a25), *Zál binni Sám* (TMA 730b12), *Káva* (TMA 730a1), *Kayumars* (TMA 730b3), *Hušang* (TMA 729a12), *Tahmuras* (TMA 729a22), *Jamšid* (TMA 729b4) ва ҳ.к. Шунингдек, TAX матнида Ислом эътиқоди билан боғлиқ фаришта номлари тилга олинади: *Jabrail* (TAX 724b22), *Mikáil* (TAX 705a5), *Isráfil* (TAX 705a5), *Azráil* (TAX 705a6).

3. *Бадиий исмлар*. Ўзбек тарихий антропонимикасининг таркибий қисмларидан бирини бадиий адабиёт матнида қўлланган ва инсон бадиий образини гавдалантирувчи исмлар ташкил этади. Бундай номларнинг бир гуруҳи диний исмлардан, иккинчи гуруҳи ўтмишда яшаб ўтган реал шахслар исмидан, учинчи гуруҳи эса шоир ва адиблар томонидан бадиий восита мақсадида ижод қилинган атоқли отлар (бадиий исмлар)дан иборатдир¹⁵⁹. ТМА тарихий асарлар бўлганлиги боис унда бадиий исмлар санокли қўлланган. Улар қуйидагилар: *Širin* (TMA 740b7), *Farhád* (TMA 741a20).

II. *Тахаллуслар*. Бирор ижодкор (шоир, ёзувчи, рассом, олим ва ш.к) ёки сиёсий арбобнинг ўзи учун танлаб олган бошқа иккинчи номи ҳисобланмиш тахаллуслар икки тарихий асар матнида ҳам мавжуд. Тахаллус эгаси яшаган, ижод этган жойга нисбатан қўлланган тахаллуслар: *Muhammad Ġazzáliy* (TMA 729a6), *Amir Xusrav Dehlaviy* (TMA 733b11), *Tabariy* (TMA 742a20), *Banákatiy* (TMA 729a6), *Mas'ud Iráqiy* (TMA 732a29), *Iskandari Rumiy* (TMA 733a19) ва ҳ.к. Шунингдек, асарлар матнида *Ja'fariy* (TAX 705b27), *Jaláliy* (TMA 734b15), *Miskavayh* (TMA 729a15), *Al Mustavfiy* (TMA 734b16), *Firdavsiy* (TMA 731a6), *Naváiy* (TMA 743a1) каби тахаллуслар ҳам мавжуд.

III. *Лақаблар*. Бирор хусусиятига кўра маълум мақсадда ўзгартириб олинган ном ҳисобланмиш лақаблар ҳам кузатилди. Масалан, *Safiyyulláh* (TAX 714b10) – Одам алайҳиссаломнинг лақаби,

¹⁵⁸ Ёқубов Ш. Навоий асарлари ономастикаси. Филол. фанлари номзоди ... дисс. автореф. – Тошкент, 1994. – Б.7.

¹⁵⁹ Хусанов Н. XV аср ўзбек ёзма ёдгорликлари тилидаги антропонимларнинг лексик-семантик ва услубий хусусиятлари. Филол. фанлари д-ри. ... дисс. автореф. – Тошкент, 2000. – Б.9.

Kalimulláh (ТАҲ 713b15) – Мусо алайҳиссаломнинг лақаби, *Masih* (“жон бахш этувчи”) (ТАҲ 724b22), *Ruhulláh* (“Аллоҳнинг руҳи”) (ТАҲ 725a15) – Исо пайғамбарнинг лақаблари, *Xalilulláh* (ТАҲ 710a10) – Иброҳим алайҳиссаломнинг лақаби, *Baniyulláh* (ТАҲ 707b3) – Худ алайҳиссаломнинг лақаби, *Xotam-ul anbiyá* (ТАҲ 724b1,2) // *Xotam-un nubuvvat* (ТАҲ 725a5) (“пайғамбарларнинг охиригиси”) – Муҳаммад алайҳиссаломнинг лақаби. *Dáston* (ТМА 733a15) – паҳлавон Рустам лақаби (АНАТИЛ, 1, 466), *Ádil* (ТМА 734a28) – (арабча “адолатли, инсофли”) лақаби Сосонийлар табақасига мансуб адолат бобида донғи кетган шоҳ Нўширавонга нисбатан қўлланган. *Gor* (ТМА 737b6) – (форсча-тожикча “ёввойи эшак”) Шоҳ Баҳромнинг лақаби. *Gilśáh* (ТМА 729a4) – (форсча-тожикча *gil* – “лой, балчик”, *śáh* – “подшоҳ”) Пешдодийлар сулоласи вакили Каюмарснинг лақаби, “лойдан яратилган киши, балчикдан бунёд бўлган одам; Каюмарс, Каюмурс (ТМА 730b3), *Zulqarnayn* (ТАҲ 706b22) (арабча “бошида шоҳли мугузи бор” ёки “кун чиқиш ва кун ботиш ҳукмдори”) – Искандарнинг лақаби, *Nekukár* (ТМА 737a26) (форсча-тожикча “Сосоний ҳукмдор Ардашер Хурмузнинг лақаби”), *Ahangar* (ТМА 730a1) (форсча-тожикча “темирчи”) – Заҳҳокни тахтдан туширишда муҳим роль ўйнаган темирчи Кованинг лақаби, *hakim* (“арабча “доно, оқил, донишманд; табиб; файласуф”) Каёний шоҳ Қайкубод даврида яшаб ўтган машҳур файласуф, донишманд, табиб – *Lugmán-i Hakim* (ТАҲ 722b22).

Асарлар матнида, шунингдек, *šayx* нисбаси билан иккита: *Šayx Bu Ali Miskavayx* (ТМА 729a15), *Šayx Nizámiy* (ТМА 733b12); *qázi* нисбаси билан битта *Qázi Bayzáviy* (ТМА 734b24), *amir* нисбаси билан иккита *Amir Sayfiddin* (ТМА 732a29), *Amir Xusrav Dehlaviy* (ТМА 733b11); *sultán* нисбаси билан битта *Sultán Husayn Bahádirxan* (ТМА 738a17) антропонимлари қўлланган.

3.4. Топонимлар

Географик объектлар ва уларнинг номлари ҳисобланмиш топонимларни ўрганиш, таҳлил этиш, лексик-семантик хусусиятларини аниқлаш топонимиканинг асосий вазифасидир. Ўзбек топонимикаси кейинги йилларда бир қатор ютуқларни қўлга киритди. Соҳанинг назарий ва амалий масалалари Э.М.Мурзаев, В.А.Никонов, А.И.Попов, В.А.Жучкевич, Х.Ҳасанов, А.П.Дулзон, З.Дўсимов, Б.Ўринбоев, С.Қораев, Т.Нафасов, Н.Охунов, А. Матвеев, Б.А.Серебреников, Ё.Хўжамбердиев, М.Рамазонова, Т.Эназаровлар тадқиқотларида ўз ифодасини топди. Шунга қарамай, топонимикада ҳал қилиниши лозим бўлган масалалар ҳам анчагина. Жумладан, номшуносликнинг амалий муаммолари ҳақида гап кетар экан, ўзбек топонимлари имло-

си мутлақо тадқиқ қилинмаганини алоҳида қайд этишга тўғри келадиган¹⁶⁰. Ўзбекистон ҳудудидаги топонимларнинг имло лугати яратилмаган. Бадиий асарлар тилидаги топонимларнинг маъно жиҳатлари махсус тадқиқ этилмаган.

Географик жой номлари ҳар бир халқ тилида маълум қатламни ташкил қилади. Топонимлар бевосита халқ тарихи билан боғлиқдир. Кўпчилик ҳолларда микро ва макропонимларда узоқ ўтмишнинг “белгилари” сақланиб қолади. Мана шу белгилар воситасида мазкур жой ёки миллат тарихи яна кўшимча фактлар билан бойийди, халқ тасаввурдаги айрим нотўғри хулоса, қарашлар фактлар асосида ойдинлаштирилади¹⁶¹. Шунинг учун ҳам тилшуносликда топонимик тадқиқотларга эҳтиёж мавжуд.

Кейинги йилларда номшунослик, хусусан, топонимларни этимологик тадқиқ қилиш уларнинг апеллятивларини аниқлаш ва шу асосда таснифлашга доир ишлар олиб борилди¹⁶². Бу борада бадиий асарлар матнида қўлланган топонимларни тадқиқ этишнинг алоҳида ўрни бор. Навоий асарларида ўрин-жой номлари ҳам кўп учрайди. Б.Бафоевнинг маълумотига кўра, Навоий асарларида ишлатилган топонимик номлар 300 дан ошиб кетади¹⁶³. Ш.Ёкубов кузатишларида Навоий асарларида қўлланган топонимлар миқдорининг 359 та эканлиги аниқланди¹⁶⁴. Биз ўрганиш объекти сифатида тадқиқ этаётган ТАҲ лексикасида жами 34 та, ТМАда эса жами 99 та топоним ишлатилган бўлиб, уларни тилшуносликнинг турли аспектларида таҳлил этамиз.

Турли мавжуд тадқиқотларда топонимлар 1) ифодаланган объектнинг ҳажмий хусусиятига кўра: макропоним ёки микропоним¹⁶⁵га; 2) объектнинг характериға кўра: ойконим, ороним, агроним, дромонимларга; 3) сўзнинг маъно ва мазмунига кўра: этнотопоним, антротопоним, фитотопоним, зоотопоним, касб-хунар

¹⁶⁰ Ҳусанов Н. XV аср ўзбек ёзма ёдгорликлари тилидаги антропонимларнинг лексик-семантик хусусиятлари. —Тошкент, 1996. —Б.7.

¹⁶¹ Бафоев Б. Навоий асарлари лексикаси. —Тошкент: Фан, 1983. —Б.41.

¹⁶² Караев С. Опыт изучения топонимии Узбекистана. Автореф. дисс. ...канд. филол. наук. —Ташкент, 1969; Кадырова Ш.М. Микропонимы Ташкента. Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. —Ташкент, 1970; Латыпов Ж. Топонимия города Маргелана и его окрестностей. Автореф. дисс. ...канд. филол. наук. —Ташкент: 1975; Эназаров Т. Ўзбекистон топонимлари: луғавий асослари ва этимологик тадқиқи йўллари. Филол. фанлари д-ри. ... дисс. —Тошкент, 2006.

¹⁶³ Бафоев Б. Топонимы в произведениях Алишера Навои // Ўзбекистон ономастикаси. —Ташкент, 1985. —Б.27–28.

¹⁶⁴ Ёкубов Ш. Навоий асарлари ономастикаси. Филол. фанлари номзоди ...дисс. автореф. —Тошкент, 1994. —Б.10.

¹⁶⁵ Бегматов Э., Орипов У. Микропоним тушунчаси ҳақида // Ўзбек тили ва адабиёти, 2000. —№ 3. —Б.25–28.

асосидаги топонимларга ажратилган¹⁶⁶. Асарлар лексикасидаги топонимлар шу нуқтаи назардан таснифланди.

3.4.1. Топонимларнинг ҳажмий хусусиятига кўра таснифи

Макропотонимлар. Асарлар тилида ҳажман катта ҳудудни ифодаловчи қуйидаги топонимлар қўлланган: 1. *Мамлакат* номлари: *Xurásán* (ТМА 738a18), *Yaman* (ТМА 739b1), *Mayrib* (ТМА 730a11), *al-Mayrib* (Ўрта асрларда Ўрта денгиз ва Африка *ал-Мағриб* дейилган, бунда *Жазоир*, *Тунис*, *Марокаш* ерлари тушунилган) (АНАТИЛ, IV, 319), *Türkistán* (ТМА 730a11), *Čin* (ТМА 730a12), *Fárs* (ТМА 730a12), *Iráq* (ТМА 730a20), *Misr* (ТМА 730a24), *Türán* (ТМА 730b27), *Azərbayján* (ТМА 731b4), *Gurjistán* (ТМА 738a14), *Isráil* (ТМА 732a22), *Rumiya* (ТМА 740a21), *Hindistán* (ТМА 741a12), *Iskandariya* (ТАҲ 728b19), *Misr* (ТАҲ 709a8), *Falastin* (ТАҲ 709a11) ва ҳ.к; 2. *Вилоят* номлари: *Tus* (ТМА 731a26), *Zábilistán* (ТМА 732a5), *Xuzistán* (ТМА 735b16), *Kirmán* (ТМА 737b10), *Nimruz* (ТМА 738b19), *Qustantaniya* (ТМА 735b20) ва ҳ.к; 3. *Шаҳар* номлари: *Istaxr* (ТМА 742a29), *Diyár-i Bakr* (ТМА 730b13), *Bálx* (ТМА 731b10), *Sus* (ТМА 729a23), *Bábil* (ТМА 729a23), *Kufa* (ТМА 729a24), *Marv* (ТМА 729a28), *Nišápur* (ТМА 735b22), *Isfahán* (ТМА 739a4), *Mahriz* (ТМА 729a28), *Amil* (ТМА 729b1), *Isfaráyin* (ТМА 739a10), *Faryána* (ТМА 739b27) ва ҳ.к.

Микропотонимлар табиий ва сунъий юзага келган кичик майда объект номларидир. Микропотоним ўз табиати жиҳатидан турдош отларга яқин туради¹⁶⁷. Асарлар лексикасидаги микропотонимлар иккига ажратилди:

- 1) географик ҳудуд, ўрин-жой тушунчасини ифодаловчи номлар;
- 2) шахс томонидан бунёд этилган объект номлари.

1) **Географик ҳудуд, ўрин-жой тушунчасини билдирувчи микропотонимлар** ифодаланган объекти характерига кўра (қандай ва қайси тилдаги объектнинг номини англатишига кўра) қуйидагича гуруҳланди: 1.1. Оронимлар: *Alburzkoh* (ТМА 730b28), *Qáf* (ТМА 737a23), *Abul Qays* (ТАҲ 705b13), *Judi* (ТАҲ 706b8), *Tur-i Siná* (ТАҲ 714b12), *Quddus* (ТАҲ 719b13), *Miná* (ТАҲ 710a6); 1.2. Гидронимлар: *Firát* (ТМА 740b24), *Amu Jayhun* (ТМА 730b26), *Dajla* (ТМА 734a12), *Sind* (ТМА 738b8), *Sáva* (ТМА 740a8), *Cašma-i Sabz* (ТМА 737b20), *Nil* (ТАҲ 725a2), *Zamzam* (ТАҲ 709b1); 1.3. Дашт номи: *Dašt-i Qirčáq* (ТМА 738a14) (Истисно сифатида шуни таъкидлаш лозимки, жойлашган ўрни дашт ҳудудидан иборат

¹⁶⁶ Охунов Н. Антропонимика нима? –Тошкент, 1984. –Б.4–5.

¹⁶⁷ Никонов В.А. Введение в топонимику. –М., 1965. –С. 47; Бегматов Э., Орипов У. Микропотоним тушунчаси ҳақида // Ўзбек тили ва адабиёти, 2000. –№3. –Б.26.

бўлган ушбу топоним ҳажм жиҳатдан у қадар кичик эмас. Умумий ном билан “қипчоқлар” деб аталиб, кўчманчи туркий тилли қабилаларнинг юрти бўлган ушбу топоним XI асрдан бошлаб тилга олинади. *Дашти Қипчоқ* – бу Сирдарёнинг қуйи оқими, Балхдан кўлидан то Днепр дарёсининг қуйи оқимигача бўлган географик ҳудуддир. Айни пайтда Дашти Қипчоқ чегаралари тарихий ноқеалар жараёнида ўзгариб турган. Бу чегаралар Кавказ тоғлари Қора ва Каспий денгизларигача етиб борган;¹⁶⁸

2) *Шаҳс томонидан бунёд этилган объект номларини ифодаловчи микропонимлар* қуйидагилар: 2.1. Минора номи: *Ėihil minār* (ТМА 729b10), *Iskandariya* (ТАҲ 714a2); 2.2. Кўрғон номи: *Durr-i safid* (ТМА 732a5); 2.3. Қаср номи: *Xavarnaq* (ТМА 738b11); 2.4. Мақбара номи: *Hazārsutun* (ТМА 732b19); 2.5. Зиёратгоҳ номи: *Baytul-muqaddas* (ТМА 731b20), *Ka'ba* (ТАҲ 705a20); 2.6. Дромоним (йўл номи): *Haftxān* (ТМА 731a6).

3.4.2. Асарлар лексикасидаги топонимларнинг тарихий-этимологик таснифи

а) туркийча топонимлар: *Türkistān* (ТМА 730a11), *Amu* (ТМА 730a22), *Āzarbayjon* (ТАҲ 707a4), *Qifčāq* (ТМА 740a1); *б)* форсча-тожикча топонимлар: *Kirmān* (ТМА 742b5), *Nišapur* (ТМА 729a28), *Xuzistān* (ТМА 731b22), *Tabaristān* (ТМА 739b3), *Sipāhān* (ТМА 730a1), *Xārazm* (ТМА 731b3), *Jayhun* (ТМА 738a9), *Fārs* (ТМА 739a5), *Firāt* (ТМА 740b24), *Xurāsān* (ТМА 729a28), *Faryāna* (ТМА 739b27), *Nimroz* (ТМА 738b19), *Balx* (ТМА 729a23), *Kohandiz* (ТМА 729a28), *Nahravān* (ТМА 740b13) ва ҳ.к.; *в)* араб тили воситасида ўзлашган топонимлар: *Ajam* (ТМА 729a1), *Arab* (ТМА 740a28), *Bahrayn* (ТМА 729b19), *Istahr* (ТАҲ 721a10), *Haram* (ТМА 729b20), *Ummon* (ТМА 729b19), *Mayrib* (ТМА 730a11), *Misr* (ТАҲ 709a8), *Makka* (ТМА 740a6), *Madāyin* (ТАҲ 714a2), *Hijāz* (ТМА 729b19), *Samara* (ТМА 732b20), *Yaman* (ТАҲ 726a29), *Halab* (ТМА 731b26), *Šām* (ТАҲ 726b8), *Qazvin* (ТМА 735b26), *Irāq* (ТАҲ 707a2) ва ҳ.к.; *г)* грузинча: *Gurjistān* (ТМА 738a14); хитойча (1та): *Ėin* (ТМА 730a12); кадимги яхудийча: *Isrāil* (ТМА 732a22) ва ҳ.к.

Асар тилидаги топонимларнинг ясалishi тинлари: 1) *Om* + сўз ясовчи: *Zābilistān* (ТМА 741b5), *Tabaristān* (ТМА 729b1), *Hindustān* (ТМА 737a22), *Türkistān* (ТМА 739a1) ва ҳ.к.; 2) *от* + *от*: *Kohandiz* (ТМА 729a28), *Alburzkoh* (ТМА 730b28); 3) *om* + *сифат* ёки *сифат* + *om*: *Durr-i Safid* (ТМА 732a5), *Ėašma-i Sabz* (ТМА 737b20), *Samarqand* (семиз + кент – “катта шаҳар”) (ТМА 732a16), *Baytul-Muqaddas* (ТАҲ 705b13), *Šādsāpur* (ТМА 735b26); 4) *сон* + *om*: *Hazārsutun* (ТМА 732b19), *Ėihilminār* (ТМА 732b20) ва ҳ.к.

¹⁶⁸ Норқулов Н., Жўраев У. Ўзбекистон тарихи. –Тошкент: Шарқ, 2001. –Б.9.

Кузатишларимиз ТАҲ матнида мавжуд топонимларнинг асосий қисми арабча, ТМА матнидаги топонимларнинг асосий қисми ва форсча-тожикча сўзлардан иборатлигини кўрсатди.

3.5. Зоонимлар

Табиатда мавжуд бўлган ўсимлик ва ҳайвонот дунёси, яъни флора ва фауна ранг-баранг ва хилма-хилдир. Бу ранг-баранглик тилда ҳам маълум даражада ўз аксини топган. Шунини айтиш керакки, қадим замонлардан туркий халқлар учун чорвачилик ҳаёт кечириб боришнинг асосий манбаларидан бири бўлиб хизмат қилган. Чорвачиликнинг катта ҳаётий аҳамияти ва уни юритиш шакли соҳа терминологиясининг ривожланишига сабаб бўлган¹⁶⁹.

Зоонимлар тадқиқи Маҳмуд Кошғарийдан бошланган. “Девон”да зоонимлар, жумладан, юздан ортиқ қуш номи санаб ўтилган¹⁷⁰. Туркий тилларда зоонимлар лексик-семантик хусусиятларига кўра тадқиқ қилинган¹⁷¹.

ТМА лексикасидаги зоонимлар генеалогик жиҳатдан туркий (*arslán, burgut, it, yılan, kiyik, at, tevā, tiyin, tülkü, ešāk, öčkü, qaplan, qaban, čumčiq, xačir, balıy, böri, uy, qarya, qoy, qoçqar, çekürtkä, qurt, tonıyuz*), форсча-тожикча (*ajdahá, bars, as, pil, raxš, simury, xumá, kabutar, karkidán, gosala, mor, pašša*); арабча (*tayr//tuyur, xuffáš, náqa, láša*) сўзлардан иборат. Асарлар матнида жами 36 та зооним мавжуд. Асарлар лексикасида энг кўп қўлланган зоонимлар туркийча бўлиб, уларнинг умумий миқдори 24 та. Улар орасида хонакилаштирилган уй ҳайвонлари *it, at, tevā, ešāk, öčkü, uy, qoy, qoçqar* кабилар бўлса, қолганлари йиртқич ҳайвонлар ва қушларнинг номларидир.

Шунини таъкидлаш жоизки, эски ўзбек адабий тилида қўлланган зоонимларнинг асосий қисмини қадимги туркий тилда фаол ишлатилган номлар ташкил этади. Шунингдек, мўғул, араб, форс-тожик ва ҳинд-европа тилларидан ўзлашган сўзлар ҳам қўллангани маълум¹⁷².

Қадимги туркий тилга форс тилидан ўзлашган *bars* зооними Энасой ёдгорликларида илк бор учрайди. Ҳозирги ўзбек адабий тилида *bars* — “илвирс ва мучал йил ҳисобида учинчи йил номи” (ЎТИЛ, 1, 83); *yolbars* эса “мушуксимонлар оиласига мансуб йирик ва кучли йиртқич ҳайвон” маъносида (ЎТИЛ, 1, 353) қўлланмоқда.

¹⁶⁹ Абдушукуров Б.Б. XI–XIV аср туркий ёзма манбалар тилидаги зоонимлар. Филол. фанлари номзоди ... дисс. — Тошкент, 1998. — Б.15–16.

¹⁷⁰ Базарова Д.Х. История формирования развития зоологической терминологии узбекского языка. — Тошкент: Фан, 1978. — С.3.

¹⁷¹ Ибрагимов К. Древнетюркские названия животных в лексике современных тюркских языков. Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. — М., 1975.

¹⁷² Абдушукуров Б.Б. XI–XIV аср туркий ёзма манбалар тилидаги зоонимлар. Филол. фанлари номзоди ... дисс. — Тошкент, 1998. — Б.22.

бу сўз ТМАда айнан “йўлбарс” маъносида ифодаланган (ТМА 738a11). Навоий асарларида бу маъно арабча *babr* синоними воситасида ҳам ифодаланган¹⁷³.

Туркийча *arslan* термини эски туркий обидаларида *arsalán*, *arslan* шаклларида қўлланишда бўлган (ДТС, 55). ТМАда *arslán* тарзида учрайди (ТМА 738a4). Ҳозирги ўзбек адабий тилида “мушукмонлар оиласига мансуб баҳайбат йиртқич сут эмизувчи ҳайвон, шер” (ЎТИЛ, 1, 55) семемасига эга бу сўз кўчма маъноларда ҳам ишлатилади. Ушбу сўз ТМАда тўрт ўринда қўлланган: уч ўринда “шер” (йиртқич ҳайвон) маъносида қўлланган бўлса, бир ўринда антропоним сифатида келган (ТМА 741b12). Ушбу терминнинг антропоним сифатида қўлланиши ҳозирги ўзбек адабий тилида ҳам кузатилади (ЎТИЛ, 1, 55).

Ҳонакилаштирилган уй ҳайвони бўлган *it* термини Алишер Навоийгача бўлган давр ёзма ёдгорликларида ҳам тез-тез учрайди. Шоир асарларида бу сўзнинг: 1) “ит, кучук”; 2) “ёр ити” маъносида қўлланганлиги аниқланган (АНАТИЛ, II, 59). ТАҲда ушбу термин ўзининг денотатив маъносида воқеланган (ТАҲ 709a18).

Tülkü лексемаси асарларда ТМАда “йиртқич ҳайвон, тулки” маъносида қўлланган (ТМА 729a20). Шунинг таъкидлаш лозимки, тулки ўша даврдаёқ олмахон ва сувсар каби териси ҳамда қимматбаҳо мўйнаси учун ов қилинган. Термин Навоийгача бўлган манбаларда ҳам кенг қўлланган.

Қадимдан туркий халқлар учун асосий улов вазифасини бажариб келган ҳайвон номини билдирувчи *at* сўзи асарларда “от, улов” маъносида қўлланган (ТМА 733a1). Бу ўринда *yam atı* лексемаси “чопар от” маъносида қўлланган.

ТМАда *at* терминига синоним сифатида форсча-тожикча *raxš* термини “югурик от, тулпор” маъносида қўлланган (ТМА 736a28). Бу ўринда *raxš sur* = – “от солмоқ, ҳужум қилмоқ” маъноларини ифодалаган. ТАҲ да эса от маъноси арабча *loša* ўзлашмаси ёрдамида ифодаланган (ТАҲ 716a27).

“Қимматбаҳо мўйнали йиртқич сут эмизувчиларнинг бир тури бўлган сувсар” (ЎТИЛ, 2, 81) маъносини билдирувчи *oc* термини ТМАда қуйидагича ифодаланади: *Yergā farš ul saldi va tülkü va as va tiyin terisin ul kiyargā qabul qildi* (ТМА 729a19,20). Шунинг таъкидлаш керакки, *as* термини “сувсар мўйнасидан ишланган пўстин” маъносини ҳам билдирган. *Tiyin* зооними эса ҳозирги ўзбек адабий тилида ҳам истеъмолда бўлиб, айнан “олмахон” маъносини ифодалайди (ЎТИЛ, 2, 171). Мазкур термин “тег” – “ҳужум қилмоқ”, “ташланмоқ” (ЭСС, II, 174.) феълидан *-и(н)* аффикси ёрдамида ҳосил бўлган бўлиши мумкинлиги тадқиқотларда таъкидлаб ўтилган.

¹⁷³ Абдушукуров Б.Б. XI–XIV аср туркий ёзма манбалар тилидаги зоонимлар. Филол. фанлари номзоди ... дисс. –Тошкент, 1998. –Б.21.

“Туя” маъносини ифодаловчи *tevā* терминига ТМАнинг икки ўрнида дуч келамиз (ТМА 741a13). Ушбу истилоҳ Ўрхун-Энасой ёдгорликларида *tebā* // *tevā*, эски ўзбек тили обидаларида *tevā* шаклида учрайди. Ҳозирги ўзбек адабий тилида *tuя* (ЎТИЛ, 2, 240), шеваларда *tevā* (ЎТИЛ, 2, 190) шакллари истеъмоладир. Бу маъно ТАҲда арабча *noqa* ўзлашмаси ёрдамида ифодаланган (ТАҲ 707b16).

“Тоқ туёқли сут эмизувчиларга мансуб, бир ёки икки шохи бор, териси қалин, баҳайбат ҳайвон” маъносини билдирувчи *karkidān* (ТМА 731b17) зоонимасарларда бир ўринда келтирилган. Ушбу термин асли форс-тожик тилига мансуб бўлиб, *kargadan* шаклида изоҳланади. Унга кўра, каркидон шундай ҳайвонки, кучли, қалин тери, сигирга ўхшаш бўлиб, бурнининг устида бир шохи бор, кўпроқ Ҳиндистон ва Африкада яшайди. Қисқартма шакли *kargi*¹⁷⁴. Ҳозирги ўзбек адабий тилида *каркидон* (ЎТИЛ, 1, 369) шаклида қўлланади.

“Судралиб юрувчи ҳайвонлар сирасига кирувчи илон” маъносини билдирувчи *yīlān* термини асарларда беш ўринда қўлланади. Бу зооним илк бор Ўрхун-Энасой ёзма ёдгорликларида учрайди. *yīlān* ҳосила маъносида уйғур ёзувидаги кўҳна обидалар ҳамда «Девон»да астрономик термин сифатида туркийча “ўн иккита мучал йилларидан олтинчиси илон йили”ни англатган.

3.6. Мавҳум маъноли лексик бирликлар

Онг ёрдамидагина идрок қилинадиган тушунчаларни номловчи мавҳум маъноли лексик бирликлар асарлар лексикасида ўзига хос ўринни эгаллайди. Асарлар матнида 500га яқин мавҳум маъноли лексик бирликлар қўлланган бўлиб, уларни маъно хусусиятларига кўра қуйидаги гуруҳларга бўлиб тасниф қилиш мумкин:

1. Шахс руҳияти билан боғлиқ лексик бирликлар. “Кишининг ҳис-туйғу ва кечинмалари манбаи; юрак, қалб, дил” маъносидаги *könjöl* лексемаси (ЎТИЛ, 2, 457) ўз қатламга тегишли бўлиб, қадимги туркий тилда 1. “юрак, қалб”; 2. “хоҳиш”; 3. “ҳис”; 4. “тафаккур” (ДТС, 315), Навоий асарларида “қалб, дил, кўнгил” (АНАТИЛ, II, 151) маъносида *könjöl* фонетик шаклида фаол қўлланишда бўлган; *könjöl bayla* = – “кўнгил қўймоқ”: *Ariyati davlatqa könjöl baylamay ...* (ТМА 737a25,26); *könliga iztirob tüš* = – “кўнглига ғам тушмоқ”: *Közi aña tüškäc könliga iztirob tüšüb ...* (ТМА 732b16); *könli büzül* = – “ғамгин бўлмоқ”: *Säpur anñ bigunähligin bilib, ... könli anñ üçün büzülüb*

(ТМА 736a3) маъноларида қўлланган. Шунингдек, асарлар лексикасида арабча *zamir* (ТМА 742b10), *ixtiyār* (ТМА 739a8), *iztirāb* (ТМА 732b16), *e’timād* (ТАҲ 719b4); форсча-тожикча *or* (ТМА 742a27), *nang* (ТМА 742a27) ҳамда ички имконият асосида ўз

¹⁷⁴ Фарҳанги забони тоҷики. I. –М. Советская энциклопедия, 1969. –С.540.

катламга тегишли бўлган *šádmánliý* (ТМА 732b18) каби лексик бирликлар қўлланган.

2. Шахснинг характер-хусусияти билан боғлиқ мавҳум маъноли лексик бирликлар. Тилимизнинг ички имкониятлари ёрдамида ҳосил бўлган “ёмон отлиқ бўлмоқлик, шармандалиқ” маъносидаги *badnámliq* (ТМА 739b20), “ёмон хулқилиқ, феъли ёмонлик” маъносидаги *badfe'lliy* (ТМА 740b3), “бадфеъллик, совуқ қилиқлик, қўполлик, тундлик, дағаллик” маъносидаги *badxoyluy* (ТМА 736a18) (АНАТИЛ, 1, 191) сўзлари бевосита таркибидаги форсча-тожикча *bad* лексемаси таъсирида шахснинг салбий характер хусусиятини ифодалаган. “Жасурлик, мардлик, мардонаворлик” маъносидаги *bahodirluk* сўзи (ЎТИЛ, 1, 194) асарлар матнида *bahodirluq* (ТМА 733b3) фонетик шаклида мўғулча асосдан ташкил топган мавҳум маъноли лексик бирлик сифатида қўлланган. Шунингдек, асарлар тилидаги *donoliy* (ТМА 735b18), *fidáiyliý* (ТМА 733a11), *dostdárliq* (ТМА 740a20), *çamguzárliý* (ТМА 740a20), *nádánliý* (ТМА 737b22), *tundluy* (ТМА 737b22), *sitamsázliq* (ТМА 741a27) каби лексик бирликлар киши онгида шахснинг ижобий ҳамда салбий характер-хусусияти хусусидаги тасаввурларни акс эттириш учун хизмат қилган.

3) Шахснинг жисмоний ҳолати, ташқи кўриниши билан боғлиқ белги-хусусиятни ифодаловчи лексик бирликлар “Ботирлик, бақувватлик” маъносидаги ўзбекча *pahlavanliý* (ТМА 731a1) сўзи шахснинг жисмоний жиҳатдан ўта кучли ва бақувватлигини ифода этиб келган. “Одам ва ҳайвонларда даврий юз берадиган физиологик ҳолат”ни ифода этувчи туркийча *uyqu* (ЎТИЛ, 4, 273) сўзи қадимги туркий тил (ДТС, 607) ҳамда эски ўзбек тилида (АНАТИЛ, 4, 282) фаол қўлланишда бўлган. Асарларда айна маънода қўлланган. Муаллиф Ширин ҳақида тўхталар экан, унинг ҳусни, чиройи, гўзаллигини арабча *husn-u latáfat, jamál-u maláhat* каби маънодошлар ёрдамида васф этади: *Va Širindek mahbubi bar erdikim, álamda anindek husn-u latáfat va jamál-u maláhat heç kimda yoq erdi* (ТМА 741a17,18). Шунингдек, асарларда шахснинг жисмоний ҳолати ҳақида турли (зид) тасаввурларни ифодаловчи *salámatliý* (ТМА 738a5), *bimárliý* (ТМА 740a21) ҳамда “жисмнинг пайдо бўлиши ва нобуд бўлиши” каби маъноларни ўзида мужассам этган: *valádat* (ТАҲ 708a24), *mutavvallid* (ТАҲ 706a14), *mavt* (ТАҲ 706a14) каби лексик бирликлар ҳам учрайди.

4) Маълум касб-кор, лавозим, мансаб ҳақидаги тасаввурларни ифода этувчи *çavvásliý* (ТМА 729b6), *gázurluq* (ТМА 732b5), *sipáhiyliq* (ТМА 732b6), *siláhşorliq* (ТМА 732b5), *miráxurluy* (ТМА 735a12) *šubánliq* (ТАҲ 719b25) сингари қоришиқ (гибрид) лексемалар *ўзлашма + туркийча сўз ясовчи аффикс* моделининг маҳсулидир.

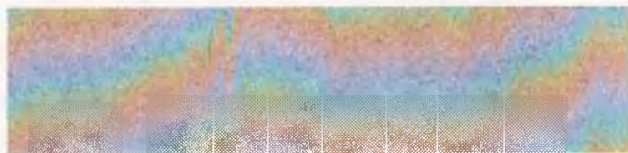
5) Дунё ва уни яратувчи ҳақидаги тасаввурлар билан боғлиқ лексик бирликлар: Асарлар лексикасидаги арабча *álam* (ТАҲ

720b25), *dunyá* (ТМА 734a6), *faná* (ТМА 742a4), *baqá* (ТМА 742a5), *adam* (ТМА 742b8), *hayát* (ТМА 742b28), *áfáq* (ТМА 729b3), *falak* (ТМА 729b23), *aflák* (ТМА 741a4), *taqdir* (ТАҲ 711a4), *ibádat* (ТМА 731b19), *jahán* (ТМА 732b1), *qiyámat* (ТАҲ 720b21) каби лексемалар инсон зотининг дунё ва у ҳақидаги тасаввурларни ифода этувчи мавҳум маъноли лексик бирликлар сифатида қўлланган. Олам, дунёни яратгучи зот асарларда туркийча *täŋri* (ТМА 735b13), форсча-тожикча *ezid* (ТМА 733b24), *xudáy* (ТМА 742b21), *yazdán* (ТАҲ 719a14), *parvardigár* (ТАҲ 708b13) ҳамда арабча *haq(q)* (ТМА 742b28), *xáliq* (ТАҲ 718b29), *alláh* (ТАҲ 706b24) лексемалари билан акс эттирилган. Муаллиф ушбу синонимик қатордаги туркийча *täŋri* лексемасидан насрий баёнда, форсча-тожикча *ezid*, *xudá*, арабча *haq(q)* лексемаларидан, асосан, назмда фойдаланади. Маънодошлик қаторидаги *haq(q)* ўзлашмаси асарлар лексикасида энг фаол ишлатилганлиги билан характерланади.

6) Инсоннинг орзу-ўйлари билан боғлиқ тасаввурларни ифодаловчи лексик бирликлар: “Кўнгилга тугилган, лекин (ҳали) юзага чиқмаган, амалга ошмаган орзу-ният” маъносидаги (УТИЛ, 1, 99) форсча-тожикча *armán* ўзлашмаси ТМАда қуйидагича ифодаланган: *Faridunniŋ armáni qalmaidī* (ТМА 730a16). Шунингдек, асарлар лексикасида инсоннинг орзу-ўйлари билан боғлиқ арабча *havas* (ТМА 734a11), *xayál* (ТМА 741b26), *xayálát* (ТМА 731a20), *xátir* (ТМА 734a4), *iltijá* (ТМА 738b21), *muláhaza* (ТАҲ 723b19), *duá* (ТАҲ 725a12), форсча-тожикча *gumán* (ТАҲ 716b11), арабча+форсча-тожикча+туркийча ясалиш типидagi *šukrguzárlīy* (ТМА 731a9) ва бошқа лексик бирликлар қўлланган.

7) Муайян фаолият, жараён ҳақидаги тасаввурларни ифода этувчи лексик бирликлар: “Ютуқ, ғалаба, муваффақият” маъноси, форсча-тожикча *zafar* ҳамда арабча *fath* ва *nusrat* маънодошлари ёрдамида ифодаланган (ТМА 731b3). ТМА лексикасида фаол қўлланишда бўлган *fath* лексемаси *ayla*=, *qil*= ёрдамчи феъллари билан боғланиб, “забт этиш, эгаллаш (шаҳар ёки мамлакатни)” маъносини ифодалаган (ТМА 734a1).

4-боб

АЛИШЕР НАВОЙ ТАРИХИЙ АСАРЛАРИ ЛЕКСИКАСИНИНГ СЕМАНТИК-СТИЛИСТИК ХУСУСИЯТЛАРИ

4.1. Синонимик қаторлар таҳлили

4.2. Омонимик қаторлар таҳлили

4.3. Антонимик уялар тадқиқи

4.4. Полисемантик сўзларнинг асарлардаги
ўрни

4.5. Паремиологик бирликлар ва уларнинг
услубий хусусиятлари

4-БОБ. АЛИШЕР НАВОИЙ ТАРИХИЙ АСАРЛАРИ ЛЕКСИКАСИНING СЕМАНТИК-СТИЛИСТИК ХУСУСИЯТЛАРИ

Тарихий асарлар лексикасининг ўзига хослигини таъминловчи лингвистик омиллардан бири синонимик парадигма, антонимлар, омонимлар ва полисемантик сўзларнинг мақсадга мувофиқ қўлланишидир.

4.1. Синонимик қаторлар таҳлили

Синонимлар тилда маълум лингвистик категория бўлиб, уларнинг тадқиқ қилиниши узоқ тарихга эга. Таъкидлаш жоизки, синонимик қаторлар ўзбек тилшунослигида ҳар томонлама чуқур ўрганилган парадигмалардан бири ҳисобланади. Сўзларнинг маъно жиҳатидан бир хил бўлиши, ўхшашлиги ва яқинлиги нуқтаи назаридан воқеланадиган тил воситаси ҳисобланмиш синонимия борасида, унинг типлари хусусида, мавжуд адабиётларда турфа мулоҳазалар, фикрлар билдирилган, луғатлар яратилган¹⁷⁵.

Алишер Навоийнинг бадиий матнда ўзига хос поэтик актуаллашув воситаларидан бири –Синонимлардан фойдаланиш маҳорати буюк ижодкор асарларини ўрганишга йўналтирилган илмий изланишларда, монографик тадқиқотларда ўз аксини топган¹⁷⁶.

¹⁷⁵ Ҳожиёв А. Ўзбек тили синонимларининг изохли луғати. –Тошкент: Ўқитувчи, 1974; Олимов М. “Бобурнома”да қўлланган синонимлар луғати. –Тошкент: Фан, 2004.

¹⁷⁶ Бафоев Б. Навоий асарлари лексикаси. –Тошкент: Фан, 1983. –Б.89–124; Раҳматуллаева М. К вопросу изучения синонимов в языке Алишера Навои (на материале «Наводир ан-нихоя»). Автореф. дисс. ...канд. филол. наук. –Ташкент, 1965; Мамадов Х. Лексико-стилистические особенности художественной прозы Алишера Навои. Автореф. дисс. ...канд. филол. наук. –Ташкент, 1969; Каримов А. Лексико-семантические особенности языка поэмы «Фархад и Ширин». Автореф. дисс. ...канд. филол. наук. –Ташкент, 1973; Насыров И. Лексика “Маджалисан-нафаис” Алишера Навои. Автореф. дисс. ...канд. филол. наук. –Ташкент, 1980; Ҳамидов З., Холбоева М. Али-

ТАҲдаги синонимлар қатори 120та бўлиб, унда қарийб 260та сўз қатнашган. ТМА даги синонимлар қатори эса 255 та бўлиб, унда қарийб 760 та сўз иштирок этган. Муаллиф ТМА лексикасида маънодон сўзлардан унумлироқ фойдаланади. Асарлар лексикасида икки-уч сўздан таркиб топган синонимик қаторлар кўп миқдорни ташкил қилган бўлиб, эски ўзбек адабий тилининг эстетик вазифасини тўлиқроқ бажаришини енгиллаштирган.

Қуйида асарларда қўлланган синонимик қаторларни семантик, структур, лексик-грамматик ва генеалогик тамойилларга кўра тахлил қиламиз.

4.1.1. Асарларда қўлланган синонимларнинг семантик, лексик-грамматик тадқиқи

Маълумки, сўзларнинг семантик муносабати синонимияни белгиловчи асосий шарт ҳисобланади. Айни мана шу жиҳатдан синонимлар икки типга тақсимланади. Бунда қатордаги сўзлар маъносининг ўзаро қандай алоқада бўлиши муҳим ҳисобланади¹⁷⁷.

Биринчи типга **мутлақ**, яъни **абсолют** синонимлар оид бўлиб, бунда қаторни шакллантирувчи сўзнинг маъно муносабати айнан бир хилликка асосланади.

Баъзи асарларда **дублет**¹⁷⁸ тарзида номланган бундай синонимлар Алишер Навоийнинг биз тадқиқот объекти қилиб олган тарихий асарларида ҳам кўп ўринларда қўлланилган. Маънолари бир-бирига тўлиқ мос келадиган мутлақ синонимларнинг асарларда мавжудлиги ижодкорнинг такрорларга йўл қўймасликка бўлган интилиши, ифода камбағаллиги ва рангсизлигини бартараф этиш¹⁷⁹ билан бир пайтда XIV–XV аср эски ўзбек адабий тили сўз бойлигининг ранг-баранглиги, турфалигидан далолатдир.

ТАҲ лексикасида “Одамнинг бош терисида ўсадиган қил толлалар қопламаси ва уларнинг ҳар бири” маъноси (ЎТИЛ, 3, 557) туркийча *saç* ва форсча-тожикча *gisu* мутлоқ синонимлари воситасида намоён бўлган: *Agar gisulariyni kesib, māñā bersāñkim saçimgā ulāsām, munča bahāsīn berurmān* (ТАҲ 713a14). “Аччиқ, нордон, шириннинг акси” маъноси туркийча *açıy* ҳамда форсча-тожикча *talx* лексемалари ёрдамида ифодаланган: *Ul açıy bolsa, bular açıy; ul sâf*

шер Навоийнинг синонимлардан фойдаланиш маҳорати (“Сабъаи сайёр” асари асосида). – Тошкент: Meriyyus, 2010 ва х.к.

¹⁷⁷ Қаранг: Миртожиев М. Ўзбек тили семасиологияси. – Тошкент, 2010. –Б.189–190.

¹⁷⁸ Бафоев Б. Кўрсатилган асар. –Б.112; Миртожиев М. Кўрсатилган асар. –Б.190.

¹⁷⁹ Юлдашев М. Бадиий матннинг лингвопоэтик тадқиқи. Филол. фанлари д-ри ... дисс. автореф. – Тошкент, 2009. –Б.33.

bolsa, bular sáf (ТАҲ 728b17);... *nádanya tavázu' qilmaq hanzalya suv bermäkdürkim, nečä köp içsä, talxraq bolur* (ТАҲ 728b10).

“Қуrolли кучлар мажмуи ёки унинг бир қисми; армия” маъноси (ЎТИЛ, 2, 643) ифодалаш учун ТМАда туркий тилга санскрит тилидан ўзлашган *čerik* (ТМА 732b10) ҳамда форс-тожик тилидан кириб келган *sipáh* (ТАҲ 708a9) истилоҳлари ишлатилган. Бу терминларнинг семантик таркибида айна маъно мавжуд. “Давлат, ташкилот, ҳарбий қисм, кема ва ш.к.нинг расмий эмблемаси чизилган бир ёки бир неча рангли, сидирға ёки суратли, узун таёқ учига ўрнатилган мато” маъноси (ЎТИЛ, 1, 73) араб тилида хос *alam* (ТМА 730a5) ва *livá* (ТМА 742b5) ҳамда форсча-тожикча *darafš* (ТМА 730a10) лексемалари ёрдамида ифодаланган; *valiahd* (ТМА 730a16) – *qáimtaqám* (ТМА 734a22) истилоҳлари “мерос олиш ҳуқуқига эга бўлган шахс; меросхўр” (ЎТИЛ, 1, 180) маъносини англатишга хизмат қилган; “Бир-бирига қарши уруш эълон қилган томонлардан ҳар бири” маъносини (ЎТИЛ, 1, 24) англатиш асарларда асл туркийча *yayí* (ТМА 734a16), арабча *aduv* (ТМА 738a22), *yanim* (ТМА 738a20), *raqib* (ТМА 741a20), *muxálif* (ТМА 731a3) ҳамда форсча-тожикчадан ўзлашган *dušman* (ТМА 738a10) истилоҳлари зиммасида бўлган. ТАҲ сўз бойлигида “қийинчилик, машаққат, азият” маъноси ўзлашма сўзлардан иборат бўлган қуйидаги синонимик қаторда акс этади: *azáb – zahmat – mašaqqat – mehnat – riyázat – šiddat*. Масалан, тубандаги жумлада синонимик қатордаги икки сўз шу маънода воқеланади: *Ta iš aña yettikim, bir aykim orta yašliy, rañi sarıy, ziráat va yük zahmatin körmäğän bolıay va nápák yerdä otlamamış bolıay va umridä aña mašaqqat yetmämış bolıay, tapquluq boldilar* (ТАҲ 716a3,4).

Диний ақидага кўра “беғуноҳ, такводор кишилар нариги дунёда яшайдиган роҳат-фароғатли жой” маъноси ТАҲ сўз бойлигида туркийча *učmoh*, арабча *jannat*, форсча-тожикча *bihišt* ўзлашмалари кўмагида қуйидагича ифодаланган: *Agarči aña boldi učmah makán, Jahán icrā xud qolmadı jávidán* (ТАҲ 706a19); *Dedikim, čun sen nášáyist iš qilib, nečuk teñri taáládin rahmat va jannat tama' qılursen* (ТАҲ 723a4); *Andin sonra öz duañ bilä bihišt-i jávidánya kiyürgümdür* (ТАҲ 726b21). Асар матнида форсча-тожикча *bihišt* лексемаси қўлланиш частотасининг юқорилиги билан характерлидир.

“Қўл ёки камон билан отиб ёки уриб санчиладиган учи ўткир қуrol”, “найза” (ЎТИЛ, 1, 493) маъноси араб тилидан ўзлашган *sinán* (ТМА 729b6), *harba* (ТМА 729b6) ёки *habba* (ТМА 729b6) сўзлари ёрдамида ифодаланган. “Темирни болғалаб, ундан турли буюмлар ясайдиган уста” маъноси (ЎТИЛ, 2, 159) асарларда туркийча *temürči* (ТМА 730a5) ҳамда форс-тожикча *āhangar* (ТМА 730a9) сўзлари ёрдамида англашилган. Форсча-тожикча *ganj* (ТМА 740a17), арабча *xazina* (ТМА 734a29) лексемалари “бирор шахс,

ташкилот ёки давлат ихтиёридаги қимматбаҳо буюмлар: маблағ; бойлик; давлат” маъносини ифодалаш учун хизмат қилган. Белги отини билдирувчи *badfe'lliy* (ТМА 740b3) ҳамда *badxiyluy* (ТМА 736a18) лексемалари ўзаро “ёмон хулқ атвор, ёмон феъл” (ЎТИЛ, 1, 71), “бадфеъллик, кўполлик, тундлик, дағаллик” маънолари билан маънодошликни ҳосил қилган (АНАТИЛ, 1, 190). Форсча-тожикчадан ўзлашган “йиртқич, ваҳший ҳайвон” маъносидаги *darranda* (ТМА 738b2) ва арабча *sibá* (ТАҲ 706b5) лексемалари синонимлашади. Ҳозирги ўзбек адабий тилида *darranda* сўзи “сут эмизувчи ҳайвонлар”га нисбатан қўлланади (ЎТИЛ, 1, 212). *Sibá* лексемаси эса истъеъмолдан чиқиб кетган. “Вилоят, шаҳар ва туманларнинг биринчи раҳбарлик лавозимидаги шахс” (ЎТИЛ, 5, 547) ҳамда “вилоят бошлиғи, ҳокими” (ЎТИЛ, 1, 180) маъноларини арабча *váli* (ТМА 730a2), *hákim* (ТМА 736b6) сўзлари ифодалайди. “Ёмон, номақбул иш, қилмиш учун жавоб қайтариш мақсади, шунга қаратилган ният, шу мақсаддаги иш; ўч олиш, интиқом” маъносини ифодалаш учун асарларда туркий тилга араб тилидан ўзлашган *intiqám* (ТМА 736b28) ҳамда *qasás* (ТМА 741a25) истилоҳлари қўлланган. “Узумдан тайёрланган ичкилик, мусаллас” (ЎТИЛ, 2, 527); “май, шароб” (ЎТИЛ, 4, 512) маъноси асарлар матнида туркийча *čáyir* (ТАҲ 711b1) ҳамда форс-тожик тилидан ўзлашган *tau* (ТАҲ 711a23) истилоҳлари ёрдамида ифодаланган. Асарлар матнидан келтирилган юқоридаги мисолларда биз ном билдирувчи сўзлар гуруҳи, яъни от сўз туркумига кирувчи сўзлар ўртасидаги маънодошликни кузатдик. Асарларда бундай синонимик қаторлар анча кўп миқдорни ташкил этади. Шунинг ҳам эътироф этиш лозимки, мутлоқ синонимлар ҳаракат-ҳолатни ифоловчи лексемалар сирасида ҳам ишлатилгани билан диққатни тортади. Асарлар тилида ҳаракат ва ҳолатни ифодаловчи сўзлар синонимияси алоҳида ўрин тутади. Феъл англатган маънолар қатор мазмуний гуруҳларга ажратилади, бунда ҳаракатга хос яратиш, бузиш, ўзгартириш, сўзлаш, психологик, иқтисодий, тафаккур билан боғлиқ жиҳатлар эътиборга олинади¹⁸⁰. Ўзбек тилида нутқ феъллари¹⁸¹, ҳолат феъллари, ҳаракат феъллари¹⁸² юзасидан махсус тадқиқот ишлари мавжуд.

¹⁸⁰ Нурмонов А., Шаҳобиддинова Ш., Искандарова Ш., Набиева Д. Ўзбек тилининг назарий грамматикаси (Морфология). –Тошкент: Янги аср авлоди, 2011. –Б.60.

¹⁸¹ Кучкартаев И. Семантика глаголов речи в узбекском литературном языке. Автореф. дисс. ...канд. филол. наук. –Ташкент, 1978.

¹⁸² Содиқова М. Ҳозирги ўзбек адабий тилида феъл стилистикаси (семантик аспектда). Филол.фанлари д-ри ... дисс. автореф... –Тошкент, 1991; Мухаммедова С. Ўзбек тилида ҳаракат феълларининг семантик ва валентлик хусусиятлари. Филол. фанлари д-ри ... дисс. автореф. –Ташкент, 2007.

Маълумки, феъллар бир тилдан бошқасига жуда кам ўзлашади. Маълум даражада феълнинг тил бирилиги сифатидаги миқдори шу тилнинг сўз бойлиги даражасини белгиласа, ҳар бир бирликнинг кўп маънолилиги шу тилнинг ифода усули кучини ҳам кўрсатади.

Алишер Навоий эски ўзбек, эски форс-тожик адабий ва халқ тилларининг сўз бойлигини мукаммал билган ва ундан самарали фойдаланган. Айниқса, ҳаракатни ифодаловчи сўзлар синонимияси бунга яққол мисолдир¹⁸³.

Чунончи, “давлат бошқарувини қўлга олмоқ” маъносининг бир қанча бирикмалар билан англашилганини кузатамиз: *taxtʻa oltur* = (ТМА 738b13) – *saltanatʻa oltur* = (ТМА 729b5) – *taxt al* = (ТМА 729b23,24) – *pādšāhlīqqa oltur* = (ТМА 731b8) – *pādšāh bol* = (ТМА 732a18) – *taxtnī egāllā* = (ТМА 734b11) шулар жумласидандир. “Қурмоқ, солмоқ” маъноси туб *yasa* = (ТМА 729a17) – *binā qil* = (ТМА 729a23) – *imārat qil* = (ТМА 732a23) – *bunyād qil* = (ТМА 735b23) қўшма феъллари билан ифодаланган. Мана шундай синонимлар сирасига “таваллуд топмоқ” маъносини ифодаловчи *tuyul* = (ТМА 735b5) – *mutavallid bol* = (ТАҲ 706a14) кабиларни киритиш жоиз. Руҳий ҳолатга оид “хурсанд бўлмоқ, мамнун бўлмоқ” маъносини ифодаловчи *masrur bol* = (ТАҲ 714b28) – *xursand bol* = (ТМА 729b2) – *šādman bol* = (ТМА 735b11,12) – *közi yoru* = (ТМА 739a14) қўшма феъллари маънодошликни ҳосил қилади. “Шодлантирмоқ, хурсанд қилмоқ” маъноси эса *nišāt ayla* = (ТМА 737b8) – *šād et* = (ТМА 738b24,25) – *xušnud et* = (ТМА 738b24,25) кабилар ёрдамида ифодаланган. Юқоридаги руҳий ҳолатни ифодаловчи феъллар қўшма феъллар бўлиб, уларни ясашга асос бўлиб хизмат қилган *masrur* – *šād* – *xušnud* – *xursand* – *mamnun* синонимик қаторининг “севинч-қувонч ҳолатида, кайфи чоғ” маъносини ифодалаши ўзбек тили синонимларининг изоҳли луғатида таъкидланган бўлиб, *šād* жонли сўзлашувда *xursand* сўзига нисбатан кам қўлланилиши; *xušnud*, *mamnun* сўзларининг китобий эканлиги кўрсатилган¹⁸⁴.

Нуткий фаолият билан боғланган ҳаракат ва ҳолатни ифодаловчи туркий туб *ayt* = (ТМА 729a6) – *de* = (ТМА 729a7) ҳамда қўшма (арабча+туркийча) *bayān qil* = (ТАҲ 720a2) феъллари ўзаро “фикрни, мақсадни оғзаки баён қилмоқ, тушунтирмоқ, гапирмоқ” (ЎТИЛ, 1, 34) маъноларини ифодалаб синонимик парадигма ҳосил қилган. “Ғолиб чиқмоқ, ғалаба қозонмоқ, рақибини мағлубиятга учратмоқ, устун чиқмоқ” маъноси (ЎТИЛ, 1, 248) туркий *bas* = (ТМА 740b9) –

¹⁸³ Ҳамидов З., Холбоева М. Алишер Навоийнинг синонимлардан фойдаланиш маҳорати (“Сабаъи сайёр” асари асосида). – Тошкент: Meriyus, 2010. – Б.44.

¹⁸⁴ Ҳожиёв А. Ўзбек тили синонимларининг изоҳли луғати. – Тошкент, 1974. – Б.21.

buz = (ТМА 730b3) туб, форсча-тожикча+туркийча *zafar tap* = (ТАҲ 727b29), арабча+туркийча *mustavliy bol* = (ТАҲ 716b4) – *yalib bol* = (ТМА 735a18) каби қўшма феъллар ёрдамида ифодаланган. Ушбу маънонинг акси, яъни “оғизлик қилмоқ, мағлубиятга учрамоқ” асарлар матнида туркийча *basil* = (ТМА 735a25) ҳамда арабча+туркийча *maylub bol* = (ТМА 742a14), форсча-тожикча+туркийча *šikast tap* = (ТМА 731a28,29) қўшма феъллари ёрдамида англашилган. “Босиб олмоқ, эгалламоқ, ишғол қилмоқ” (ЎТИЛ, 2, 121), “курол кучи билан ўзга мамлакатни босиб олмоқ, забт этмоқ” (ЎТИЛ, 2, 237), “ўзига буйсундирмоқ, эгалламоқ” маъноси (ЎТИЛ, 4, 235) ТМА матнида арабча+туркийча шаклдаги қуйидаги қўшма феъллар ёрдамида ифода этилган: *istilá tap* = (ТМА 729b20) – *zabt qil* = (ТМА 732b24) – *fath ayla* = (ТМА 733b24). Асарлар матнида қўлланган *asir qil* = (ТМА 736b17) – *tut* = (ТМА 737a5) – *dastgir qil* = (ТМА 737a17) – *ilikkā kiyur* = (ТМА 739b22) қўшма феъллари “қўлга туширмоқ” маъносида синонимик қаторни ҳосил қилган. “Ўн асп” маъносини билдирувчи *min yil* (ТМА 730a6) – *bir qarn* (ТМА 733a21), микдорни ифодаловчи туркийча *qirq* (ТМА 734a29) сони форсча-тожикча *čihil* (ТМА 729b10) сўзи билан ўзаро маънодошликни юзага келтирган. Хуллас, бизнинг кузатишларимиз эски ўзбек адабий тилида мутлоқ синонимларнинг нафақат от, балки сифат, сон, феъл туркумига оид сўзларда ҳам воқеланишини кўрсатади.

ТАҲ ҳамда ТМА сўз хазинасида “сўзларнинг маъно муносабати умуман бир хилликка асосланган синонимлар”¹⁸⁵, яъни семантик синонимлар ҳам керакли ўринларда моҳирона қўллангани билан характерлидир. Маълум лексик маъноси бир бўлиш шартига асосланган семантик синонимлар сирасига асарларда қайд этилган баъзи ашъвий мисоларни келтириш ўринли.

Асарда семантик синонимлардан таркиб топган сўзларнинг кўпчилиги бир туркумга тааллуқли бўлиб, от, сифат, феъл доирасида воқеланади. От туркумига доир *qoryan* (ТМА 731b22) – *hisár* (ТМА 741b2) – *qal'a* (ТАҲ 717b28) истилоҳлари “душман хужумидан сақланиш учун узоқ муддатли истеҳкомлар, деворлар билан мустаҳкамланган жой” маъноси билан ўзаро семантик синонимлар қаторини таркиб топтирди. Бироқ *hisár* термини “тоғли ҳудудларда барпо этиладиган қалъа” маъноси билан *qoryan* ҳамда *qal'a* дан маълум даражада фарқланади. ТМАда *qal'a* сўзининг кўпلىк шакли *qilá* термини билан ифодаланган (ТМА 730b11).

“Уруш ёки жангда қўлга киритган нарса” маъноси эски ўзбек адабий тилида мўғул тилидан ўзлашган *olja* (ТМА 740b2) ҳамда арабча *yanimat* (ТМА 740b2) истилоҳлари ёрдамида англашилган. Келтирилган архисема туфайли семантик синонимлар қаторини

¹⁸⁵ Миртожиев М. Ўзбек тили семасиологияси. –Тошкент, 2010. –Б.196–208.

вужудга келтирган бу икки термининг биринчиси иккинчисидан “қўлга туширилган асирлар ва жониворлар (уй ҳайвонлари)” дифференциал маъноси билан фарқланган.

“Бир қирғоқдан иккинчи қирғоққа ўтиш учун сув устига қурилган иншоот” маъноси қадимда *köprük* лексемаси билан ифодаланган. Мана шундай иншоотни қуриш жараёни асарларда *köprük yasa* = ҳамда *köprük bayla* = синонимлари билан англашилган. Ҳар икки бирикманинг “сув устига кўприк қурмоқ” маъноси синонимик муносабатга киришишга имкон беради. Шу билан бирга биринчи лексема (*yasa* =) кўприкнинг узок муддатга мўлжаллаб қурилишини ифодаласа: *Sâpur aytikim, yana bir köprükdayi yasasunlar, ta farâyat bilâ otyaylar* (ТМА 736b15,16); иккинчи сўз (*bozla* =) қайиқ, меш, сол ва ёғоч тахталар ёрдамида муайян сув тўсиғини ўтишга мўлжалланган муваққат иншоот қурилиши жараёнини англатади: ... *suylarğa köprüklär baylab, ahl-i fasâdni yollardın bilkull daf' qıldikim* ... (ТМА 740a3). Шоир бир ўринда ғоят маҳорат билан *азим* ва *қаттиқ* сифатларини “даҳшатли, оғир” маъносида семантик синонимлар муносабатига киритган: *Va anîñ zamânida azim qahat voqe' boldi* (ТМА 729a26,27); *Va anîñ zamânida qattiq vabâ boldi* (ТМА 729b1,2). Айни чоғда таъкидлаш лозимки, тадқиқ этилаётган асарларда биринчи лексема ўзининг асл “улкан, катта, буюк” маъносида ҳам қўлланган: *Yâdgâr Muhammad Mirzâkim, azim çerik bilâ ul hazratniñ üstigâ yürüdi* (ТМА 738a18,19); *Qahhârlîy va muntaqimlîq bahri mutalâtîm boldi ersâ, bir lahzada Fir'avn bilâ andağ azim sipâhdin âsâr qolmadî* (ТАҲ 716a25).

Асарларда қўлланилган синонимлар қаторида услубий синонимлар ҳам кўзга ташланади. “Кишининг ҳис-туйғу ва кечинмалари манбаи; юрак, қалб, дил” маъноси (ЎТИЛ, 2, 457) туркийча *könül* (ТАҲ 723a2) ҳамда арабча *zamir* (ТМА 742b10) лексемалари ёрдамида ифодаланган. Шунини айтиш жоизки, *zamir* сўзи кўпроқ назмга хос лексик бирик сифатида характерланади. Чунинчи, “кимнингдир жонини олмоқ, бирор кимсанинг жонига қасд қилмоқ” маъноси *öltür* = (ТМА 729a22) – *daf' qil* = (ТМА 729b22) – *qatl qil* = (ТАҲ 724b16) – *aradîn çiqar* = (ТМА 730b8) – *aradîn kötär* = (ТМА 733b10) маънодошлик қатори билан ифодаланган. Услубий синонимларнинг маълум лексик маъноси ядро семалари асосида мутаносиб бўлиб, у билан воқеаланган сўзлар муайян ижтимоий қатламга хослигига кўра фарқланади¹⁸⁶. Юқорида келтирилган синонимик қатор ўзаро ижтимоий фарқли услубга оид лексемалардан таркиб топган. Қатордаги қўшма феъллар умумтилга тааллуқли *öltür* = сўзи билан синонимдир. *Daf' qil* = ва *qatl qil* = қўшма феъллари юқори табақа вакиллари нутқида кўпроқ ишлатилса, *aradîn kötär* = ва *aradîn çiqar* = эвфемизмлари, бизнингча, муаллиф истеъдодининг маҳсулидир.

¹⁸⁶ Миртожиев М. Ўзбек тили семасиологияси. – Тошкент, 2010. – Б.211.

4.1.2. Асарларда қўлланган синонимларнинг генеалогик тадқиқи

Тадқиқотларда сўзларнинг ўз маънолари билан синонимик муносабатда бўлиши лексик-семантик синоним, функционал маънолари билан синонимик муносабатга киришуви функционал-семантик синоним термини билан юритилган.

Синонимик муносабат тил тараққиётининг муайян бир босқичи доирасида белгиланади¹⁸⁷. Лексик-семантик синонимияга асосланган парадигмани ташкил қилувчи айрим лексемалар архаиклашади. Давр ўтиши мобайнида синонимик парадигма янги лексемалар билан бойиб боради. Лексик-семантик синонимик парадигмани диахроник таҳлил орқали кузатиш мумкин. Лексик-семантик синонимлар муайян тушунчани ифодаловчи лексемалар парадигмасидир. Бундай парадигмани ҳосил қилувчи лексемалар матндан мустақил ҳолда ўзаро синонимик муносабатда бўлади¹⁸⁸. Лексик-семантик синонимлар сифатида биз тадқиқ этаётган асарлар таркибидаги қуйидаги қатламга оид маънодошлик қаторларини изоҳлаш мумкин:

1. *Синонимия туркий лексемалар ўртасида содир бўлган*: “Гап, иш-ҳаракат, воқеа-ҳодиса ва ш.к.нинг маъносига ёки сабабига тушуниб етмоқ, билмоқ, фаҳмламоқ” (ЎТИЛ, 1, 46) маъносини билдириб келган тафаккур жараёни билан боғлиқ ҳаракат-ҳолатни ифодаловчи *āṅlā*=(ТМА 742b29) феълига синоним тарзда асарлар матнида *bil*=(ТМА 733b8) истилоҳи қўлланган. Синонимик қатор ҳосил қилган *āṅlā*= – *bil*= синонимик қаторида доминант (бош) сўз *bil*= сўзи бўлиб, “асл моҳиятини англамоқ, тушуниб етмоқ” (ЎТИЛ, 1, 115) маъносини ифодалаган, услубий жиҳатдан бетараф (нейтрал) дир. *Āṅlā* = сўзи эса кўпроқ бадиий услубга ҳослиги билан ажралиб туради. Ушбу маънодош сўзлар ҳозирги ўзбек адабий тилида ҳам кенг истеъмолда бўлиб, синонимлик хусусиятини сақлаб қолган. “Келган ёки келаётган томонига йўналмоқ, юрмоқ; айланиб дастлабки ерига келмоқ” маъносини ифодаловчи *qayt*=(ТМА 735b22) феълига маънодош сифатидаасарларда эски туркийча *yan*=(ТМА 739b5) феъли қўлланган. “Қайтмоқ” маъносидаги *yan*= феъли ҳозирги ўзбек адабий тилида эскирган бўлиб, бу маънода истифода этилмайди.

2. *Синонимия туркийча – форсча-тожикча лексемалараро кузатилади*: “Ер остидан чиқаётган сув манбаи ва унинг суви” маъноси *bulaq* (ТМА 730b4) – *čašma* (ТМА 737b20) лексемалари орқали ифода этилган. *bulaq* – *čašma* синонимик қаторидаги *čašma* лексемасидан асарлар матнида жойга атаб қўйилган *Čašma-i Sabz* (ТМА 737b20) гидронимининг таркибий қисми сифатида истифода этилган. Си-

¹⁸⁷ Rahmatullayev Sh. Hozirgi adabiy o‘zbek tili. –Toshkent: Universitet, 2006. –Б.78.

¹⁸⁸ Холманова З. Бобурнома лексикаси. –Тошкент: Фан, 2007. –Б.134.

нонимик қатордаги доминант сўз *bulaq* бўлиб, *čašta* кўпроқ бадий услубга хослангани билан характерланади. Ушбу синонимлар ҳозирги ўзбек адабий тилида ҳам маънодошлик хусусиятини сақлаб қолган бўлиб, улар мутлоқ синонимлардир. “Пилла курти чиқарган жуда ингичка, пишиқ, ялтирок, товланиб турадиган, мулойим тола ва ундан тўқилган мато, шойи” маъносини (ЎТИЛ, 2, 223) ифодалаш учун муаллиф *ipāk* (ТМА 729b6) – *debā* (ТМА 741a7) лексемаларидан фойдаланган. Ушбу синонимик қатордаги форсийча *debā* лексемаси ҳозирги ўзбек адабий тилида архаиклашган. “Якка туёқлиларга мансуб сут эмизувчи йирик иш-улов хайвони” (ЎТИЛ, 1, 547) семасини ифодаловчи *at* (ТМА 741a12) – *raxš* (ТМА 736a28) лексемалари ўзаро градуонимлардир. Асарлар матнида зоологик термин ҳисобланган *at* истилоҳи “от, улов” маъносида қўлланган бўлса, *raxš* истилоҳи “югурик от, тулпор” (АНАТИЛ, II, 610) семасида истифода этилади. *At* лексемаси *čākari* сўзи билан боғланиб “хизматчи от” маъносини ифодалаган бўлса (ТМА 733b5), “чопар от, почта оти” семасини ифодалаш учун муаллиф *yam atī* (ТМА 733a1) истилоҳини қўллайди. *Raxš* лексемаси ҳозирги ўзбек адабий тилида архаиклашган, бу термин англатган маънони ифодаловчи туркийча *tulpar* (ЎТИЛ, 4, 186) сўзи ҳозирда истеъмолдадир.

3. Синонимия арабча лексемалар ўртасида воқеланади: “Эр хотинликни шариат йўли билан расмийлаштириш” маъносини ифода этиш учун *aqd* (ТМА 732a25) – *nikāh* (ТАҲ 727b29) маънодошлари қўлланилган. Ҳозирги ўзбек адабий тилида ушбу синонимик қатор таркибидаги *aqd* истилоҳидан истифода этилмайди. Унинг синоними бўлган *nikāh* лексемаси Алишер Навоий асарларида “уйланиш” маъносида (АНАТИЛ, II, 459) қўлланган. Ҳозирги ўзбек адабий тилида ушбу термин кенг истеъмолда бўлиб, “эр-хотинликни шариат йўли билан расмийлаштириш маросими ва шу маросимда домудла томонидан ўқиладиган шартнома” ва “эр-хотиннинг ўзаро розилиги билан ҳуқуқий жиҳатдан расмийлаштирилган оилавий иттифок; эр-хотинлик” (ЎТИЛ, 3, 38) маъноларини ифодалайди.

4. Синонимия форсча-тожикча – арабча лексемалар ўртасида намоён бўлади: “Шижоатли, жасоратли, жасур, ботир” маъноси форсча-тожикча *dalir*, арабча *šujá* сўзларида мужассамлашган: *Šis alayhissalām čun bayāyat dalir va šujá’erdi* (ТАҲ 705b18,19). *Arjumand* (ТМА 736a26) – *aziz* (ТМА 734b10) синонимик қаторидаги *aziz* лексемаси доминант бўлиб, *arjumand* кўпроқ бадий услубга оид эканлиги билан характерланади. Иккала сўз ҳам ҳозирги ўзбек адабий тилида ҳеч қандай фонетик ва семантик ўзгаришларсиз қўлланади ва маънодошлик хусусиятини сақлаб қолган (ЎТИЛ, I, 30–50). “Бирор томонга ён босмай, қонун, адолат юзасидан ҳолисона, ҳаққоний иш тутадиган; адолатли” маъноси (ЎТИЛ, I, 521) *pešdād* (ТМА

729a16) – *ádil* (ТМА 729a14) истилоҳлари ёрдамида ифодаланган. Ҳозирги ўзбек адабий тилида *pešdád* сўзи архаиклашган.

5. *Синонимия туркийча – арабча лексемалар ўртасида қулатилади.* “Моддий, жисмоний, маънавий ёки бошқа жиҳатдан қўллаб қувватлаш; ёрдам” маъносини (ЎТИЛ, 2, 454) ифодалаш учун асарларда *kōmak* (ТМА 739a28) – *madad* (ТМА 732a12) – *imdad* (ТМА 740b16) каби маънодошлар қўлланган. Ҳозирги ўзбек адабий тилида мазкур синонимик қатордаги барча лексемалар ҳеч қандай фонетик ва семантик ўзгаришларсиз қўлланилиб келинмоқда ва улар синонимлик хусусиятларини сақлаб қолган. Ҳозирда мазкур синонимик қатордаги лексемаларга маънодош сифатида *yārdam* истилоҳи кенг истеъмолда бўлиб, бу сўз асарда қўлланмаган. Асарлар лексикасида *madad* истилоҳи энг фаол қўллангани билан характерланади.

6. *Синонимия туркийча – арабча – форсча-тожикча лексемалар аро юз беради:* “Ёввойи ҳайвон, балиқ, қуш ва ш.к.ни турли йўллар билан тутиш, отиш” маъноси (ЎТИЛ, 1, 518) асарларда *av* – *sayd* – *šikár* истилоҳлари ёрдамида ифодаланган: *Bir kün avda ajal šikárisiniñ saydi boldi* (ТМА 734a26,27). жумласида Навоий мазкур синонимик парадигмадан матн услубини мақсадга мувофиқ таъминлашда моҳирона фойдаланади. Ушбу жумлада туркийча *av*, форс-тожикча *šikár* лексемалари “ов” маъноси билан бир синонимик қаторда бирлашади. Арабча *sayd* лексемаси “овланган нарса”, “овда қўлга тушган ўлжа” маъноси билан улардан фарқланади. *Av* – *sayd* – *šikár* синонимик қаторидаги доминант туркийча *av* лексемасидир. *Av* сўзи асарларда қўлланиш частотасининг юқорилиги билан характерланади. Синонимик қатордаги ушбу уч лексема ҳам ҳозирги ўзбек адабий тилида истеъмолда бўлиб, *av* услубий бетараф, *sayd* ҳамда *šikár* лексемалари эса, асосан, бадий услубга тегишлилиги билан ажралиб туради.

7. *Синонимия мўғулча – форсча – тожикча лексемалар ўртасида юзага чиқади:* *bahádir* (ТМА 731b16) – *qahramán* (ТМА 739b6) – *daler* (ТМА 735b18) – *pahlaván* (ТМА 732b22) сўзлари ўзаро “барваста ва забардаст; баҳодир” (ЎТИЛ, 1, 581) маъноларини ифодалаш учун хизмат қилган. Ҳозирги ўзбек адабий тилида *daler* истилоҳи архаиклашган.

8. *Синонимия форсча-тожикча лексемалар ўртасида воқеланади:* “Қубба шаклидаги том” (ЎТИЛ, 1, 199), “эшик, дераза ва тоқчалар устида ярим доира шаклида ишланган жой; бинолар тепасидаги гumbаз” (АНАТИЛ, I, 424) маъноси форсча-тожикча *gumbaz* (ТМА 737b8) – *táq* (ТМА 739b21) истилоҳлари ёрдамида ифода этилган.

9. *Синонимия туркийча – арабча лексемалар ўртасида қулатилади.* Асарларда туркийча *kin* (ТМА 732a17), арабча *intiḡám* (ТМА 734b1) ҳамда *qasás* (ТМА 729a23) лексемалари билан “ўч олиш, ўч,

интиқом, жазо; ёмон, номақбул иш, қилмиш учун жавоб қайтарини мақсади, шунга қаратилган ният, шу мақсаддаги иш” (ЎТИЛ, 5, 258) семемасини ифодалаб, синонимик парадигма ҳосил қилган. Эски ўзбек адабий тилида *kin* истилоҳининг *kina* // *kiyna* (АНАТИЛ, II, 115) вариантлари ҳам истеъмолда бўлган.

Тарихий асарлар тилининг ўзига хослигини таъминлашда *функционал-семантик* синонимлар ҳам муҳим ўрин тутган. Функционал-семантик синонимлар табиатини ёритишда сўзлардаги кўп маънонилик муҳим аҳамиятга эгадир¹⁸⁹.

Кўп маъноли сўзлар ҳар бир маъноси билан алоҳида-алоҳида парадигма ҳосил қилади. Полисемантик сўзларнинг ўзаро яқин, маълум жиҳатдан фарқли маънолари матнда намоён бўлади. Масалан: *у* – *haykal* – *egin* – *badan* – *jism* синонимик қаторида доминанта сўз *жисм* лексемаси бўлиб, мазкур маънодошлар “инсон вужуди, жусса, қад, тана” маъносини ифодалаши жиҳатидан маънодошлик қаторини ҳосил қилган. Синонимик қатордаги ҳар бир лексема ўзига хос маънолари билан фаркланади. Жумладан, *у* сўзида 1. “уй, хона, манзил”; 2. “иморат, бино”; 3. “тана, жисм”; 4. “ватан”; 5. “даргоҳ”; 6. “чодир, ўтов” (АНАТИЛ, III, 281) маънолари мавжуд. асарларда воқеланган юқоридаги маънодошлик қаторида *у* лексемасининг “тана, гавда” маъноси асосий ҳисобланади: *Ki qoydi vujud iyyiga chin qadam, yana anga bolmoq kerakdür adam* (235). *У* сўзи асарларда яна қуйидаги маъноларда ишлатилган: а) “Яшаш учун мўлжалланган бино ичидаги ҳар бир хона” (ЎТИЛ, 2, 268): *Va Tabariy debtürkim, uyadın taxta ul kesib, ıylarga eşik yasadı ...* (ТМА 729a17); б) “Оила аъзолари яшаб турган хўжалик, уй, ҳовли” (ЎТИЛ, 2, 332): *... va barurda yolda Isfarayin shahriga yetganda, bir dehqan iyyiga tüsti* (ТМА 739a10). *Haykal* истилоҳи *qaviy* сўзи билан синтагматик муносабатга киришиб, “бақувват жуссали, кучли гавдага эга” маъносини англатади: *Ani tilab ajab goldikim, bayayat xob surat va qaviy haykal erdi* (ТМА 738b4,5). *Egin* лексемаси “жисм”, “гавда” маъносини ифодалайди: “*Maşhur mundaqdürkim, eginların yarib, bayrinların söktürüb taşlayturdikim, alar bu azob bilän ölarlar erdi* (ТМА 736b24, 25). Ушбу лексема мазкур маънодан ташқари “елка, кифт” (АНАТИЛ, III, 560) маъносида ҳам қўлланган: *Ammá Zahhák saltanati va zulmi uzaqqa tartdi, andaqki el anıñ zulmidin ajiz boldilarkim, anıñ ikki egnidin andaq maraz paydá bolib erdiki ...* (ТМА 729b27,28). *Badan* лексемаси “тана, вужуд” маъносида қуйидагича ифодаланган: *... ruh insán badanida zindándadur va anıñ yeri özga álamdur* (ТМА 736a12). *Jism* истилоҳи “тана, гавда” маъносида ишлатилган: *... qardaşı oyli Zahhaki alavvânini sipáh bilä yibardi, ta anı tutub, arra bilän iki bolub, jismın pora-pora qıldı* (ТМА 729b16).

¹⁸⁹ Қаранг: Шамсиддинов Х. Ўзбек тилида сўзларнинг функционал-семантик синонимлари. Филол. фанлари д-ри ... дисс. афтореф. –Тошкент, 1999.

Sāhib – *musannif* синонимик қаторидаги лексемалар ўзаро “адабӣ ёки бошқа хил бадий асарлар, илмий иш, ихтиро ва ш.к. яратган киши, муаллиф” (ЎТИЛ, 1, 25) ҳамда “бирор асарларни ёзган киши, муаллиф” (ЎТИЛ, 1, 474) маънолари атрофида бирлашади: *Sāhibi “Guzida” beš yüz yigirmi yetti yıl bitibtür* (ТМА 734b24); *Va Sayx Bu Ali Miskavayh “Adāb ul arab-val-furs” atliḡ kitābida anī zikr qilurkim, anīḡ mutāliasi musannifiniḡ fazl va kamāliya dalildur* (ТМА 729a16). *Sāhib* лексемаси асарларда ўзининг “эғалик қилувчи; эга” (ЎТИЛ, 2, 74), “қўлидаги, ихтиёридаги, измидаги нарсага эғалик қилувчи, эғалик ҳуқуқидан фойдаланувчи” денотатив маъноларида ҳам ишлатилган: *Yana boldi Luhrasp sāhibi sarir, Ki boldi qolida salātin asir* (ТМА 731b26).

“Ғоят катта, улкан, зўр” маъносини (ЎТИЛ, 1, 30) ифодалаш учун асарларда туркийча *uluḡ*, *biyik* ҳамда арабча *azim* истилоҳлари ишлатилган. *Azim* сўзи юқоридаги маънода қуйдагича қўлланган: *Aqibat Kayxisrav özi azim çerik tartib yurudi* (ТМА 731b1,2). Асарларда *azim* ўзлашмаси яна қуйидаги маъноларда қўлланган: а) “оғир, “қийин”: *Va anīḡ zamānida azim qahat voqe’ boldi* (ТМА 729a6,7); б) “жуда кўп, бениҳоя, ҳисобсиз”: *Uluḡ pādšāh boldi va dād va adl va insāf tariqidin čiqti va Ban-i Isrāīliya çerik tartib, azim qatllar qildi* (ТМА 734a25,26). *Uluḡ* лексемасидан “катта, улкан” маъносида истифода эгилган. Бу лексема, шунингдек, қуйидаги маъноларда қўлланган: а) “доно, донишманд” (ТМА 741b4); б) “қийин, масъулиятли” (ТМА 742a22); в) “яхши” (ТМА 730a9); г) “эътиборли” (ТМА 734a25); д) “тўнғич” (ТМА 730a11); е) “кўп, микдорий ортиқлик” (ТМА 733a5); ё) “катта ёшли, қари, ёши улуғ” (ТАҲ 725u22); ж) *uluḡ* сўзи *kičiklik* сўзи билан жуфт сўз ҳосил қилиб, “катта ва кичик ўртасида бир-бирига ҳурмат юзасидан бўлган муносабат”ни ифодалаган (ТМА 734a17). *Biyik* сўзи “улуғ, катта, баланд” маъносида ишлатилган: *Yana bir atkim, Šabdizya mašhur erdikim, soyir atlardin tört qarış biyikraq erdi* (ТМА 741a9). Хуллас, Навоий тарихий асарлар матнида икки ва ундан ортиқ синонимларни бадий тасвир мақсадига уйғун ҳолда қўллаган ва синонимик қаторлар мисолида эски ўзбек адабий тилининг луғавий жиҳатдан бойлик даражасини кўрсатган.

Синонимларнинг маъно градициясига кўра фарқланиши. Систем лексикологияда маънодошликка алоқадор лексемалар икки гуруҳга ажратилади: 1. Аташ ва вазифа семалари бир хил, ифода семалари ҳар хил бўлган лексемалар. 2. Нарса-буюм, белги, ҳаракат-ҳолатни турлича даражалаб атовчи лексемалар (градуонимлар)¹⁹⁰. Асарларда маъно ифодасига кўра синонимик қатор ҳосил қилган лексемалар тушунчани даражалаб кўрсатишга ҳам хизмат қилган. Баъзи ўринларда даражаланиш муаллиф таъкидлари орқали яна-

¹⁹⁰ Неъматов Х., Расулов Р. Ўзбек тили систем лексикологияси асослари. –Тошкент: Ўқитувчи, 1995. –Б.105–110.

да кучлироқ намоён бўлган. Масалан: *yer* – *arz* – *zamin* – *barr* синонимик қаторида даража *yer*дан *barr*га қадар ортиб боради. *Yer* “ўрин, жой, макон” (АНАТИЛ, I, 524), аниқроғи, “нарсалар турган, тирик организмлар ҳаёт кечираётган юза, сатҳ (шахс ёки бошқа нарсаларга нисбатан)” (ЎТИЛ, 2, 14) маъносида: *Yergā farš ul saldi* (ТМА 729a19,20); *arz* – “ер юзаси” (АНАТИЛ, I, 107), “бирор нарса банд қилиб турган, эгаллаган ўрин, жой; макон” (ЎТИЛ, 2, 14): ... *va arzi on yiyācqa yetti* (ТМА 729b9); *zamin* – “мамлакат, ўлка, вилоят” (АНАТИЛ, I, 614), “бирор мамлакат, давлат, халқ ва шу қабиларга қарашли ҳудуд” (ЎТИЛ, 2, 14): *Va Rustamniñ nečā qatla masāflari va Gudarz Kašvādniñ Pirān va Yassa bilā masāflari Bijanniñ Arman zaminya barib* ... (ТМА 731b5,6); *barr* – “ер, қитъа, қуруқлик, дашт, биёбон, чўл” (АНАТИЛ, I, 221), аниқроғи, “ер планетасининг қуруқлик қисми (суб билан қопланган қисмига қарама-қарши қўйилганда)” маъносини ифодалайди: *Ālamniñ bahr-u barrin alib hayvon suyī tamannāsi bilā zulumatqa kirdi* (ТМА 733b16,17). Ушбу жумлада *bahr-u barr* жуфт сўзи “бутун ер сатҳи” маъносини ифодалаш учун хизмат қилган.

Qardaš – *uruy* – *qarabat* синонимик қаторида ҳам даражаланиш воқеланган. Бу лексемалар тушунчани ифодалашига кўра маъновий даражаланиш (градуонимия) ҳосил қилган. Асли туркийча *qardaš* сўзи Навоий асарларларида: “дўст, биродар, яқин” ҳамда “ака ёки ука, туғишган” маъноларида (АНАТИЛ, IV, 31) қўлланилган. “Қадимги туркий луғат”да эса бу сўзга “ака” дея изоҳ берилган (ДТС, 427). Бундан кўриниб турибдики, *qardosh* истилоҳи асли “қориндош” сўзидан келиб чиққан. ТМАда “туғишган ака ёки ука” маъносида қуйидагича қўлланган: *Ba'zi anī Tahmurasniñ qardaši debtürlär* (ТМА 729b4). ТАҲда бу лексема *qiz* сўзи билан қўшма сўз ҳосил қилиб, “сингил” маъносида қуйидагича ифодаланган: *Va Sulaymān a.s. Bilqisni öz qizqardaši qašida tüšürdi* (ТАҲ 722a11). “Бир ота-бободан, бир аجدоддан келиб чиққан кишилар гуруҳи, авлод” (ЎТИЛ, 4, 297) маъносини ифодаловчи *uruy* истилоҳи ТМАда *yaqin* сўзи билан боғланиб, “яқин қариндош, уруғ” (АНАТИЛ, III, 298) маъносида қуйидагича қўлланган: *Va Farāmurz bilā Tusni Afrāsiyāb daf'iya yibardi va ul aña yaqin uruy erdilär, söz tutturdikim, Siyāvūs naslidin Farid Turāndadur, aña āsiyb va zahmat yetkürmāñiz* (ТМА 731a28). Арабча *qarobam* ўзлашмаси “яқинлик, қариндошлик” (ЎТИЛ, 2, 556), “яқинлик, хешлик” (АНАТИЛ, IV, 34) маъноларида қуйидагича воқеланган: *Va Parvizniñ yirayraq qarabatidin Jaštand atliḡ birāvni saltanat taxtiya olturttilar* (ТМА 742a7) ёки *Ul debdürki, barča yükni tarttim, burčdin ayırrāq yük körmädim va barča lazzatni tattim, āfiyatdin čüčükrāk šarbat tatmadim, xušxoy yatlaryā qarabatdur va badxoy qarabatlaryā yat* (ТАҲ 728a23, 24).

Эски ўзбек адабий тили синонимларга ниҳоятда бойлиги билан характерланади. Адиблар сўз такроридан қочиш, матннинг бадииятини ошириш мақсадида маънодош сўзлардан бир тушунчани ифодалашда фойдаланганлар.

Демак, ҳар бир тилда синоним сўзлар мавжуд бўлиб, улар маъно яқинлиги, баъзи ўринларда эса маъноларнинг тенг келиши билан маънодошлик қаторларини юзага чиқаради. Бу ҳодиса Алишер Навоийнинг тарихий асарларида ҳам кузатилди. Қайд этилган манбалар бўйича олиб борилган изланишларимиз адибнинг синонимлардан моҳирона фойдаланиш маҳорати нақадар юксаклигини яна бир бор тасдиқлайди. Хуллас, Алишер Навоийнинг ушбу асарлари синонимларнинг икки типини воқелантирувчи лексемалар миқдоран кўплиги, морфологик қурилиши, генеалогик келиб чиқиши жиҳатдан ранг-баранглиги билан аҳамиятлидир.

4.2. Омонимик қаторлар таҳлили

Омонимлар ҳам синонимлар, антонимлар ва полисемантик сўзлар каби тилда маълум бир тизимни ташкил қилувчи лексик-семантик категория ҳисобланиб, бадиий матнда улардан алоҳида поэтик фаоллашув воситаси сифатида фойдаланилади¹⁹¹. Умумий тилшуносликда омоним сўзларга берилган шакли бир хил, маъноси ҳар хил таърифини деярли барча лингвист олимлар маъқуллайдилар.

Ўзбек тилшунослигида ҳам омонимлар масаласининг ўрганилиши узоқ тарихга эга бўлиб, у Алишер Навоий номи билан боғланади. Бунда Навоий омонимлар ҳақида махсус термин қўлламай, масалани мисоллар асосида изохлайди¹⁹².

Алишер Навоий асарларида омоним сўзлар ҳам, улардан ташкил толувчи омонимик қаторлар ҳам кўпчиликни ташкил қилади. Муаллиф сўзларнинг назмдаги ўрни ва роли ҳақида куйидагича ёзади: “Яна шеърда барча таъ аҳли қошида равшан ва мажму фусаҳо олдида мубархандурки, тажнис ийҳом бағоят куллийдур. Ва бу фархунда иборат ва хужаста алфоз ва ишоратда форсийдин кўпрак тажнисомиз лафз ийҳом ангиз нукта борки, назмға мужиби зеб ва зийнат ва боиси такаллуф ва санъатдур”¹⁹³.

Биз ўрганиш объекти сифатида тадқиқ этаётган ТАҲда жами 44 та омонимик 21 та омонимик қаторда, ТМАда эса 39 та омонимик 17 та омонимик қаторда бирлашади.

¹⁹¹ Юлдашев М. Бадиий матннинг лингвопоэтик тадқиқи. Филол. фанлари д-ри ... дисс. автореф. –Тошкент, 2009. –Б.33.

¹⁹² Алишер Навоий. Муҳокамат ул-луғатайн. 14-жилд. –Тошкент, 1967. –Б.113–114.

¹⁹³ Алишер Навоий. Муҳокамат ул-луғатайн. 14-жилд. –Тошкент, 1967. –Б.112.

Омолексемалар турли грамматик шаклларга кириши нуқтан назаридан *омоним омолексемалар* ва *омоформа омолексемалар* деб ажратилади¹⁹⁴. Синонимик, антонимик қатордаги сўзлар бир хил сўз туркумига қарашли бўлади. Омонимларда эса бу ҳолат талаб этилмайди. ТАҲ ҳамда ТМА тарихий асарлар бўлганлиги сабабли омонимик қаторларни ташкил этувчи омолексемалар сон жиҳатдан кўп эмас. Ушбу омолексемаларни лексик-семантик ва лексик-грамматик маънолари ҳамда структурасига кўра гуруҳларга бўлиб таҳлил этамиз.

4.2.1. Барча муқобил грамматик шаклларда тенг келувчи *омоним омолексемалар* асосан бир туркум лексемалари бўлиб¹⁹⁵, улар сўз туркумлари асосида текширилганда биз тадқиқ этаётган асарлар матнида куйидагича кўринишларга эга:

4.2.1.1. Нарса ва ҳодисалар номини ифода этувчи *омоним омолексемалар* ўзаро омонимлик муносабатига киришади: а) *ayaq // ayay I* лексемаси “пиёла, қадах” (чаша) семасида¹⁹⁶ “жонли организмнинг юришга, тик туришга хизмат қиладиган органи (нога)¹⁹⁷ семемасидаги *ayaq // ayay II* омолексемаси билан омонимлашади: *Ansiz bir ayay içmäs erdi* (ТМА 738b6); *Va parākanda zahmlar bilä anı axır qıldılar va ayayigā ip taqib mahallâtda südrädilarkim tikmäs kişi saltanat xayâlin qilsa, sazâsi budir* (ТМА 741b26). б) *Un I* – (асли унлиси қаттиқ) “Донни тегирмонда тортиб ҳосил қилинадиган кукун ҳолатидаги маҳсулот”¹⁹⁸ семемали лексема “кукун ҳолига келтирилган маҳсулот” маъносида (ЎТИЛ, 4, 287) *un II* (асли унлиси юмшоқ); “овоз”¹⁹⁹ семемали омолексема билан ўзаро омонимлик ҳосил қилади: *Malika ayt tikim, atam manja yizâ sönäk mayzidin özgâkim nabâtni un qilib, anja sepib beriür erdi* (ТМА 736b22); *Va mo'jizasi "At manij bilä takallum qilur" – demäk erdi ... Mazdak orgatgan javâbni biyik un bilä aytur erdi* (ТМА 739a25). Ш.Раҳматуллаев муаллифлигидаги “Ўзбек тили омонимларининг изоҳли луғатида” ушбу омолексема *un III* (<ул) III шахс бирлик кишилиқ олмошининг баъзи аффикслар кўшиладиган асоси ва *un= IV* “ўсиб, юзага чикмоқ” каби маъноларни ҳам ифода-

¹⁹⁴ Rahmatullayev Sh. Hozirgi adabiy o'zbek tili. –Toshkent: Universitet, 2006. –Б.37.

¹⁹⁵ Rahmatullayev Sh. Hozirgi adabiy o'zbek tili. –Toshkent: Universitet, 2006. –Б.37.

¹⁹⁶ Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тили омонимларининг изоҳли луғати. –Тошкент: Ўқитувчи, 1984. –Б.91.

¹⁹⁷ Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тили омонимларининг изоҳли луғати. –Тошкент: Ўқитувчи, 1984. –Б.91.

¹⁹⁸ Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тили омонимларининг изоҳли луғати. –Тошкент: Ўқитувчи, 1984. –Б.144.

¹⁹⁹ Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тили омонимларининг изоҳли луғати. –Тошкент: Ўқитувчи, 1984. –Б.144.

таш эътироф этилган. Аммо биз тадқиқот объекти сифатида тадқиқ қилинган асарларда бу икки омолексема қайд этилмаган; в) форс-тожикча ўзлашмалар *mehr I* (ТМА 733b7) – “муҳаббат, инсоннинг ўз туғилганларига, яқин кишиларига ва умуман одамга бўлган самимий муҳабати” маъносидаги (ЎТИЛ, 1, 462) омолексема *mehr II* (ТМА 742b9) – “қуёш” маъноси (АНАТИЛ, II, 301)даги омолексема билан омонимик қатор ҳосил қилади; г) араб тилидан кириб келган омолексемалар *haram I* (ТМА 735a14) “ўзга ва бегоналар қўйилмайдиган хос жой” (АНАТИЛ, IV, 160), “ҳовлининг аёллар учун ажратиб қўйилган қисми” (ЎТИЛ, 2, 687) маъносини англатувчи лексема *haram II* (ТМА 732a23) – “хотин” (АНАТИЛ, IV, 160) маъносидаги омолексема билан икки компонентдан иборат омонимик қатор ҳосил қилинган. Ҳозирги ўзбек адабий тилида “хотин” маъносидаги *haram II* омолексемасидан истифода этилмайди; д) форс-тожик тилидан ўзлашган “ўликни кўмиш учун қазилган чуқур” (ЎТИЛ, 1, 20), “қабр, мазор, лаҳад” (АНАТИЛ, I, 443) семемасини ифодаловчи *gor I* (ТМА 738b13) омолексемаси “ёввойи эшак” (АНАТИЛ, I, 443) маъносидаги *gor II* (ТМА 737b27) омолексексемаси билан ўзаро омонимлашади; е) араб тилидан ўзлашган “арз, замин, ер юзаси” семемаси (АНАТИЛ, I, 107)ни ифодолувчи *arz I* омолексемаси “оғзаки баён этилган шикоят, дард ёки илтимос” маъносидаги (ЎТИЛ, 2, 52) арабча *arz II* омолексемаси билан ўзаро от сўз туркуми доирасида икки компонентдан иборат омонимик қаторни ташкил этади: *Va Istahr šahrin ulyaytti, andaqki tulī Xufrakdin Romjarradqa yetti, ... arzi on yīṣaṣqa yetti* (ТМА 729b9); *Va aṇa arz qildilarkim...* (ТМА 735b20). Ҳозирги ўзбек адабий тилида “ер, замин, ер юзаси” семемасидаги *arz I* омолексемасидан фойдаланилмайди; ё) форс-тожик тилидан ўзлашган “лаҳза, нафас, бир марта нафас олиш ва чиқаришга кетадиган вақт”²⁰⁰ семемасини ифодаловчи *dam I* (ТМА 733a15) омолексемаси “тиним, истироҳат”²⁰¹ семемасидаги *dam II* (ТМА 740b20) омолексемаси билан ўзаро омонимик қаторни ташкил этади; ж) “бирин-кетин содир бўладиган воқеа-ҳодисалар, бажариладиган ишлар тартиби,” (ЎТИЛ, 1, 491) семемасини ифодаловчи арабча *navbat I* (ТМА 734b22) омолексемаси “ноғора” маъносини (АНАТИЛ, I, 416) англатувчи *navbat II* (ТМА 742b27) омолексемаси билан от сўз туркуми доирасида омонимлашади. “Ногора” маъносидаги *navbat II* омолексемаси ҳозирги ўзбек адабий тилида архаиклашган бўлиб, бу маънода деярли қўлланмайди.

4.2.1.2. Белги-хусусиятни ифода этувчи омоним омолексемалар ўзаро омонимлашади: араб тилидан ўзлашган *ma'mur I – ma'mur II*

²⁰⁰ Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тили омонимларининг изоҳли луғати. –Тошкент: Ўқитувчи, 1984. –Б.49.

²⁰¹ Раҳмагуллаев Ш. Ўзбек тили омонимларининг изоҳли луғати. –Тошкент: Ўқитувчи, 1984. –Б.49.

омолексемалари ўзаро “бошқариш ва ижро ҳуқуқига эга бўлган мансабдор, бошлиқ” ҳамда “обод ва фаровон, беками-кўст, тўкин” маъноларини ифодалаб, ўзаро омонимик қатор ҳосил қилади: *Va hazrat mo 'jizasidin mulkigā zavāl dārib, Šeruyaki anīj oyli erdi ma 'mur boldi* (ТМА 741a25); *Andoqki, xaloyiq muraffah va rozi va mulk ma 'mur va ābādān boldi* (ТМА 738a6). Ушбу омонимик қатордаги иккала лексема ҳам ҳозирги ўзбек адабий тилида ишлатилади (ЎТИЛ, 1, 454).

4.2.1.3. Иш-ҳаракатни ифода этувчи туркийча омолексемалар ўзаро омонимлик ҳосил қилади: а) *bol*=I феъли полисемантик сўз бўлиб, турли маъноларни ифодалайди: “юз бермоқ, воқе бўлмоқ”: *Damāvandni binā qildi, amma anda gohi bolur erdi* (ТМА 729a10,11). “Синдириб, қирқиб, ёриб ёки бирор бошқа йўл билан бутунни бўлакларга ажратмоқ”, (ЎТИЛ, 1, 163), “қисмларга ажратмоқ”²⁰² маъносини ифодаловчи *bol*=II омолексемаси асарлар матнида қуйидагича қўлланишда бўлган: *...tā anī tutub, arra bilā ikki bolub, jismin pára-pára qildi* (ТМА 729b16); б) “ўтирмоқ, жойлашмоқ, ўрнашмоқ” семемасини ифодаловчи *oltur*=I феъли (АНАТИЛ, III, 608) “ўлдирмоқ, жонини олмоқ” маъносини англатувчи (АНАТИЛ, III, 608) *oltur*=II омоним омолексемаси билан ўзаро омонимик қатор ҳосил қилади: *Bu farš üstidā majlis tüzüb olturur erdilār* (ТМА 741a8); *Tavárixda mundaq masbatdurkim, devlar anī sajdada tápiḡ, toṣ bilā baṣṡn yancib öltürdilār* (ТМА 729a22).

4.2.2. Ўзаро баъзи грамматик шакллардагина тенг келадиган омолексемалар, яъни омоформа омолексемалар²⁰³ асарлар матнида турли хил аташ маъноларида омонимик қатор ҳосил қилади: а) “ўнг ёки чап томон, тараф” (ЎТИЛ, 1, 257) маъносини ифода этувчи туркийча от кўмакчи *yan* омолексемаси “қайтмоқ” (АНАТИЛ, II, 537), “келган ёки келаётган томонга йўналмоқ, юрмоқ, айланиб дастлабки ерига келмоқ” (ЎТИЛ, 2, 542) маъноларини англатувчи *yan*= феъли билан ўзаро омонимлашади: *... ātaškada yanida naqb urub ...* (ТМА 739a24); *...Afrásiyāb ... Turānni buzub, yanib keldi* (ТМА 731a19). Омоформа омолексемалар от лексема билан феъл лексема орасида (булар умумтил луғатида акс этмайди), от лексема билан феълдан бошқа бирор туркум лексемаси орасида воқе бўлади (кейинги тур омолексемалар умумтил луғатида акс этади)²⁰⁴; б) туркийча *atI* омолексемаси “миниладиган, аравага қўшиладиган уй ҳайвони, йилқи”; *atII* (асли унлиси чўзик), “исм, ном”; *at*=III “итқитмоқ, ташламоқ”²⁰⁵ маънолари билан

²⁰² Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тили омонимларининг изоҳли луғати. —Тошкент: Ўқитувчи, 1984. —Б.41.

²⁰³ Rahmatullayev Sh. Hozirgi adabiy o'zbek tili. —Toshkent: Universitet, 2006. —Б.38.

²⁰⁴ Rahmatullayev Sh. Hozirgi adabiy o'zbek tili. —Toshkent: Universitet, 2006. —Б.38.

²⁰⁵ Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тили омонимларининг изоҳли луғати. —Тошкент: Ўқитувчи, 1984. —Б.95.

от ва феъл сўз туркумлари доирасида омонимлашади: ... *atqa egār ul yasadi* ... (ТМА 729a18); ... *atīn Balx qoydi* (ТМА 729a23); ... *avda zabi va rabtlari, atīsh-tutušlarin bilāy deb bardī* (ТМА 735a10); бунда *at I – at II* ўзаро омоним омолексемалар; *at I – at III, at II – om III* ўзаро омоформа омолексемалардир; в) *yüz* омоформа омолексемаси от, кўмакчи ва сон сўз туркуми доирасида омонимик муносабатга киришади: туркийча *yüz I* “бошнинг бурун, оғиз жойлашган олд томони, афт” маъносида²⁰⁶ “сабабидан, важидан туфайли, сабабли”, шунингдек, “бирор нарсанинг устки томони, юзаси, сирти, сатҳ” (АНАТИЛ, IV, 578) маъносини англатувчи *yüz II* ва “ўнта ўнликка тенг миқдор²⁰⁷ “кўп, сон-саноксиз” (АНАТИЛ, IV, 580) маънолари билан *yüz III* омолексемаси ўзаро омонимик муносабатга киришади: *yüz I: Dārābniñ yūzūn opub* ... (ТМА 732b18); *yüz II* омоформа омолексемаси бир нечта маъноларда қўлланган: а) ... *tahayyur yūzidin Iskandarni alib* ... (ТМА 733b2); б) ... *daryādīn köprük bilā nari yūzgā ötübdürlār* ... (ТМА 736b14); в) ... *Afrāsiyāb buzyan yerlārni islāh qıldikim, yūz ābādānliqqa qoydi* (ТМА 730b10); *yüz III* омоформа омолексемаси фақат бир маънода ишлатилган: ... *saltanatniñ zamāni yetti yūz yīlāca boldi* (ТМА 729b12);

ТАҲ матнида “юррак, қалб” маъносидаги арабча *qalb I* ўзлашмаси “ёлғон, сохта, қалбаки” маъносидаги *qalb II* омолексемаси билан ўзаро шаклдошликни юзага келтиради: *Ammā bitāqatli y inān-ixtiyārīn ilikdin čiqarur erdi, ta ulki Yūsuf a.s. ya iſqīn izhār qilib, qalb visāl qildī* (ТАҲ 711a16); *Haq taālā yayrat körgüzüb, andaq qildikim, ayalarī Yūsufni on yeti qalb diramya sattilar* (ТАҲ 710a29, 710b1). Маълумки, баъзан омонимлик кўп маъноли сўзларнинг турли маънолари орасидаги маъно ипининг узилиши натижасида ҳам пайдо бўлади. Шундай омонимлардан бири туркийча *yīyač* сўзи бўлиб, у ТАҲ матнида “дарахт” ҳамда ўлчов бирлиги (нумератив) маъноларида қуйидагича ишлатилган: *Adam dīniya da'vat qildī va avval kiſikim, xurmā yīyači ekti, ul erdi* (ТАҲ 705b24); ... *öziñiñ madfanini Nil rudida Misrdin bir yīyač yīroq muqarrar qildī* (ТАҲ 712b13,14).

“Шахс ҳақида сўроқни билдирувчи” (ЎТИЛ, 1, 385) *kim I* (ТМА 741a17,18) (олмош) омоформа омолексемаси *kim II -ki, kim* (боғловчи) си (ТМА 734b22) билан (АНАТИЛ, II, 114) омонимлашади.

Шунингдек, ТАҲ матнида туркийча *ya I* – “ёки (айирув боғловчиси)”, *ya II* – “эй, ҳой (ундов)”, *ya III* – “ёй, камон”; *yaš I* – “ёш, умр; ёш, навқирон”, *yaš II* – “кўз ёш”; *tañ I* – “эрта сахар, субҳидам”, *tañ II* – “ажаб, таажжуб, ҳайронлик”; *tuz I* – “ош тузи”,

²⁰⁶ Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тили омонимларининг изоҳли луғати. –Тошкент: Ўқитувчи, 1984. –Б.166.

²⁰⁷ Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тили омонимларининг изоҳли луғати. –Тошкент: Ўқитувчи, 1984. –Б.166.

tuz II – “тўғри” ҳамда туркийча *qari I* – “кекса, заиф”, арабча *qari II* – “қўл учидан тирсаккача бўлган ўлчов бирлиги, газ” маъноларида ўзаро шаклдошликни ҳосил қилган.

Хуллас, биз ўрганаётган асарлар лексикасида омонимларнинг икки типини воқелантирувчи омолексемалар морфологик қурилиши жиҳатдан ранг-баранглилиги билан аҳамиятлидир. Улуғ адиб омонимлар негизида рўёбга чиқадиган оҳангдошликдан матнда бадиий актуаллашув воситаси тарзида фойдаланган.

4.3. Антонимик уялар тадқиқи

Лекик-семантик ҳодисаларнинг бир тури бўлган антонимлар ҳар бир адабий тилнинг луғат таркибида маълум қатлам бўлиб, улар бадиий ижодда катта аҳамият касб этади. асарларнинг бадиий ва тасвирий хусусиятларини оширишда бу категория таркибидаги тил бирликларидан кенг фойдаланилади. Шунга кўра антонимларни назарий жиҳатдан ўрганиш, уларнинг тилда пайдо бўлиш йўллари ҳамда бошқа лексик-семантик гуруҳлардаги сўз ва маъно уялари билан муносабатини, структурасига кўра турларини, антитеза ташкил қилувчи компонентларнинг синхрон нисбатларини илмий томондан фактик материаллар асосида тадқиқ қилиш тилшунослик фани кун тартибидаги долзарб муаммолардан биридир²⁰⁸.

Витта туркум доирасида воқеланадиган антонимлар тилда маълум бир категория сифатида қадимдан мавжуд бўлса-да, лекин уларнинг ўрганилиши кейинги даврлар маҳсулидир. Бу категория синонимлар, полисемия ва омонимларга нисбатан кам текширилган. Умумий тилшуносликда ҳам худди шу ҳолатни кўриш мумкин²⁰⁹. Ўзбек тилшунослигида антонимлар тадқиқи масаласи кейинги даврлар маҳсули бўлса-да, бу борада фанда бирмунча ишлар қилинган²¹⁰.

²⁰⁸ Бафоев Б. Навоий асарлари лексикаси. –Тошкент: Фан, 1983. –Б.125.

²⁰⁹ Ўша асар. –Б.125.

²¹⁰ Исабеков Б. Лексическая антонимия в современном узбекском языке. Автореф.дисс. ...канд.филол.наук. –Ташкент, 1973; Шукуров Р. Лексико-семантическая природа антонимов узбекского языка. Автореф.дисс. ...канд. филол. наук. –Ташкент, 1973; Мамадов Х. Лексико-стилистические особенности художественной прозы Алишера Навои. Автореф. дисс. ...канд. филол. наук. –Ташкент: 1969; Каримов А. Лексико-семантические стилистические особенности языка поэмы «Фархад и Ширин» Алишера Навои. Автореф. дисс. ...канд. филол. наук. –Ташкент, 1973; Насыров И. Лексика «Маджалис ан-нафайс» Алишера Навои. Автореф.дисс. ...канд. филол. наук. –Ташкент, 1980; Хамидов З. Лексико-семантическое и лингвопоэтическое исследование языка «Лисан ат-тайр» Алишера Навои. Автореф. дисс. ...канд. филол. наук. –Ташкент, 1982; Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тили антонимлари-

ТАҲ ва ТМА матнларида Навоий сўзларнинг маъно жиҳатдан илд (қарама-қарши) муносабатга киришуви нуқтаи назаридан воқеланадиган тил ҳодисаси ҳисобланмиш антонимлардан ўз ўрнида моҳирона фойдаланади. Асарлар матнида қарийб бир юз элликдан ортиқ антонимик уялар мавжудлиги аниқланди. Антонимик уяларнинг асосий қисмининг бир жумла ёхуд мазмунан бир-бири билан боғлиқ гаплардан ташкил топган контекстда воқелангани буюк муаррихнинг юксак бадиий салоҳиятидан далолатдир. Қуйида асарлар матнида воқеланган антонимик уяларни турли хил (лексик-грамматик, генеалогик, структур) тамойилларга асосланиб таҳлил этамиз.

4.3.1. Антонимларнинг лексик-семантик тадқиқи

Асар матнида аниқланган антонимик уяларга мансуб лексемалар, асосан, сифат, от, феъл ва равиш сўз туркуми доирасида воқеланган.

1. *Белги-хусусият маъносини билдирувчи сўзлар антонимияси.* Антонимик уяларнинг энг кўпи белги-хусусият маъносини ифодаловчи лексемалар бўлиб, улар жами антонимик уяларнинг қарийб 50 % ини ташкил этади. Қуйида уларнинг айримларини фактик материалларга асосланиб таҳлил қиламиз.

“Бирор томонга ён босмай; қонун, адолат юзасидан холисона, ҳаққоний иш тутадиган; адолатли, беғараз, тўғри” (ЎТИЛ, 3, 87) маъносини ифодаловчи *ādil* лексемаси “зулм қилувчи, ситамгар, жабр қилувчи, адолатсиз” бирламчи маъносида қўлланган *zālim* (АНАТИЛ, I, 644) лексемаси билан зидланади: *Falak ta erür zulm qılmaqqa xās, Emās zālim-u ādil andin xalās* (ТМА 730a7). Ҳозирги ўзбек адабий тилида *золим* лексемасининг тўрт маънода қўлланиши аниқланган, аммо ушбу маънолар орасида “адолатсиз” маъноси мавжуд эмас (ЎТИЛ, 2, 158). Демак, ҳозирги ўзбек адабий тилида ушбу антонимик жуфтлик матн талаби билангина контекстуал антонимлар сифатида қўлланиши мумкин.

“Баланд, юқори” маъносидаги арабча *avj* сўзи *aflāk* ўзлашмаси билан синтагматик алоқага киришиб “осмоннинг энг юқори чўққиси” маъноси билан форсча-тожикча *past* лексемаси билан тазод ҳосил қилади: *Dāvudki, šāh erdi va payyambar-i pāk, Jāhi qašida past edi avji aflāk* (ТАҲ 721a5); Қуйида туркийча *yaxšilik* ва *yamanliḡ* лексемалари зидланади: *Burunḡ ikidin biri özi qilyan yaxšilikdür va biri yayri qilyan yamanliḡ* (ТАҲ 723a8); Туркийча *qisqa* сўзи *uzun* билан қаршиллантирилади: *Ul debdurkim, umr qisqadur, is uzun* (ТАҲ 728b5).

нинг изоҳли луғати. —Тошкент: Ўқитувчи, 1980; Абдуллаева Д. Ўзбек тилида антисемия. Филол. фанлари номзоди ... дисс. афтореф. —Тошкент, 2010; Миртожиев М. Ўзбек тили семасиологияси. —Тошкент: Mumtoz so'z, 2010.

“Хафа, дилтанг” (ЎТИЛ, 2, 534), “ранжиган, ғамгин, хафа, жафо чеккан” (АНАТИЛ, II, 220) семемаларини ўзида мужассамлаштирган *malul* (ТАҲ 718b15) лексемаси “бирор нарсадан мамнун, қувончга тўла; хурсанд” (ЎТИЛ, 4, 590) маъносидаги *šād* (ТМА 738b24) сўзи билан антонимик уя ҳосил қилади. Шунингдек, *malul* (ТАҲ 718b15) – *xušnud* (ТМА 738b24) лексемаси билан ҳам антонимликни намоён этади.

“Ҳамма ёки тегишли кишилар биладиган, ошкор, аён” маъноли *ma'lum* (ТМА 735b9) лексемаси “яширин, беркинган, пинҳон” маъносидаги *mutavári* (ТМА 735a3) ҳамда “яширинган, махфий тутилган; пинҳон” семасидаги *maktum* (ТМА 735a3) лексемалари билан маъновий зидликни ҳосил қилади. *Mutavári* ва *maktum* архаизмларидан ҳозирги ўзбек адабий тилида истифода этилмайди (ЎТИЛ, 2, 516; 671). “Ақл-заковатли, донишманд, оқил” семемасидаги *dáná* (ТМА 735b18) сифат лексемаси “илм-маърифатдан хабари йўқ, онги, тушунчаси паст; ўқимаган, билимсиз, қолоқ” маъносини билдирувчи *nádán* (ТМА 737b15) сифат лексемаси билан антонимлашади. Шунингдек, *dáná* лексемасининг синоними *áqil* (ТМА 738b23) лексемаси ҳам *nádán* билан антонимик уя ҳосил этади.

Ábád (ТМА 740a22) лексемаси “кўркем бинолар, чиройли кўчалар, боғу роғлар билан гўзаллик касб этган, гуллаб яшнаган” маъносида (ЎТИЛ, 3, 74) “тамомила бузилиб кетган, ер билан яксон бўлган, батамом емирилган, харобага айланган” маъносини (ЎТИЛ, I, 171) ифода этувчи *yayrán* (ТМА 738a10) сифат лексемаси билан антонимликни ҳосил қилади. Ўз ўрнида *ábád* лексемаси вайроннинг синонимик жуфти *buzuý* (ТМА 730b12), *barbád* (ТМА 741b28) лексемалари билан ҳам антонимик уяда бирлашади. ТАҲда эса тубандагидек воқеланган: *Cu šah oz olsa bolay mulk ábád, Cu köb berdi, bolur yüz mulk barbád* (ТАҲ 728b21). Шу ўринда байтда туркийча ол= ҳамда бер= феъл лексемалари ҳам бевосита қаршилантириш санъатини юзага келтирганлигини қайд этиш лозим.

Туркийча “ёшлик, ўсмирлик” маъносидаги *yigitliý* сўзи “кексалик, қарилик” маъносидаги *qariliý* лексемаси билан зидланади: ... *ustádtmdn sordimkim, yigitlikda ne qılmaq yaxši va qariliýda ne qılmaq yaxši ?* (ТАҲ 728b27)

“Қор, сут, пахта рангидаги” ранг-тус маъносидаги *aq* (ТМА 741a13) сифат лексемаси (ЎТИЛ, 3, 175) “ранг-туси мавжуд рангларнинг барчасидан тўқ; қозонқуя, кўмир тусидаги” маъносидаги (ЎТИЛ, 5, 335) *qara* (ТМА 731a24) лексемаси билан зидланади. Ўз ўрнида Навоий асарларида *qara* фонетик вариантыдаги ушбу лексема форсча-тожикча *safid* (ТМА 732a5) лексемаси билан ҳам антонимлашган.

ТМА матнида “фақирликдан оғир аҳволга тушиб қолган, аҳволи танг, бечорахол одам” маъносидаги *masákin* (ТМА 729a27) лексемаси “бой, бадавлат, давлатманд” маъносидаги *yantiý* (ТМА 729a27)

ўзлашмаси билан зидланади. Ўз ўрнида *yanīy* лексемаси *faqir* (ТМА 730b17) ўзлашмаси билан ҳам антонимлик ҳосил қилган. ТАҲда нарса “камбағал, фақир, ночор, бенаво, бечора, қашшоқ” маъносидаги арабча *muflis* ўзлашмаси “бой, бадавлат” маъносидаги туркийча полесемантик сўз *semiz* билан зидланади: *Mufliski, özin yanīy tutqay dijamdekdiirkim özin semiz körüzgäy* (ТАҲ 728b14). Ҳозирги ўзбек адабий тилида *semiz* сўзининг ёндош маънолари орасида “бой, бадавлат” маъноси кузатилмайди (ЎТИЛ, 3, 478). Асарда “яхши боқилган, этли; бўрдоқи; вазндор; ёғ босган” маъносидаги *semiz* сўзи “эти қочган, этдан тушган, орик; камгўшт” маъносидаги *aruq* лексемаси билан қаршилантирилган: *Bir kečä malik Rayân tüs kördikim, eti semiz oynī eti aruq oy yedilār* (ТАҲ 711b9,10).

Шунингдек, асарлар матнида белги-хусусият билдирувчи *axláqlıq* (ТМА 730a8) – *ayyās* (ТМА 730a27) каби контекстуал; *zaif* (ТМА 742b3) – *qaviy* (ТМА 738b5), *nárázi* (ТМА 740b9) – *minnatdār* (ТМА 742a4) сингари лексик антонимлар ҳам воқеланган.

2. Нарса ва ҳодисалар номини билдирувчи сўзлар антонимияси. Асарларда қўлланган антонимларнинг қарийб 22 %ини нарса ва ҳодисалар номини билдирувчи лексемалар ўртасидаги зид маънолилик ташкил этади. Қуйида уларнинг айримларини мисоллар асосида таҳлил этамиз.

“Абадийлик, мангулик; абадият” маъносидаги *baqá* (ЎТИЛ, 1, 88) лексемаси “йўқ бўлиб кетиш, ўлиш” (ЎТИЛ, 4, 324) маъносидаги ўзида мужассам этган *faná* лексемаси билан ўзаро антонимик уя ҳосил қилади: *...faná taḥnáyüidin baqá álamīya xirám qıldilar* (ТМА 742a5). “Ҳушёрлик бутунлай йўқолган ҳолат, бутунлай огоҳсизлик, ғофиллик” (ЎТИЛ, 5, 440) маъносини ифодаловчи арабча *yaflat* лексемаси “хабардорлик, воқифлик, ҳушёрлик” маъносидаги (форсча-тожикча+туркийча) шаклидаги *ágáhlıq* лексемаси билан антонимлашади: *...yaflat uyqusidin seskānib ...*(ТМА 736b8); *...zamirīya salsa haq ágáhlıq* (ТМА 742b10).

“Фаровон, тўқ ҳаёт, тўкинчилик, маъмурчилик” маъносидаги туркийча *toqluq* лексемаси “очарчилик, қаҳатчилик” маъносидаги *qahatlıq* сўзи билан қаршилантиради: *Yusuf a.s. ayttikim, semiz oylar, toza xoşalar toqluq va ziráatlıy yīlya dalildur va aruq oylar bilā quruq xoşalar qahatlıqqa dāl* (ТАҲ 711b13). Шу каби зид маъно туркийча *qutluq* ва *qahatlıq* сўзларида воқеланади: *Yeti yil qutluq bolub, yana yeti yil qahatlıy bolyusidur* (ТАҲ 711b13).

“Шикаст, бузилиш; зиён-заҳмат” маъносидаги *zarar* (ЎТИЛ, 2, 133) сўзи “бирор кимса ёки нарса учун бўладиган нафъ, манфаат, ижобий натижа” маъносини ифодаловчи *fáyda* (ЎТИЛ, 4, 353) ҳамда *naf'* лексемалари билан ўзаро антонимликни юзага келтиради: *...Rumda heč qaysinīy zarari yetmādi* (ТМА 733b23); *Čun fáydası yoq erdi* (ТМА 738b17); *Ularda nā naf' etti dānālīyi* (ТМА 735b18).

Шунингдек, асарларда нарса ва ҳодисалар номини билдирувчи лексемалар ўртасидаги қуйидаги антонимик уяларни учратиш мумкин: *azáb* (ТМА 736a14) – *árám* (ТМА 736b3); *bostán* (ТМА 730a20) – *dašt* (ТМА 733a28); *mátam* (ТМА 731a24) – *jašn* (ТМА 737a14); *gumán* (ТМА 730b8) – *e timád* (ТМА 735a21) ва ҳ.к.

3. *Ҳаракат ва ҳолатнинг белгисини ифодаловчи лексемалар антонимияси.* Антонимия бу типдаги сўзларда ҳам маълум даражада бўлиб²¹¹, “равиш туркумига оид сўзлар иш-ҳаракатнинг белгисини, белгининг (сифат ёки равишнинг) белгисини ва баъзан предмет белгисини билдиради”ган²¹² бўлганлигидан, кўпгина лексик-семантик хусусиятлари билан сифатларга ўхшаб кетади. Бу туркумдаги сўзларнинг маълум бирлари компонентларига кўра сифат функциясида ҳам қўлланади. Шунинг учун ҳам айрим ўринларда сўзларнинг сифат ёки равиш туркумига оидлигини чегаралаш турли қийинчиликлар туғдиради²¹³. Равишлардаги бу ўхшашлик тасодифий ҳодиса бўлмай, балки равиш сўз туркуми сифатида шаклланаётган пайтда ўз таркибини ўша туркумдан ажралиб чиққан сўзлар ҳисобига тўлдирган. Ҳатто шундай равишлар борки, улар ҳозирги кунда дастлабки шаклларида тамомила узоқлашган²¹⁴.

Тадқиқотлар натижаси шуни кўрсатдики, тарихий асарлар матнида аниқланган антонимик уяларнинг қарийб 10 %ни ҳаракат ва ҳолатнинг белгисини ифодаловчи лексемалар ташкил этади. Уларни маъно жиҳатдан қуйидагича гуруҳлаш мумкин: а) *ўрин, макон маъносидаги лексемалар антонимик алоқага киришади.* “Оралиқ масофаси катта; узоқ, олис” маъносидаги (ЎТИЛ, 2, 270) туркийча *yıray* (ТМА 729a4) лексемаси “оралиқ масофа унча катта бўлмаган, узоқ эмас” маъносидаги (ЎТИЛ, 5, 129) арабча *yaqın* (ТМА 737b19) лексемаси билан зидланади. “Хона, ҳовли, қалъа ва ш.к.нинг ички қисми, ички томони” маъносидаги туркийча *ičkārī* лексемаси (ЎТИЛ, 2, 250) билан “ўзидан ташқарига, сиртга” (ЎТИЛ, 4, 25) маъносидаги туркийча *taşqārī* лексемаси билан ўзаро зидлашади: *Malika içkārīdīn Şāpur bilā muttafiq bolub, qoryannī Şāpurya berdi ...* (ТМА 736b19); *... yalañ iliklārīn tobutdīn taşqārī cıqarsunlārkim ...* (ТМА 733b19); б) *вақт, замон маъносини билдирувчи лексемалар антонимик алоқага киришади.* “Бошланиш вақти, пайти, илк пайт” маъносидаги арабча *avval* (ЎТИЛ, 1, 23) равиши “иш-ҳаракат, воқеа-ҳодиса ва ш.к.нинг сўнгги, охирги дами, ниҳояти” маъносидаги (ЎТИЛ, 3, 160) арабча *āxir* лексемаси билан антонимик алоқага киришади: *Avval anī umidvārlylar bilā musāhib va mulāzim qıldı ...* (ТМА 736a9). *Dārā āxir damda ... xuşnud ötti* (ТМА

²¹¹ Бафоев Б. Навоий асарлари лексикаси. –Тошкент: Фан, 1983. –Б.13.

²¹² Ўзбек тили грамматикаси. I, 1975. –Б.528.

²¹³ Бафоев Б. Навоий асарлари лексикаси. –Тошкент: Фан, 1983. –Б.133.

²¹⁴ Ўзбек тили грамматикаси. I, 1975. –Б.529.

733a15). Шунингдек, *tañla* (ТАҲ 709610) – *šám* (ТМА 729a27) каби пайт равишлари ҳам антонимликни юзага келтирган. в) *даража ва миқдор тушунчасини англатувчи лексемалар* антонимлашади: “сон, миқдор жиҳатидан меъёрдан ёки нисбатдан ортиқ семемасидаги (ЎТИЛ, 2, 462) туркийча *köb* равиши “сон ёки миқдор жиҳатидан унча кўп бўлмаган, кам” семасидаги (ЎТИЛ, 3, 92) туркийча *öz* лексемаси билан антонимликни юзага келтирган: *Va özkim pâydar bolay köbdin yaxşıraqni nâpâydar bolay* (ТАҲ 72868). 4. *Ҳаракат ва ҳолатни ифодаловчи лексемалар антонимияси*. Матндаги антонимларнинг қарийб 18 % и феъл туркумига мансуб лексемалардир. Асли туркийча “ўсимлик уруғини, уруғликни ерга ташламоқ, сепмоқ, тикмоқ; ўсимлик тупини, кўчатини ўтказмоқ” маъносини ифодаловчи эк= (ЎТИЛ, 5, 25) лексемаси “кесмоқ, қирқмоқ” маъносини (АНАТИЛ, II, 108) англатувчи туркийча *kes*= билан ўзаро зидланади: *...gul va rayhânlar baylarda ekti ...*(ТМА 730a20); *...yüyaçlarni kesti ...*(ТМА 73064).

“Жанг қилмоқ, низолашмоқ, жанжал қилмоқ” маъносини (АНАТИЛ, III, 298) ифодаловчи *uruş*= (ТМА 730a22) сўзи “уруш-жанжални тўхтатмоқ, ярашмоқ” маъносидаги (ЎТИЛ, 5, 117) *yaraş*= (ТМА 730a22) феъли билан антонимлашади. “Қурмоқ, бино қилмоқ” маъносидаги *yasa*= (ТМА 729a7) феъли (АНАТИЛ, III, 596) “вайрон қилмоқ, хароб қилмоқ” маъносидаги *buz*= (ТМА 730b3) феъли (АНАТИЛ, I, 329) билан ўзаро антонимлик муносабатига киришади. *Buz*= феъли Навоий асарларида “тор-мор қилмоқ, енгмоқ, ғалаба қозонмоқ” (АНАТИЛ, I, 329) ҳосила маъносида ҳам қўлланган. Шунга кўра, ушбу феъл лексема *yalib bol*= қўшма феъли билан контекстуал антонимияни юзага келтиради. Буни қуйидаги мисоллар тасдиқлайди: *...oz kişi bilä üç yüz miñ çerikin buzub ...*(ТМА 738aу15); *Сun Ardaşer ul işdin navmid boldi, vahmi yalib boldi* (ТМА 735a18). “Асир олмоқ, туқун қилмоқ” маъносини англатувчи (АНАТИЛ, I, 209) *band qil*= қўшма феъли “қутқармоқ, халос қилмоқ” (АНАТИЛ, II, 507) маъносидаги *ázád qil*= феъл лексемаси билан антонимик муносабатга киришади: *...jami arkân-i davlatini tutub, band qildi* (ТМА 731a7); *Zâlni muqayyad qildi va yana ázád qildi* (ТМА 732a20). Ўз ўрнида “боғланган, кишанланган, банд, гирифтор; вобаста, тааллуқли” семемасини ўзида мужассам этган арабча *muqayyad* лексемаси (АНАТИЛ, II, 402) туркийча *qil*= ёрдамчи феъли билан бирикиб, “кишанламоқ, банд қилмоқ” маъноларида *band qil*= қўшма феълига маънодошлик, *ázád qil*= феъли билан эса антонимлик муносабатига киришади. Шунингдек, “ранжимок, озор чекмоқ” (АНАТИЛ, II, 509) маъносидаги *ázurda bol*= (ТМА 733a5,6) феъл лексемаси “хурсанд бўлмоқ” маъносидаги *xursand bol*= (ТМА 741a10), *šáđman bol*= (ТМА 735611,12), *masrur bol*= (ТМА 742a4), *muraffah bol*= (ТМА 738a6) каби қўшма феъллар билан ўзаро анто-

нимлик муносабатига киришади. Демак, биргина *ázurda bol* = феъли бешта антонимик уя ҳосил қилмоқда.

4.3.2. Антонимларнинг генеалогик тадқиқи

Асарда мавжуд антонимик уяларни ташкил этувчи лексемалар генеалогик жиҳатдан турли-тумандир. Қуйида ушбу антонимик уяларни генеалогик нуқтаи назардан фактик материалларга асосланиб тадқиқ этамиз.

1) *туркий лексемалардан ташкил топган антонимия*. VIII–XII асрларда “кичкина” бирламчи маъносини ифода этган *kiçik* лексемаси (ДТС, 306) “кенжа” ҳосила маъносида қадимги туркий тилда “катта” бирламчи маъносини ифода этган *ulu* лексемасининг “тўнғич” (ДТС, 610) ҳосила маъносидаги шакли билан ўзаро контекстуал антонимияни юзага келтирган: *Yazdijurdniñ ikki oyli bar erdi: uluyi Firuz va kiçiki Hurmuz* (ТМА 738b19). ТАҲда эса қуйидагича воқеланади: *Ul ayttikim, uluy egāci üyda qalib, kiçiki xasht uyıya barmaq nāmünāsibdur* (ТАҲ 710b6). Ҳозирги ўзбек адабий тилида *ulu* лексемасининг полесемантик сўз сифатида саккиз маънода воқеланиши аниқланган (ЎТИЛ, 4, 280–281). Аммо ушбу ҳосила маънолар ичида “тўнғич” семаси мавжуд эмас. Ўз ўрнида *ulu* лексемаси “кўп, миқдоран катта” ҳосила семаси билан туркийча “сон ёки миқдор жиҳатдан унча кўп бўлмаган; кам” семасидаги *oz* (ЎТИЛ, 3, 92) лексемаси билан контекстуал антонимликни ҳосил қилади: *Çun zālimentab' kişi erdi, zulmidin uluy el ázurda boldılar* (ТМА 733a5,6); *Va ul nav'kim oz yerda ábádánliý qaldı* (ТМА 730a29). Шунингдек, *oz* равиш лексемаси туркийча *қалин* лексемаси билан ҳам антонимлашади: *Bayáyat qalın el jam' bolub ...* (ТМА 730a3).

“Сутканинг қоронғи тушгандан тонг отгунча ўтадиган қисми; тун” семемасини англатувчи (ЎТИЛ, 2, 361) *keçā* лексемасининг қадимги туркий тилда ҳам айни шу бош маънода қўллангани аниқланган (ДТС, 291). Ана шу маъноси билан қадимги туркий тилда “қуёш” бош маъносини англатган *kün* лексемасининг ҳосила маъноларидан бири “кун” маъноси (ДТС, 326) билан ўзаро антонимлик муносабатига киришади: *Bir keçā tüş kördi ...* (ТМА 735a6); *Va dáim sayd bilā kün ötkarür erdi ...* (ТМА 738a29).

“Бўйига, узунасига ўлчами катта, меъёрдан ортиқ” маъносини ифодаловчи *uzun* (ЎТИЛ, 4, 270) ҳамда “бўйлама ўлчами унча катта бўлмаган; калта” маъносидаги *qisqa* (ЎТИЛ, 5, 310) лексемалари қадимги туркий тилда ҳам айни маънода қўлланишда бўлган (ДТС, 621;447). Биз ўрганаётган асарлар матнида ҳар икки лексема қайд этилган маънода антонимлик муносабатига киришади: ... *hayátniñ tanobini etsün uzun ...* (ТМА 742b28); *Falak qılmadı qisqa andın ilik ...*

(ТМА 736a6). Ҳар икки жумлада ҳам узун – қисқа антонимик жуфт-лиги коннотатив маънода воқеланган. Шунингдек, асарлар матнида *ost* (ТМА 736b21) – *ust* (ТМА 736b15), *ууугла* = (ТАҲ 726a27) – *уууан* = (ТМА 738a10), *biyik* (ТМА 739a25) – *quyi* (ТМА 741b202) каби туркий лексемалар ўзаро антонимик уялар ҳосил қилган.

2) *форсча-тожикча лексемалардан ташиқил топган антонимия*. Жамиятдаги икки тоифа, икки табақага мансуб шахслар маъносини ифодаловчи “подшоҳ” маъносидаги (ЎТИЛ, 4, 599) *šāh* (ТМА 734b22) ҳамда “гадо, тиланчи, фақир, камбағал, бечора” маъносидаги (АНАТИЛ, I, 389) *gadā* (ТМА 734b22) лексемалари ўзаро антонимик уя ҳосил қилади.

3) *туркийча ва форсча-тожикча лексемалар антонимияси*. “Паст томон; бирор нарсадан пастда бўлган жой; пастлик” маъносини ифодаловчи *quyi* (ЎТИЛ, 5, 365) лексемаси “ер юзидан ёки бошқа бирор сатҳдан, нуқтадан юқорида жойлашган, юқори” маъносидаги *baland* (ЎТИЛ, 1, 74) полисемантик лексемаси билан антонимик уя ҳосил қилади: *Yana Ardašer erdi tifle najand // Ki, boldi maqām-i sarir-i baland* (ТМА 741b20). *Biyik taxtdin čarx-i bevahmu bāk // Quyi tašlab, ul tiŋ boldi halāk* (ТМА 741b20). Шунингдек, асарлар матнида *qara* (ТМА 731a24) – *safid* (ТМА 732a5), *irik* (ТМА 738b18) – *nāzūk* (ТМА 736b22) каби антонимик уялар ҳам мавжуд;

4) *арабча лексемалардан иборат антонимия*. “Жавоб олиш учун айтиладиган гап, жумла; сўроқ” маъносини ифодаловчи (ЎТИЛ, 3, 416) *savāl* (ТАҲ 728a18) лексемаси “сўроққа, мурожаатга қайтариладиган гап; хат; товуш; имо-ишора ва ш.к.” маъносидаги (ЎТИЛ, 2, 62) *javāb* (ТАҲ 728a18) сўзи билан маъновий зидлик ҳосил қилади. Асарлар матнида, шунингдек, арабий ўзлашмалардан иборат *ādil* (ТМА 730a7) – *zālim* (ТМА 730a7), *maylub* (ТМА 742a14) – *yalib* (ТМА 735a18), *avval* (ТМА 736a9) – *āxir* (ТМА 736a29), *ma'mur* (ТМА 734a29) – *xarāb* (ТМА 730a15), *sabāh* (ТМА 736a19) – *šām* (ТМА 736b13), *sahv* (ТМА 731b15) – *sahih* (ТМА 733a12), *sābit* (ТМА 736a10) – *talavvun* (ТМА 731a14), *faqir* (ТАҲ 708a16) – *yanīy* (ТМА 729a27) ва бошқа антонимик уялар ҳам воқеланган;

5) *форсча-тожикча ва арабча лексемалар антонимияси*. “Тумон, иштибоҳ” (АНАТИЛ, I, 422), “шубҳа, тахмин” (ЎТИЛ, 1, 198) семаларини ифода этувчи форсча-тожикча *gumān* (ТМА 732b8) лексемаси “ишонч, таянч, суянч” (АНАТИЛ, IV, 573), “самимий, тўғри, одил деб ҳисоблаб, қаттиқ ишониш, шунга асосланган ишонч” (ЎТИЛ, 5, 67) маъноларини англатувчи *e'timod* (ТМА 734b19) лексемаси билан ўзаро антонимликни юзага келтиради. Ушбу икки лексема ҳам туркийча *qil* = ёрдамчи феъли билан бирикиб, қўшма феъл ҳосил қилиш учун хизмат қилган.

4.3.3. Антонимик уяларнинг структура нуқтаи назаридан тадқиқи

Асарлар матнида истифода этилган антонимлар тузилишига кўра турли-тумандир. Ушбу хилма-хилликни қуйидагича изоҳлаш мумкин: а) *туб сўзлар антонимияси*. Арабча “катта, азим, дарё, денгиз” маъносини англатувчи *bahr* (АНАТИЛ, I, 241) лексемаси “ер, қитъа, қуруқлик, дашт, биёбон, чўл” маъносидаги арабча *barr* (АНАТИЛ, I, 221) лексемаси билан ўзаро қарама-қарши, зид маъноли сўзлардан ташкил топган жуфт сўз сифатида намоён бўлган: *Ālamniñ bahr-u barrin alib, hayvan suyi tamannasi bilā zulumatqa kirdi* (ТМА 733b16,17). Асарлар матнида, шунингдек, *туб сўзлар ўртасидаги қуйидаги антонимик уяларни* учратиш мумкин: *valādat* (ТМА 737a2) – *vafāt* (ТМА 735a16), *mardud* (ТМА 737a20) – *maqbul* (ТМА 735a17), *maxfiy* (ТМА 742b22) – *zāhir* (ТМА 742b22), *buz* = (ТМА 736a27) – *tüz* = (ТМА 736a27), *buz* = (ТМА 729a17) – *yasa* = (ТМА 730b3), *aq* (ТАҲ 707a24) – *qara* (ТАҲ 707a25) ва ҳ.к.; б) *ясама сўзлар ўртасидаги антонимия*. “Шоҳлик, подшоҳлик” маъносидаги *šahlīy* (АНАТИЛ, III, 546) лексемаси “фақирлик, камбағаллик, дарвешлик, поклик, тақводорлик” маъносидаги *darvešliq* (АНАТИЛ, I, 453) лексемаси билан ўзаро антонимик уя ҳосил этади: *Šahā, keldi šahlīy musallam sāñā, Na šahlīqki darvešliq ham sāñā* (ТМА 742b14). Асарлар матнида *gunāhlīy* (ТМА 729b29) – *gunāhsiz* (ТМА 737a3), *gunāhsiz* (ТМА 737a3) – *gunāhkār* (ТМА 737b11), *gunāhkār* (ТМА 737b11) – *bigunāh* (ТМА 741a25), *bigunāh* (ТМА 741a25) – *gunāhlīy* (ТМА 729b29), *zāhir bol* = (ТМА 736a10) – *yašurun bol* = (ТМА 730a4), *paydā qil* = (ТМА 734b5) – *gum ayla* = (ТМА 731b12), *yāyib bol* = (ТМА 733b1) – *tari bol* = (ТМА 741b11) каби ясама сўзлар ўртасида антонимик уяларни ҳам учратиш мумкин; в) *туб ва ясама сўзлар антонимияси*. Эски туркий тилда қўлланишда бўлган (ДТС, 195) ва “хушёрсизлик, ҳар нарсага бефарқ қарашлик” маъносини (АНАТИЛ, IV, 111) англатувчи *yaflat* *туб лексемаси* “хабардорлик, воқиқлик, хушёрлик” маъносидаги (АНАТИЛ, III, 502) ясама *āgāhliq* лексемаси билан антонимик уя ҳосил қилган: *Ki yaflatdin āgāhliq yaxšīraq...* (ТМА 742b13).

Алишер Навоий ТАҲ ҳамда ТМАда ўзбек тилининг кенг имкониятларидан унумли фойдаланган. Муаррих зид маъноли сўзларни қўллаш билан образлар, белгилар, тушунчалар, ҳаракат-ҳолатларни қаршилаштиради. Натижада, антонимик жуфтлик (уя) даги лексемалар бадий-эстетик кучга эга бўлади²¹⁵.

²¹⁵ Қаранг: Юлдашев М. Бадиий матннинг лингвопоэтик тадқиқи. Филол. фанлари номзоди ... дисс. автореф. – Тошкент, 2009. – Б.33.

4.4. Полисемантик сўзларнинг асарлардаги ўрни

Полисемия ҳар қандай тилда ҳам салмоқли ўрин тутати. Тил бойлиги фақат сўзлар, иборалар билангина эмас, сўзларнинг лексик маънолари билан ҳам ўлчанади. Демак, сўзларнинг кўп маънолилиги — полисемия тил бойлигида ўз ўрнига эга²¹⁶.

Таъкидлаш лозимки, полисемия ҳам омонимия, синонимия ва антонимия сингари тилнинг табиий ҳодисаси ҳисобланади. Полисемия ўзбек тилшунослигида ҳар томонлама ўрганилган ва ўрганилаётган ҳодисалардандир. Бирдан ортиқ маънога эгалик нуқтаи назаридан воқеланадиган тил ҳодисаси ҳисобланмиш полисемия борасида, унинг типлари хусусида мавжуд адабиётларда турфа мулоҳазалар, фикрлар билдирилган.

Алишер Навоийнинг сўзларнинг кўп маънолилигидан фойдаланиш маҳорати буюк ижодкор асарларини ўрганишга йўналтирилган илмий изланишларда, монографик тадқиқотларда ўз аксини топган²¹⁷. Адабиётларда лексемаларнинг кўп маънолилиги ҳақида билдириладиган фикрлар ўта мавҳум бўлиб, лексик маъно тараққиёти ҳақида умумий тасаввур ҳосил этишга хизмат қилади²¹⁸.

Семасиология муаммолари қаторида сўзнинг кўп маънолилиги масаласи кенг ва кўп қиррали бўлиб, лексикологиянинг ўзга жиҳатлари у билан муайян даражада боғлиқдир.

Полисемантик сўзнинг алоҳида олинган семалари қанчалик ранг-баранг бўлмасин, улар ҳар доим ягона маъновий асос тевадарида гуруҳлашади. Иккиламчи маънолар дастлабки маънонинг кейинги тараққиёти тарзида эътироф этилади²¹⁹.

Айни чоғда муайян кўп маъноли лексик бирликнинг бирламчи маъноси барча даврлар учун барқарор бўлмаслиги, иккиламчи маънолардан бири тараққиёт натижасида фаол қўлланиши боис бош маъно вазифасини бажариши ҳам эҳтимолдан холи эмас²²⁰.

²¹⁶ Миртожиев М. Ўзбек тилида полисемия. —Тошкент: Фан, 1975. —Б.3.

²¹⁷ Бафоев Б. Навоий асарлари лексикаси. —Тошкент: Фан, 1983. —Б.138–145; Каримов А. Лексико-семантические особенности языка поэмы «Фархад и Ширин». Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. —Ташкент, 1973; Насыров И. Лексика «Мажалис ан нафайс» Алишера Навои. Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. —Ташкент: 1980; Хамидов З. Лексико-семантическое и лингвопоэтическое исследование языка «Лисан ат тайр» Алишера Навои. Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. —Ташкент, 1982. Дадабоев Х., Хамидов З., Холманова З. Ўзбек адабий тили лексикаси тарихи. —Тошкент, 2007.

²¹⁸ Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги адабий ўзбек тили. —Тошкент: Университет, 2006. —Б.56.

²¹⁹ Будагов Р.А. Введение в наука о языке. —М.: Учпедгиз, 1958. —С. 39–50.

²²⁰ Бафоев Б. Навоий асарлари лексикаси. —Тошкент: Фан, 1983. —Б.61.

Бирор бир адиб услубига баҳо беришда унинг сўзлар кўп маънолилигидан қай даражада фойдаланиши лексикология, айниқса, сема-
сиология учун қимматлидир. Эски ўзбек адабий тилини ҳар томонла-
ма сайқаллаштирган, ривожлантирган, бойитган Алишер Навоийнинг
лексик бирликларни кўп маънода ишлатиш маҳорати адибнинг тари-
хий асарлари ТАҲ ҳамда ТМАда ҳам яққол кўзга ташланади. Қуйида
биз ушбу асарларда адиб қўллаган полисемантик сўзларни семантик,
лексик-грамматик, генеологик тамойиллар ҳамда маъно кўчишининг
турли усуллари нуқтаи назаридан таҳлил этамиз.

4.4.1. Тарихий асарларда қўлланган кўп маъноли сўзларнинг семантик, лексик-грамматик ва генеологик тадқиқи

Кўп маънолилик сўзнинг семантик структурасига оид
ҳодисалардандир. Бирдан ортиқ маънога эгалик (полисемия) деяр-
ли барча сўз туркумларида учрайди²²¹.

Асарларда қўлланган кўп маъноли сўзлар лексик-грамматик
нуқтаи назардан текширилганда, у қуйидаги кўринишларга эга:

**4.4.1.1. Иш-ҳаракат ва ҳолат маъносидаги сўзларда кўп маъ-
нолилик.** Изланишимиз кўп маънолиликнинг феъл категориясига
оид сўзларда фаоллигини кўрсатди. Асарлар матнида қирққа яқин
соф туркийча кўп маъноли феъллардан фойдаланилган. Қуйида
ушбу феълларнинг айримларига тўхталамиз. Бирламчи маънодан
ташқари иккиламчи маъноларнинг миқдори жиҳатдан полисеман-
тик сўзларни икки ва ундан ортиқ маънога эга лексик бирликларга
тақсимлаб ўрганиш ўзини оклайди, деб ҳисоблаймиз.

XI аср қорахонийлар даври эски туркий тил обидалари тили-
да “тартибга солмоқ, тартиб ўрнатмоқ, бартараф этмоқ” маъносида
қўлланган *tüz=* феъли Алишер Навоий томонидан қуйидаги маъно-
ларда ишлатилган: 1) “тартибга келтирмоқ, тартибга солмоқ”: *Bu qáidanī ul tüzdi* (ТМА 729a10); 2) “бошқармоқ”: *Jahán mulkin adl va dád bilā tüzdi* (ТМА 729b5); 3) “ҳукм сурмоқ, шохлик қилмоқ”: *Záb Tahmasp saltanat asbábīn tüzüb, maáš ötkārdi* (ТМА 730b11,12); 4) “жанг қилмоқ, уришмоқ”: *Bildikim masáf tüzüb, iš qila almas* (ТМА 738a10,11); 5) “саф тортмоқ”: *Giršasp bilā masáf tüzüb, razm qildi* (ТМА 730b20). Шу ўринда сўнгги икки гапда қатнашган арабча *masáf* терминининг “саф, қатор, жанговор тартиб” маъноларини касб этаётганини ҳам таъкидлаш мумкин; 6) “тикламоқ”: *Atasī buzānlarnī tüzdi* (ТМА 737b25); 7) “жорий қилмоқ, татбиқ этмоқ”: *Manučehr quyyan qáida va rusumni tüzā almadī* (ТМА 730a28); 8) “ёзмоқ, ижод қилмоқ; шарҳ қилмоқ”: *Yusuf a.s. qissasī andīn*

²²¹ Ўзбек тили лексикологияси. –Тошкент: Фан, 1981. –Б.209.

mašhurraqdurkim, ehtiyāj anīḡ tafsili nā bolyay, nevcūnki yarābat va širinligi üçūn akābir ham nazm va ham nasr anīḡ šarh-i asbābīn tūzūbdūrlār (ТАҲ 710b20,21); 9) мазкур феъл лексеманинг мажҳул даражадаги *тузул*= шакли “уюштирмак”, “ташкиллаштирамак” маъносини билдирган: *Čun bu ma'raka tūzūldi* (ТМА 738a4). Хуллас, *tu*= феъли асарлар матнида йигирма икки ўринда тўққиз маънода қўлланган.

Ҳозирги ўзбек адабий тилида “бир нарса ичига ёки устига жойламак, қўймак, ташламак” (ЎТИЛ, 2, 66–67) каби бош маънони ифодаловчи *sal*= феъли ўн саккиз маънони ифодалаши қайд этилган. Эски туркий тилда ҳам фаол қўлланган²²² ушбу феълнинг Навоий асарлари тилида ўн икки маънода ишлатилгани эътироф этилган (АНАТИЛ, III, 101–102). Тарихий асарларда *sal*=нинг қуйидаги маъноларда ишлатилганини кўриш мумкин: 1) “ташламак, жойлаштирамак (қамокқа), банди қилмак” (ТМА 741b2); 2) “ташламак, гирифтор қилмак” (ТМА 731a5); 3) “тўшамок, ёзмак (палос, гилам ва ҳ.к.)” (ТМА 729a20); 4) “сув чиқармак, суғормок” (ТМА 729a19); 5) “қурмак, бино қилмак, тикламак” (ТМА 729b9); 6) “қирмак, урмак” (ТМА 737a17); 7) “ўртага одам қўймак” (ТМА 742a14); 8) “ивитмак, бўктирмак, намламак” (ТМА 740a16); 9) “қуръа ташламак, чек солиб бахтини синамак, ўз чекига тушганини аниқламак” (ТМА 729b29); 10) ўйламак, хаёлига келмак (ТМА 729b13); 11) “бирор кимса ёки кўпчилик муҳокамасига қўймак, ҳукмига топширмак” (ТМА 736a10). 13). Шу ўринда “Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати”да қайд этилган маъноларнинг баъзилари асарларда қўлланмаганлигини ҳам таъкидлаш жоиз. *Sal*= феълнинг юқорида келтирилган маъноларини муаллиф ўз асарларларида тахминан йигирмага яқин семада ишлатганини кўриш мумкин. Биз ўрганаётган асарлар матнида *sal*= феъли олти-миш уч ўринда юқоридаги ўн бир маънода қўлланган.

Асарларда фаол ишлатилган *ot*= феъли ҳам бир неча маънони ифодалаши билан диққатни тортади. Ҳозирги ўзбек тилида бу сўзнинг ўттиз бир маъноси аниқланган (ЎТИЛ, 2, 521–523). Навоий асарларида лексеманинг ўн маънода қўлланилганини кўриш мумкин (АНАТИЛ, II, 614–615). Асарларда ушбу феъл лексеманинг қуйидаги маъноларда қўллангани кўзга ташланади: 1) “кечмак, ўтмак, кечиб ўтмак” (ТМА 738a9); 2) “ошиб ўтмак” (ТМА 736b14); 3) “тешмак, тешиб ўтмак” (ТМА 741b26); 4) “вафот этмак, ўлмак” (ТАҲ 719b6); 5) “таъкидламак, зикр этилмак” (ТМА 729b22); 6) “ҳукм сурмак, подшоҳлик қилмак” (ТМА 731b9); 7) “юриб

²²² Қаранг: Дадабоев Ҳ. “Қисаси Рабғузӣ”да қўлланган *sal*= феълнинг семалари хусусида // Ўзбек тилшунослиги масалалари. –Тошкент, 2006. –Б.22–25.

ўтмоқ”(ТМА 735a14); 8) “вақт, мухлат ўтмоқ” (ТАҲ 723b17), “мартабаси ортмоқ, юксалмоқ” (ТАҲ 717a6).

Кези келганда *öt*= сўзининг қадимги ва эски туркий тил обидаларида атиги икки “ичига кирмоқ, суқилиб кирмоқ” ва “адо бўлмоқ, тугамоқ” маъноларида қўлланилганлигини ҳам таъкидлаш ўринлидир (ДТС, 391). Статистик таҳлил биз ўрганаётган тарихий асарлар матнида ушбу феъл лексеманинг саксон тўрт ўринда саккиз маънода ишлатилганини кўрсатди.

“Бирор еридан ушлаб, тутиб ўзига томон сурмоқ ёки суришга ҳаракат қилмоқ” маъносидаги *tart*= сўзининг ҳозирги ўзбек адабий тилида ўн тўққиз маънода қўлланилиши маълум (ЎТИЛ, 2, 207–208). Ушбу феъл лексеманинг полисемантик табиати VIII–XII асрларда беш маънони ифодалагани аниқланган (ДТС, 538). Навоий биз ўрганаётган тарихий асарларида унга тубандаги маъно вазифаларини юклаган: 1) “чўзилмоқ, давом этмоқ”: *Ammā Zahhāk saltanati va zulmi uzāqya tartti* (ТМА 729b26); 2) “санчмоқ, нишламоқ, кўр қилмоқ”: ... *tutub, közigā miyl tartib* ... (ТМА 740b9,10); 3) “бунёд этмоқ, қурмоқ, тикламоқ”: *Fārsda va Xojandda bir devār tortibtur* (ТМА 739a5); 4) “чекинмоқ, йўл олмоқ, юзланмоқ”: ... *ul Tabaristān sarī tartib uruṣmadī* (ТМА 730a22); 5) “лашкар тўпламоқ, юриш қилмоқ”: *Afrāsiyāb sipāh tartib, anīḡ ustīya yürüdi* (ТМА 730a20,22); 6) “ўч олмоқ, қасд олмоқ”: *Faridun ulayyib erdi, alardīn intiqām tartardīn ājiz erdi* (ТМА 730a14); 7) “воз кечмоқ”: *Ālamdīn ilik tarta tutqaylar* (ТМА 733b19,20); 8) “чизмоқ, тасвирламоқ”: ...*bir yumurtqača kurradā ālam suratīn tartib ...kentlār va rudxānalaryača körgüzüb erdi* (ТМА 737a19,20); 9) “иждо қилмоқ, битмоқ, ёзмоқ”: *Ki čun tarttim xāma-i muškbez, sānīḡ vasfīḡā ayladim nuktarez* (ТМА 742b20); 10) “азоб чекмоқ, қийналмоқ”: *Va ul gabr dīnida riyāzatlar va mijāhadalar tartib erdi* (ТМА 731b27); 11) “улашмоқ, тарқатмоқ, қўймоқ (меҳмонларга овқат)”: *Šām taāmi tartilurda alarnī hāzir qilib, ilāylārīya taām qoydilar* (ТАҲ 718a24,25); 12) “никоҳига қабул қилмоқ”: *Sulaymān alayhissalām Bilqisnī ōz nikāhiya tartti* (ТАҲ 722a12); 13) “бошдан кечирмоқ, чекмоқ; ҳис қилмоқ, сезмоқ”: *Ul debdürki, barča yüknī tarttim, burčdīn ayirraq yük körmādim* (ТАҲ 728a22). Келтирилган мисоллар *tart*= сўзининг нафақат мустақил, балки бошқа лексик бирликлар билан синтагматик муносабатга киришиб, ёрдамчи феъл вазифасини ўтаганини ҳам кўрсатади. Асарлар матнида мазкур сўз олтмиш ўринда юқорида келтирилган ўн уч маънода қўлланган.

“Кўриш қобилиятига эга бўлмоқ” бош маъносини ўзида мужассамлаштирган соф туркийча *kör*= феъли ҳозирги ўзбек адабий тилида ўн олти маънони ифодалайди (ЎТИЛ, 2, 469–470). VIII–XII асрларда бу феълнинг олти маънода истеъмолда бўлгани эътироф этилган (ДТС, 317). Алишер Навоий асарлари тилида ушбу феъл

лексеманинг ўн маънода қўлланилгани маълум (АНАТИЛ, II, 153). ТМАда *kör*= феъл лексемаси етмиш олти ўринда тубандаги маъноларда ишлатилган: 1) “кўрмоқ, қарамок”: ... *Iskandarni qarasin körüb, mehri harakatqa kelib* ... (ТМА 735b13); 2) “билмоқ”: *Va bu xâksâr ba'zi tavârixda körübmenkim, qaysar Şâpurni özi bilâ ketürüb* ... (ТМА 737a12); 3) “ҳисобламоқ, қабул қилмоқ”: *Rây-i hind çun özin aña harif kormây* ... (ТМА 739b28); 4) қўшма феълнинг таркибий қисми сифатида турли маънолардаги феъллар ясайди: *zulm kör*= (ТМА 737b27); *ravâ kör*= (ТМА 735b11); *ojiz kor*= (ТМА 739b1) ва ҳ.к.

Хуллас, асарлар матнида қўлланган полисемантик сўзларнинг 30 %ини феъл лексемалар ташкил этиб, уларнинг барчаси туркий қатламга мансубдир. Шундай феъллар сирасига яна тубандагиларни киритишимиз мумкин: *başla*= феъли тўққиз марта икки: “етакламоқ”, “бирор ишни бажаришга киришмоқ”; *buz*= асарлар матнида ўн олти марта икки: “вайрон қилмоқ”, “ғалаба қозонмоқ”; *de*= феъли уч ўринда беш: “ҳисобламоқ”, “демоқ”, “буюрмоқ, амр қилмоқ”, “атамоқ”, кўмакчи феъл вазифасида; *yet*= феъли ўттиз етти марта: “етмоқ”, “зулм, жазо етмоқ”, “эришмоқ”, “балоғатга етмоқ”; *yetiş*= феъли икки марта икки: “қўлга киритмоқ”, “қулогига бориб етмоқ”; *yetkiir*= ўн беш марта: “етказмоқ”, “хабар бермоқ”; *keltür*= феъли ўн икки марта: “келтирмоқ”, “далил келтирмоқ” маъноларида қўлланилган. Ана шундай феъллар қаторига асарларда келган *kes*=, *ket*=, *kotâr*=, *teg*=, *tügân* =, *tüş*=, *ur*=, *çek*=, *çiq*=, *çiqar*=, *qaytar*=, *qil*=, *qal*=, *qoy*= каби феъл лексемаларини ҳам киритишимиз мумкин.

4.4.1.2. Белги-хусусиятни ифода этувчи сўзларда кўп маънолилиқ. Изланишларимиз асарлар матнида қўлланган кўп маъноли сўзларнинг қарийб 10 % ини сифат сўз туркумига мансуб лексемалар ташкил қилишини кўрсатди.

Маъно жиҳатидан *улуз* сифатига яқин турувчи соф таркийча *қалин* лексемасининг “Қадимги туркий луғат”да уч маънода қўлланилгани аниқланган (ДТС, 441–412). Навоий асарлари тилида икки маъноси изоҳланган (АНАТИЛ, IV, 26). Бу лексема ТМАда тўрт ўринда қуйидаги маъноларда қўлланган: 1) “кўп, кўп сонли”: *Bayâyat qalîn el jam'bolub* ... (ТМА 730a3); 2) “қалин, қуюк”: *Bu halda yûraqdîn qalîn qara paydâ boldi* (ТМА 733a26,27); 3) бўл= ёрдамчи феъли билан “кўпаймоқ” маъносидаги қўшма феъл ҳосил қилган: *Ammâ bulardîn Ad avlodî qalîn bolub, istilâ taptilar*... (ТМА 729b20). Кўп маъноли сўзнинг лексик-семантик вариантлари барча даврлар учун ҳам барқарор бўлмай, ҳар доим ўзгариб туришини юқорида айтиб ўтгандик. Айни шу жараёни кўп асрлик тарихга эга *qalîn* сифат лексемасида ҳам кузатишимиз мумкин. Қадимги туркий тил-

да ҳам (ДТС, 411–412), Навоий асарлари тилида ҳам (АНАТИЛ, IV, 26) ушбу сифат лексемасининг “кўп сонли, кўп микдордан иборат” маъноси етакчилик қилишини кузатишимиз мумкин. Ҳозирги ўзбек адабий тилида унинг қўлланиш доираси торайган²²³ ва бош маъно сифатида “кўндаланг ўлчами катта” семаси (ЎТИЛ, 5, 227–228) етакчилик қилади.

Араб тилидан ўзлашган “ғоят катта, улкан, зўр” маъносини ифодаловчи *азим* лексемасининг Навоий асарлари тилида беш маънода қўлланишда бўлганлиги аниқланган (АНАТИЛ, I, 57). Тарихий асарлар матнида ушбу сифат лексемадан ўттиз олти ўринда тўрт маънода истифода этилган: 1) “катта, улкан”: ... *anda azim jašn qildi* (ТМА 729b11); 2) “оғир, қийин”: *Сun qavm nádánliýidin malul boldi, duá qildi, uš yil elgá uyýin uyymadi va azim qahat boldi* (ТАҲ 707a21); 3) “жуда кўп, бениҳоя, ҳисобсиз”: ... *Ban-i Isráilya čerik tartib, azim qatllar qildi* (ТМА 734a25,26); 4) “кучли”: *Yetinči balá ul edikim, azim yellār va tiyra haválar va ra'd-u barq alarni halák etti* (ТАҲ 716a9).

4.4.1.3. Нарса ва ҳодисаларни ифодаловчи сўзларда кўп-маънолилиқ. Изланишларимиз кўп маънолилиқнинг от сўз туркуми доирасида энг фаол эканлигини кўрсатди. Яъни ТАҲ ҳамда ТМА матнида воқеаланган полисемантик сўзларнинг деярли 50 %и от категориясига мансуб. Ушбу отлар генеалогик нуқтаи назардан қуйидаги кўринишларга эга:

1. *Туркий қатламга тегишли сўзлардаги кўп маънолилиқ.* “Қўл” маъносини ифодаловчи *илик* от лексемасининг ҳозирги ўзбек адабий тилида тўрт семада қўлланилиши маълум (ЎТИЛ, 2, 191-192). “Қадимги туркий луғат”да ушбу сўзнинг бир маънода қўллангани айтиб ўтилган (ДТС, 170). Буюк шоир асарлари тилида ушбу лексеманинг саккиз маънода воқеалангани аниқланган (АНАТИЛ, II, 26). Муаллиф асарларда *илик* лексемасини йигирма икки ўринда икки маънода қўллайди: 1) “қўл”: *Mašhurdurkim, vasiyat qildikim, yalañ iliklärin tábutdin tašqari čiqarsunlar ...* (ТМА 733b19); 2) “ихтиёр”: *Köp mulkkā tasarruf ilikin sonýandın Buxtun-Nasr oyli Nasrni Bábildin azl qildi* (ТМА 732a21).

Муаллиф уйяъ сўзини қуйидаги маъноларда қўллайди: 1) “даррахт”: *Atbá' va avládin Adam dīnyā da'vat qildi va avval kišikim, xurmā uyāci ekti, ul erdi* (ТАҲ 705b24); 2) “ёғоч, тахта”: *Va ul jumladin sipāhiylik aslahasidurkim, paydá qildikim, andin burun taš va uyāc erdi* (ТМА 729b6); 3) “ходача”: *Káva áhangar sipáhsálār bolub, temürčilār beligā baylar saxtiyánni uyāc bašiya baylab, alam qilib yürüb ...* (ТМА 730a5).

Ҳозирги ўзбек адабий тилида “куёшдан кейинги учинчи пла-

²²³ Дадабоев Х., Ҳамидов З. Ўзбек адабий тили лексикаси тарихи. –Тошкент: Фан, 2007. –Б.103.

иста” бош семемасини англатувчи *yer* астропоними VIII–XII асрларда тўрт маънода қўлланишда бўлган (ДТС, 257). Навоий асарлари тилида ушбу от лексема олти маънода воқеаланган (АНАТИЛ, I, 524–525). Биз тадқиқ этаётган объектларда у бир юз ўн саккиз ўринда тўрт маънони ифодалаш учун хизмат қилган: 1) “ер, замин, тупроқ”: *Bir hāvuč tufraq, yer yūzidin alib, haq taālānīn amri bilā bihištya keltürüb, Hazrat-i Muhammad sallallāhu alayhi vasallamniñ tiynatin tasnim suyī bilā yuyurub, barča malāikka arz qildilarkim, maqsudi ālam va ādam āfarinišidin munuñ hilqatidürkim, āxiruz-zamān payyambari bolyusidur* (ТАҲ 705a 7,8,9); 2) “ўрин, жой, макон”: *Yergā farš ul saldi ...* (ТАҲ 705a 8,9); 3) “даража, мартаба”: *Va maknat va šavkati bir yergā yetti ...* (ТМА 741a2); 4) “мамлакат, диёр ватан”: ... *anīñ zamānida pil Hindistāndin özgā yerdā balaladi* (ТМА 741a11,12).

Ана шундай полисемантик лексемалардан бири “организмнинг юрак ва қон томирларидан иборат ёпиқ система ичида тўхтовсиз ҳаракатланиб турувчи суюқ тўқима” маъносини англатувчи *қон* лексемаси (ЎТИЛ, 5, 328) Навоий асарлари тилида икки маънода қўлланган (АНАТИЛ, IV, 63). Лексема тарихий асарлар матнида айни шу маъноларда қуйидагича воқеаланган: 1) “қон”: ... *ötär dunyāda bunča salātinnīñ bejihat qanīn tökmāmiš bolyaysen* (ТМА 734a6); 2) “хун, қон қасоси”: ... *ul iki payyambar qanī evazi alarnī undaq qatl qildikim, yahuddin kiši oz qaldi* (ТАҲ 724b16,17).

Асарлар матнида шулар қаторида туркий қатламга тегишли *çay* (ТМА 730a4;730b19); *egin* (ТМА 729b27;736b24), *yüz* (ТМА 730b10;733b24); *orin* (ТМА 741a8;729a26) каби от лексемаларнинг икки ва ундан ортиқ маъноларда воқеалангани кузатилди.

Асарда энг кўп ишлатилган “товушлардан иборат, бирор маъно билдирувчи нутқ бирлиги” (ЎТИЛ, 2, 94) бош маъносини ифодаловчи *ўз* қатламга оид сўз лексемаси тўқсон бир ўринда қуйидаги икки маънода қўлланган: 1) “гап-сўз, нутқ”: *Ma'nisi hayu-i nātiqdur, ya'ni tirigiki söz aytqay...* (ТМА 729a5,6); 2) “ҳикоя, қисса, нақл”: *Yana dayi söz kör bor, ammo sihatdin yiroyroq üçün bitilmādi* (ТМА 729a4). Ушбу лексема қадимги туркий тилда бир маънони ифодаланганлиги таъкидланган (ДТС, 511). Навоий асарларида эса тўрт маънони ифодалаш учун хизмат қилган (АНАТИЛ, III, 137). Ҳозирги ўзбек адабий тилида *söz* лексемасининг саккиз семани ифодалаш учун қўлланилаётгани аниқланган (ЎТИЛ, 3, 608).

2. Арабча ўзлашмаларда кўп маънолилиқ. ТАҲ ва ТМА матнида от сўз туркумига кирувчи араб тилидан ўзлашган эллиқдан ортиқ лексема ўзининг полисемантик хусусиятларини намоён қилган.

“Замоннинг асрлар, йиллар, соатлар, минутлар ва ш.к билан ўлчанадиган бўлаги” маъносини ифодаловчи (ЎТИЛ, 1, 175) *vaqt* лексемаси ҳозирда беш маънода қўлланишда бўлса, қадимги туркий

тилда фақат биргина маънода фойдаланилганининг гувоҳи бўламиз (ДТС, 632). Ушбу лексемани Навоий ўз асарларида олти маънода қўллайди (АНАТИЛ, I, 367). ТМАда ўн беш ўринда, ТАҲда ўттиз тўрт ўринда куйидаги уч семада ишлатилган: 1) “вақт, замон, давр”: *Va bu vaqtda Yusuf a.s. otuz iki yashar erdi va Zulayxa otuz va biki erdi* (ТАҲ 711b24,25); 2) “пайт, фурсат”: ... *sham vaqtida naqara uni keldi* (ТМА 736b13); 3) “фасл, мавсум”: *Ul vaqtkim quyash nuqta-i e'tidali rub'iya tahvil qilib erdi, ... ul kunning atin navroz qoydi* (ТМА 729b12).

Ҳозирги ўзбек адабий тилида “ёрга, дўстга, яқин кишиларга садоқат” маъносини ифоловчи *vafā* лексемаси (ЎТИЛ, I, 174) қадимги туркий тилда ҳам худди шу маънода истифода этилганлиги аниқланган (ДТС, 632). Алишер Навоий ТАҲ ҳамда ТМАда ушбу лексемани уч маънода йигирма уч ўринда қўллайди: 1) “доимийлик, абадийлик”: *Anakim jahandin vafa yetmadi...* (ТМА 730b2); 2) “аҳд, ваъдада туриш, садоқат”: *Kuffar va'daya vafa qilmadilar* (ТАҲ 719a9); 3) “ишонч”: *Ki bilsa jahanya vafa yoqturur...* (ТМА 742b10).

Ҳозирги ўзбек адабий тилида “бойлик, мол-дунё, мол-мулк” маъносида (ЎТИЛ, I, 203) қўлланувчи *davlat* лексемасидан “Қадимги туркий луғат”да “бахт, омад” маъносида истифода этилганини кўришимиз мумкин (ДТС, 159). XIV асрга келиб бу ўзлашмаси “давлат, салтанат” маъноларида қўллана бошлайди. Навоий ўз асарларида *davlat* сўзини саккиз маънода қўллайди (АНАТИЛ, I, 436). Бундан кўриниб турибдики, ушбу лексеманинг қўлланиш частотаси Навоий даврига келиб жуда юқори бўлган. Натижада у ифолайдиган маънолар доираси анча кенгайган. Асарлар матнида *davlat* истилоҳи йигирма тўрт ўринда уч семани ифода этиш учун қўлланган: 1) “давлат, салтанат”: *Alar dedilarkim, ul saridin birav mutavallid bolyaykim, sanin davlatin va millatin zavaliya say' qilyay va ban-i Israildin bolyay* (ТАҲ 713b25); 2) “хукумат”: ... *arkan-i davlati ittifaq bila oyli tuqquncha ani padoshah kotardilar* (ТМА 732a26,27); 3) “хукмронлик, подшоҳлик”: *Va davlat ul tabaqadin askaniylariga muntaqil bolyanda, Sasandin bir oyul qolib erdi...* (ТМА 735a2,3).

Бирламчи маъноси “маъно, мазмун” бўлган *ma'ni* лексемасининг (ЎТИЛ, II, 566) VII–XII асрларда айни шу маънода бир маъноли сўз сифатида ишлатилгани аниқланган (ДТС, 336). Ҳозирги ўзбек адабий тилида ушбу сўз тўрт маънода қўлланиб келмоқда. Навоий асарларида унинг беш маънога эгаллиги қайд этилган (АНАТИЛ, II, 273). Тарихий асарларда *ma'ni* лексемаси уч ўринда куйидаги икки маънода ишлатилган: 1) “маъно, тушунча, шарҳ”: *Ma'nisi hay-yi natiqdur, ya'ni tirigiki soz aytqay* (ТМА 729a5,6); *Asiya anja Musa at qoydiki, ibriy tili bila ma'nisi sarv daraxtidur* (ТАҲ 714a11,12); 2) “чабаб, боис”: *Adam deganlar qavli bila ani Gilsah debturlar, bu ma'ni bilakim, balchid yaratildi* (ТМА 729a4,5).

Асарларда, шунингдек, *tadbir* лексемаси: 1) “хуйла, чора” (ТМА 732a12); 2) “бошқариш, идора қилиш” (ТМА 741b17); *taklif* сўзи: 1) “бўйруқ, топшириқ” (ТМА 732a2); ҳурмат (ТМА 734a17); *zamān* сўзи: 1) “вақт, давр” (ТМА 729a8); 2) “муддат” (ТМА 729b12); “лаҳза, шу дам” (ТМА 742b17); *fath* лексемаси: 1) “ғалаба, зафар” (ТАҲ 718a15); 2) “забт этиш” (ТМА 732b10); *xatir* сўзи: 1) “кўнгил” (ТМА 739a11); 2) “эс, ёд, хотира” (ТМА 736b12); *qāida* лексемаси: 1) “тартиб” (ТМА 729a10); 2) “расм, одат” (ТМА 741b22); *hikmat* сўзи: 1) “донолик” (ТМА 729a14); 2) “илм, маърифат” (ТМА 733b5) маъноларини англатгани маълум бўлди.

3. *Форсча-тожикча ўзлашмаларда кўпмаънолилик*. Тарихий асарлар матнида от сўз туркумига кирувчи форс тилидан ўзлашган полисемантик лексемалар кўп миқдорни ташкил этмайди. Куйида от лексемаларнинг айримларини кўриб ўтамиз: ҳозирги ўзбек адабий тилида “бинонинг, уйнинг томини кўтариб турувчи тик кўтарилган қисми” бош семемасини ифодаловчи (ЎТИЛ, 1, 218) *devār* лексемаси Навоий асарларида икки маънода қўлланган: 1) “чегара”: ... *Samarqand qoryanī va devārikim, Erān va Turān arastīya tortilibdur* (ТМА 732a16); 2) “девор, том”: ... *Fārsda va Xojandda bir devār tartibdur...* (ТМА 739a5). *Devār* лексемаси ҳозирги ўзбек адабий тилида уч маънони ифодалайди (ЎТИЛ, 1, 218).

Ҳозирги ўзбек адабий тилида уч маънода ишлатилиб, “бурун бўшлиғи билан оғиз бўшлиғининг туташадиган ери” маъносини ифодаловчи *dimāy* (ЎТИЛ, 1, 227) лексемаси Навоий асарларида олти маънода воқеаланган (АНАТИЛ, I, 492). Тарихий асарлар матнида эса саккиз ўринда 1) “хаёл, ақл-хуш” (ТАҲ 707b7); 2) “табиат, кўнгил” (ТМА 734b22) 3) “мия, бош, ақл маркази” (ТАҲ 713b20) маъноларида ишлатилган.

Биз ўрганаётган асарлар матнида нафақат феъл, сифат, от туркум сўзлари балки равиш, олмош, сон туркумига кирувчи лексемалар ҳам ўзининг полисемантик хусусиятларини намоён этган.

Ўзбек тилига араб тилидан ўзлашган пайт маъносини ифодаловчи равиш туркумига кирувчи *avval* лексемаси ҳозирги ўзбек адабий тилида “бошланиш пайти, бош, илк пайт” маъносини билдириб, тўрт маънода ишлатилади (ЎТИЛ, 1, 23). Навоий асарларида бу сўзнинг уч маънода қўлланилгани аниқланган (АНАТИЛ, I, 27). Асарлар матнида *avval* равиш лексемаси ўн тўққиз ўринда куйидаги уч маънони ифодалаш учун хизмат қилган: 1) “биринчи, илк”: *Avval kişikim, nāhaq qan qildī Qābil erdi. Ćun andīn burun heĉ kiši ölükni körmāydür erdi* (ТАҲ 705b 1); 2) “дастлаб, илгари”: *Jirjis a.s. duasī bilā qulayī, közi avval hāliya bordi* (ТАҲ 727a14); 3) “бошланғич, ибтидо”: *Sifātiñni avvaldin āxirgāĉā, xayālāti maxfi-yu zāhiryaĉā* (ТМА 742b22).

Бирламчи маъноси “оралиқ масофа унча катта бўлмаган, узок

эмас” бўлган туркийча *yaqin* сўзининг қадимги туркий тилда уч маънода қўлланилгани маълум (ДТС, 237). Навоий асарларида бу сўз икки маънода ишлатилган бўлиб (АНАТИЛ, I, 574), ТАҲ ҳамда ТМА матнида тўққиз ўринда ушбу уч маъно намоён бўлган: 1) “оралиқ масофа унча катта бўлмаган, яқин (узоқнинг зидди)”: *Hiyara šahridākim, Kufaga yaqindur...* (ТМА 737b19); 2) “тахминан, қарийб”: ... *Kayumars zamānīdīn Zahhāk zamāniyača miñ yūlgā yaqin bar* (ТМА 729a8); 3) “яқин муносабатда бўлган, қадрдон, меҳрибон”: *Va Musā a.s.miñ yaqin qarābatidur* (ТАҲ 716a21).

4.4.2. Полисемантик сўзларда маъно кўчиши

ТАҲ ҳамда ТМА тарихий характердаги асарлар бўлса-да, муаллиф уни яратиш жараёнида таъсирчан тасвир усуллари ва бадий санъатлардан маҳорат билан фойдаланган.

Қўлланилган лексемаларнинг аксарияти денонатив маънога эга бўлишига қарамай, асарлар тилининг бўёқдорлиги, жозибадорлигини таъминлаш мақсадида коннотатив маъноли сўзлардан ҳам мохирона фойдаланилган.

Асарларда лугавий маъно тараққиётининг метафора, метонимия, синекдоха каби усулларида фойдаланилган. Бу эса ўз ўрнида асарлар тилининг янада жозибали бўлишини таъминлаган. Метафора, метонимия, синекдоха кўчма маъно ҳосил бўлиши ва полисемантик сўзлар юзага келишини таъминловчи ҳодисалардандир²²⁴.

Асарлар матнида энг кўп қўлланган маъно кўчиш усули бу метафорадир. Муаллиф тасвир жараёнида нарса ва ҳодисалар ўртасидаги белги-хусусият, ҳаракат-ҳолат ва шаклий ўхшашликлардан усталик билан фойдаланади: *čümčüq yumurtqasiča* (ТМА 741a6), *adl ganji* (ТМА 740a17) ва ҳ.к.

“Кишининг куни битган, қазоси етган пайт” маъносини ифодаловчи *ajal* (ЎТИЛ, I, 28) лексемаси бир қанча сўзлар билан боғланиб, кўчма маъноларни ифодалаб келган: *ajal jāmi* (ТАҲ 706a2), *ajal baliyi* (ТАҲ 723b1), *ajal dāmi* (ТМА 736a24), *ajal šikāri* (ТМА 734a26), *ajal ilki* (ТМА 737b22), *ajal šarbati* (ТМА 738b13), *ajal čāhi* (ТМА 739a7), *ajal oqi* (ТМА 734b8), *ajal xayli* (ТМА 739a19) ва ҳ.к. Ҳозирги ўзбек адабий тилида “тартиб билан бир-бирига ўтказилган ҳалқалар тизмаси” маъносини ифода этувчи *zanjir* (ЎТИЛ, I, 298) сўзи араб тилидан ўзлашган *adl* лексемаси билан боғланиб, “адолат, одиллик” коннотатив маъносини ифодалайди: ... *adl zanjirin ul asti* (ТМА 739b21).

Эски ўзбек адабий тилида “устунлар, таянчлар” бирламчи маъносини (АНАТИЛ, I, 112) ифода этувчи *arkān* полисемантик лексе-

²²⁴ Миртожиев М. Ўзбек тилида полисемия. –Тошкент: Фан, 1975. –Б.51.

маси *давлат* сўзи билан муносабатга киришиб, “давлатнинг улуғ кишилари” коннотатив маъносида воқеаланган: ...*arkân-i davlati ani tapib keltürüb, taxtqa olturttilar* (ТМА 742a21). Бу ерда *arkân-i davlat* “давлат устунлари, давлат суянчиқлари” семасида воқеаланган. Ҳозирги ўзбек адабий тилида эса *arkân* бир маъноли лексема сифатида “улуғ мартаба эгаси, катта амалдор, мансабдор, арбоб” (ЎТИЛ, 1, 54) маъносини ифодалайди.

Навоий асарларида “юлдузлар” бирламчи маъносини ифодаловчи араб тилидан ўзлашган *anjum* (АНАТИЛ, I, 98) лексемаси ТМА матнида форсча-тожикча *sipâh* сўзи билан боғланиб, “сон-саноксиз, беҳисоб кўшинга эга” семемасини англатган: *Yoq erdi jahândâri anjum sipâh // Jahân icrâ andaqki Hušang šâh* (ТМА 729a24). Бу ўринда кўшин миқдор жихатдан сон-саноксиз, ҳисобсиз юлдузларга қиёс этилган. Куйида келтирилган мисолда эса жуда чиройли шаклий ўхшашлик асосидаги метофорага гувоҳ бўламиз: *Va bu hamkim, bir yumurtqača kurradâ âlam suratini tartib ...* (ТМА 737a19). Яъни Шопур замонида донг таратган мусаввир Моний олам суратини тухумсимон юмалоқ глобус шаклида тасвирлайди. Ҳозирги ўзбек адабий тилида “хотинларнинг ўзига тегишли ўлик моли, мол-дунёси” (ЎТИЛ, 1, 281), Навоий асарларида “гилам, палос, тўшак” (АНАТИЛ, I, 298) бирламчи маъносини ифодаган арабча *bisot* лексемаси соф туркийча *yay*= феъли билан синтагматик муносабатга киришиб, “жаҳонни олмоқ, унда ўз ихтиёрини ўрнатмоқ” маъносини ифодалашга хизмат қилган ва бу ўринда ҳаракат ўхшашлиги асосида маъно кўчган: *Faridunki âlamda yaydi bisot, Base âlam ahlîya yetti nişât* (ТМА 730a18).

Эски ўзбек адабий тилида ҳам, ҳозирги ўзбек адабий тилида ҳам “енгилган, тор-мор қилинган” (ЎТИЛ, 2, 571), “енгилган, янчилган” (АНАТИЛ, II, 283) маъноларини ифода этувчи (арабча+туркийча шаклидаги) *мағлуб бўл*= кўшма феъли мажозий “ўз нафсига қурбон бўлмоқ” маъносида қўлланган: *Firuz Hurmuz ... šahvat va nafsâniyatqa maʼlub bolub, kiši araya salib taaşşuq izhâr qildi* (ТМА 742a14). Асарларда “ўткинчи дунё ҳою ҳавасларидан юз ўгирмоқ” маъноси *âlamdin ilik tart*= фразеологизми орқали ифодаланган: ... *vasiyat qildikim, yalan iliklarin tabutdin taşqari çiqarsunlarkim, ... balki ibrat bolyaykim, âlamdin ilik tarta tutqaylar* (ТМА 733b20).

ТМАда муаллиф тўртинчи табақа, яъни сосонийларга мансуб шоҳ Нўширавон ул одил биннул-Кубод ҳақида тўхталар экан, унинг нақадар адолатли, халқпарвар ҳукмдор эканлигини таъкидлайди ва салтанатнинг аҳволини шундай таърифлайди: *Adl joybâridin mulk bâʼinda farâyat aşjâri šâdâb boldi va insâfi tarbiyatidin amniyat aşjâridin farâyat gullari açildi va âsâyiş mevalari yetildi* (ТМА 739b10). Яъни Нўширавон шу даражада саховатпеша ва одил шоҳ эдики, унинг даврида *адолатнинг* серсув сойларидан қонган мамлакат боғларида

фарозат дарахтлари сероб бўлди, одиллигидан тинчлик дарахти гулларга бурканди ва ундан осойишталик мевалари етилди. Бунда мулк, яъни салтанат адолатнинг серсув сойларидан қонган бир боғ, мамлакатдаги тинчлик гулларга бурканган, сўнг мевалари етилган дарахтга қиёсланган.

Асарлар матнида метонимиянинг қуйидаги кўринишлари учрайди: *kök, qara* – “мотамда кийиладиган шу рангдаги кийим”: ... *sač qirgmaq va kök va qara kiymək ul mätamdin qaldi* (ТМА 731a24); *áb-i hayát* – “муриқлик”: *Falak zahr agar berdi Dáráya bāt, Skandargā ham bermāy áb-i hayát* (ТМА 733a17); *saltanat* – “тахт”: *Čun saltanatqa olturdi ...* (ТМА 729b5); *baš* – “ҳузури”: *Hurmuz baštūy keldi ...* (ТМА 738b21) ва ҳ.к.

Синекдоханинг қуйидаги кўринишлари мавжуд: *Suv* – “дарё”: *Gázur anī suvda tapqan üçün Dáráb at qoydi* (ТМА 732b6); *ilik* – “бармоқ”: *Yusuf a.s.nī körgäč, “Máházá bašará” deb anīj jamál-i mayidin andaq láya’qil boldilarkim, turunj ornīga iliklārin kestilār* (ТАҲ 711a24), *baš* – “умр, ҳаёт”: *Kisrá táj tarkin tutub, baš salámatliyin yanīmat bildi* (ТМА 738a4,5) ва ҳ.к.

Туркий тилнинг кенг ифода имкониятларига эга эканлиги қадимдаёқ эътироф этилган. Қуйида ўзбек тилининг ифода имкониятларидан бири, миллий менталитетга хос бўлган эвфемизм (силликлаш)нинг ТАҲ ҳамда ТМА асарларидаги ифодаси борасида тўхталамиз.

Асарлар матнида “туғилмоқ, таваллуд топмоқ” тушунчаси *туғил* лексемаси билан бирга *mutavallid bol*=(ТМА 739b11), *vijud üyigā qadam qoy*=(ТМА 742b8), “туғмоқ” маъноси эса *haml qil*=(ТМА 732b2) эвфемизмлари билан ҳам ифодаланган: *Čun hāmila erdi, vaz’ haml qildi* (ТМА 732b2). Ушбу маънога антоним бўлган “ўлмоқ, вафот этмоқ” маъноси ҳар икки асар матнида бир нечта эвфемизмлар ёрдамида воқеаланган. “Ҳаёти тугамоқ, яшашдан тўхтамоқ, қазо қилмоқ” тушунчаси таъсир доираси силликроқ бўлган *öt*= лексик эвфемизми билан қуйидагича ифодаланади: *Čun ul ötti, oylanlari Šadid va Šaddād pádsáh boldilar...*(ТМА 729b21). Қуйидаги эвфемик ибораларда “ўз ажали билан ўлмоқ” семемаси акс этган: *vafāt tap*=(ТМА 733b18), *azimat qil*=(ТМА 734b10), *zavál tap*=(ТМА 736a29), *rihlat kösin čal*=(ТМА 736b1), *jahándin čiq*=(ТМА 738b13), *jahándin ket*=(ТАҲ 713a28), *jahándin xirám ayla*=(ТАҲ 713b14), *ičtilār jam-i faná* (ТАҲ 712b15), *dārul fanádin gulšan-i baqāga xirám qil*=(ТАҲ 712b14), *adam bol*=(ТАҲ 712b15). Ўлимнинг “бошқа шахс томонидан содир этилган ҳаракат” натижаси сифатида ифодаланиши ...*ajal šikārīsini saydi boldi* (ТМА 734a26,27); ...*favt bol*=(ТМА 730b20) ибораларида ифодаланган. *Vafásiz jahānya vidá et*=(ТМА 729a12,13) ибораси “ўтқинчи дунёни тарк этмоқ”

маъносини билдирган. Ушбу ибора семантикасида “дунёнинг ўт-кннчилигини таъкидлаш” семаси етакчи ҳисобланади.

“Йўқ қилмоқ, ўлдирмоқ” маъноси асарлар матнида *aradīn čiqar* = (ТМА 730b8), *aradīn kōtār* = (ТМА 733b10), *jahāndīn čiqar* = (ТМА 738b13), *gum āylā* = (ТМА 731b12), *daf' qīl* = (ТМА 732a9), *tufrāq sarī ček* = (ТМА 730a18), *yergā ur* = (ТМА 731a25), *adam et* = (ТМА 735b27), *vā qīl* = (ТМА 737b21) каби эвфемизмлар асосида юзага чиққан.

Эвфемизм фақат услубий ҳодиса эмас, шунингдек, лексик ҳодиса ҳамдир²²⁵. Эвфемизм тадқиқотларда функционал-семантик синонимларни юзага келтирувчи ҳодиса сифатида баҳоланган²²⁶. Эвфемизм орқали халқ руҳияти, дунёқараши, ижтимоий-маданий муносабатлар акс этади. Унда халқнинг миллий қадриятлари, этик ва эстетик қарашлари мужассамланган. Зеро, эвфемизм инсон ҳаёти, турмуш-тарзи, физик-биологик хусусиятлари, муомала маданиятига алоқадор тушунчаларни ифодалайди²²⁷.

4.5. Паремиологик бирликлар ва уларнинг услубий хусусиятлари

Нутқнинг таъсирчанлигини оширувчи омиллардан бири тилда мавжуд паремиологик бирлик (фразеологизм, мақол, матал, ҳикматли сўз)лардан ўз ўрнида ва унумли фойдаланишдир. Нутққа тайёр ҳолда олиб кирилувчи паремиологик бирликларни тўплаш жуда қадимий тарихга эга. Маҳмуд Кошғарий XI асрдаёқ туркий халқларнинг ҳикматли ибораларидан 400 га яқинини “Девон”га киритиб, уларнинг қандай ҳолатда, қайси мазмунда қўлланишини араб тилида изоҳлаган. Шулардан 250 дан ортиқроғи мазмун жиҳатидан ҳам, шакли жиҳатидан ҳам ҳозирги ўзбек тилида бугунгидек янграб турибди²²⁸. Алишер Навоий ҳам ТАҲ ва ТМА асарларида туркий тилда мавжуд паремиологик бирликлардан унумли фойдаланган.

Асарда қўлланган фразеологизмлар ва уларнинг услубий хусусиятлари

Муаллиф воқеликни ифодалаш, инсон руҳияти, феъл-атворини ёритиш жараёнида тил имкониятларидан ўринли ва мохирона фой-

²²⁵ Миртожиев М. Ўзбек тилида полисемия. —Тошкент: Фан, 1975. —Б.81.

²²⁶ Шамсиддинов Ҳ. Ўзбек тилида сўзларнинг функционал-семантик синонимлари. Филол. фанлари д-ри ... дисс. автореф. —Тошкент, 1999. —Б.41.

²²⁷ Шамсиддинов Ҳ. Сўзларнинг эвфемик функционал-семантик синонимлари // Ўзбек тили ва адабиёти, 1997. №6. —Б.22.

²²⁸ Бердиёров Ҳ., Расулов Р. Ўзбек тилининг паремиологик луғати. —Тошкент: Ўқитувчи, 1984. —Б.13.

даланган. Образлилик яратишда хизмат қилувчи ана шундай тил имкониятларидан бири иборалардир.

Ибораларнинг шаклланиш динамикаси халқ тарихи, маданияти, дунёқараши билан узвий боғлиқ. Ибора фразеологизм, фразеологик бирлик, фразема терминлари билан ифодаланиб келмоқда²²⁹. Ҳозирда ибора термини кенг қўлланилмоқда. Ибора сўз бирикмаси, гапга тенг, семантик жиҳатдан бир бутун, умумлашган маъно англадиган, нутққа тайёр ҳолда киритиладиган луғавий бирликдир²³⁰. Иборанинг кўчма маънога асосланиши, образлилиги унинг тасвир имкониятларини кенгайтиради. Шу жиҳатдан бадиийасарлар тилида ибора (бадиий) тасвир воситаси сифатида хизмат қилади.

ТАҲ ва ТМА асарлари тилида қўлланган ибораларни мавзу-моҳияти жиҳатидан қуйидаги гуруҳларга ажратиш мумкин:

1) *Руҳий ҳолатни ифодаловчи фраземалар*. Асарлар матнида кўнгул лексемаси бир қанча сўзлар билан алоқага киришиб, руҳий ҳолатнинг турли кўринишларини ифодаловчи ибораларни ҳосил қилган: *könli qarala* = – “дили бузилмоқ, бировнинг қувончини кўролмаслик, ҳасад қилиб қора мақсадни дилга туғиш”: ...*ban-i Isráilniñ ham yüzi ham könli qaraladi* (ТАҲ 724b4); *könülni yarüt* = – “руҳлантирмоқ, руҳи, кайфиятини кўтармоқ; хурсанд қилмоқ”: *Yaxši söz könülni yarutur* (ТАҲ 728b7); *könliya keçti* – “хаёлидан ўтказмоқ, ўйламоқ”: ...*könliya keçtikim, aya bu kün âlam yüzidâ teñri taâlânîñ mendin dânáraq bandası barm-u ekân?* (ТАҲ 717a7); *könül bayla* = – “кўнгул қўймоқ, бирор ишга жаҳд билан киришмоқ”: *Âriyati davlatqa könül baylamay, el bilâ baski yaxšilik qıldı, anja Nekukâr laqab qoydilar* (ТМА 737a26); *könli tilâ* =, *könli mayl qil* = – “кўнгли тусамоқ, кўнгилда бирор нарса, воқеа-ҳодиса ёки шахсга нисбатан майл, ҳоҳиш пайдо бўлмоқ”: *Va agar könliñ tilâr Layyâya vâbasta bolmoq, yana yeti yil xidmat ixtiyâr qil, ta anî ham sanâ musallam tutay* (ТАҲ 710b6,7); *Bir kün Ishâq a.s.nîñ könli biryân mayl qıldı* (ТАҲ 710a15) ва ҳ.к. Ҳозирги ўзбек адабий тилида кўнгул боғла = – “севги ҳиссига эрк бермоқ”ни²³¹ ифодалаш учун ҳам хизмат қилади. “Севмоқ, ошиқ бўлмоқ” семемасини ифодалаш учун асарлар матнида *könül aldur* = ибораси қўлланган: *Arduvânîñ haramidin neçâ kanîzak otüb bâradur erdilâr. Biri Ardaşerni körüb könül aldurub, alqissa, alarnîñ ârasida mulâqât ... voqe' boldi* (ТМА 735a15). “Руҳий

²²⁹ Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тили фразеологиясининг баъзи масалалари. –Тошкент: 1965; Ўзбек тилининг изоҳли фразеологик луғати. –Тошкент, 1978; Турсунов У., Мухторов Ж., Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили. –Тошкент, 1992. –Б. 55–107.

²³⁰ Ҳожиёв А. Тилшунослик терминларининг изоҳли луғати. –Тошкент, 2002. –Б.124.

²³¹ Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг изоҳли фразеологик луғати. –Тошкент: Ўқитувчи, 1978. –Б.153.

кечинмалар таъсирида қайғуга чўммоқ, қаттиқ ҳаяжонланмоқ” семемаси *könligä iztiráb tüš* = ибораси ёрдамида англашилган: *Közi aña tüšgäč, könligä iztiráb tüšüb emčäkiga sut keldi* (ТМА 732b16). “Кайфияти бузилмоқ; қаттиқ хафа бўлмоқ, қайғуга чўммоқ; дили ғаш тортмоқ” (ЎТИЛ, 2, 458) семемаси *könli buzul* = фразеологизмида ўз аксини топган: *Šāpur anīn bigunāhligin bilib ... könli anīn ičün buzulub ...* (ТМА 736a3). “Буткул унутиб юбормоқ; ўйламай, эсламай кўймоқ” (ЎТИЛ, 2, 459), “умидини узмоқ” семемаси *könlidin čiqar* = иборасида намоён бўлган: *Dará dayi könlidin bu ta'manī čiqarsun* (ТМА 733a8,9). “Безовталиги, хавотирлиги кетиб, кўнгли таскин топмоқ” (ЎТИЛ, 4, 104) маъноси *könli tin* = фраземасида кўринади: *Čun könli bu jānibdin tindi, ayš va našātqa mayl qildi* (ТМА 738a6,7). Ҳозирги ўзбек адабий тилида бу ибора ифодалаган маъно кўнгли жойига тутиди²³² фраземаси ёрдамида англашилади.

ТАҲ матнида “бирор ишни бажаришдан бош тортмоқ; бўйсунмаслик, гапга кирмаслик, кўнмаслик” маъноси *boyun tolyā* =, “гарданига, зиммасига, устига тушмоқ” маъноси эса *boynīya tüš* = иборалари воситасида тубандагидек ифодаланган: *Čun tānri taālā amridin boyun tolyadi, šaqavat va la'nati jāvid tavqī anīn boynīya tüšti* (ТАҲ 705a 14). ТМАда *boyunyarliḡ bermāslik* фраземаси “бўйсунмаслик, итоат қилмаслик” маъносида ишлатилган: *Ammā aña ba'zi qilsalar erdi, ba'ziya boyunyarliḡ bermās erdikim, sajda qilyaylar* (ТМА 741b23,24). Ҳозирги ўзбек адабий тилида бўйни ёр бермаслик фраземаси “бўйсунмаслик, ўзига эп кўрмаслик, истамаслик” маъносида ишлатилади (ЎТИЛ, 1, 403).

2. Муайян ҳаракат, жараён билан боғлиқ иборалар: *ilikka kiyūr* = (ТМА 739b22) – “қўлга киритмоқ, эгалламоқ”; *qanīn tilā* = (ТМА 731a18) – “ўлими эвазини, хунини сўрамоқ”, *ilikka tüš* = (ТМА 731a28) – “қўлга тушмоқ”, *asir qil* = (ТМА 731b20) – “асир олмақ, банди қилмоқ”. Навоий асарларида *asir qil* = иборасига синоним сифатида *asir al* = ҳам фаол қўлланган, аммо асарлар матнида кузатилмайди.

3. Сифатлаш характеридаги иборалар: “Қўл тегса ботадиган, осон эзиладиган, мулойим, майин” бирламчи маъносини ифодаловчи ўз қатламга тегишли *yumshoq* полисемантик лексемаси (ЎТИЛ, 5, 85) куйидаги ибораларнинг таркибий қисми бўлиб келган: *yumšay söz* (ТМА 738b15) – “ширинсўз, мулойим”; *хуӣ yumšay* (ТМА 738b18) – “мулойим табиатли, раҳмдил”.

“Имконияти кам, чекланган, қурби етмайдиган” маъноси асарлар матнида *qoli qisqa* (ТМА 736a6) ва *iliki qisqa* (ТМА 736a6) фраземаларида намоён бўлган.

²³² Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг изоҳли фразеологик луғати. –Тошкент: Ўқитувчи, 1978. –Б.162.

Асарлар матнида, шунингдек, “четроқда турмоқ, ўзини узоқроқда ушламоқ” семемасидаги *qitraq tut* = (ТМА 732a28); “махрум қилмоқ, бебеахра, бенасиб қилмоқ, четда қолдирмоқ” маъносидаги (ЎТИЛ, 5, 386) *quriq qoy* = (ТМА 730a7); “кўрмоқ, кўриб қолмоқ” (ЎТИЛ, 2, 445), “ногоҳ назари тушмоқ” маъносидаги *kozi tūš* = (ТМА 732b16) иборалари ҳам воқеаланган.

Тарихий асарлар матнида муаллиф турли мақол ва маталлардан ҳам фойдаланади. Жумладан, ТМАда Сосонийлар табақасига мансуб шох Нўширавон ҳақида сўзлар экан, Навоий унинг султонлар учун ёзган “васиятномасидан икки-уч калима ихтисор қилади”. Ушбу васиятномада адолат тўғрисида қуйидаги паремалар келтирилади: *...adl bir qoryandurkim, suv salib yiqilmas va at bilā kūymās, manjanīq bilā buzulmas* (ТМА 740a16); *Va adl ganjedürkim, köpräk alyan sayın, köpräk bolur va azraq xarj qilsan, azraq bolur* (ТМА 740a17). Ҳозирги ўзбек адабий тилида “Адоват эмас, адолат енгади”, “адолат қиличи кескир бўлур”²³³ каби мақоллар юкоридаги паремиологик бирликлар англатган маънони ифодалайди. Султонларга қарата ўз васиятида яна қуйидаги мақолни келтиради: *Urušta duşman az deb yáfil bolmamaq keräkkim, köp otunni az ot küydürür* (ТМА 740a19). Паремиологик луғатда²³⁴ келтирилишича, ушбу мақол ифодалаган маънода ҳозирда халқ тилида қуйидаги мақол ва маталлар кенг қўлланади: “Душманинг битта бўлса ҳам эҳтиёт бўл”, “Душманинг сичқонча бўлса ҳам бепарво бўлма”, “Душманинг сичқонча бўлса ҳам кучинг арслонча бўлсин”, “Душманнинг катта-кичиги бўлмас”. Нўширавон тахтининг тўрт поясида қуйидаги тўрт матал битилгани айтиб ўтилади: *“...har kimdā pādšāhliq yoq – kāmgarliq yoq. Har kimdā xatun yoq – yamgusarliq yoq, har kimdā farzand yoq – dostdārliq yoq, har kimdā bular heç qaysi yoq – bemarliq yoq”* (ТМА 740a19,20,21).

Грамматик жиҳатдан гап ҳолида шаклланган, халқнинг турмуш тажрибасига таяниб маълум бир шахс томонидан яратилган қисқа, образли барқарор бирикмалар ҳисобланмиш ҳикматли сўзлар (афоризмлар)дан муаллиф ТАҲ матнида унумли фойдаланган. Асарда Ислом оламидаги пайғамбарлар билан бирга нафақат шарқ балки бутун жаҳонга машҳур донишмандлар, ҳакимлар хусусида ҳам фикр юритилади ва ўз ўрнида уларга тегишли афоризмлардан истифода этилади. Муаррих ўн учта ҳакимнинг доно, пурҳикмат сўзларини келтириб, уларга назм йўлида ўз муносабатини ҳам билдиради. Жумладан, каёний шохлардан Кайқубод даврида яшаб ўтган машҳур табиб ва донишманд Луқмони ҳаким зикрида сўз борар

²³³ Бердиёров Х., Расулов Р. Ўзбек тилининг паремиологик луғати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1984. – Б.24–25.

²³⁴ Ўша асар. – Б.82.

экан, унга тегишли бурч, соғлик-тинчлик, хушфеъллик ва бадфеъллик, яхшилик ва ёмонлик кабилар хусусидаги куйидаги паремани келтиради: ...*barča yūknī tarttīm, burčdin ayırraq yūk kormādim va barča lazzatni tattīm, āfiyatdin čüčükrāk šarbat tatmadīm, xušxoy yatlaryā qarābatdur va badxoy qarābatlaryā yat. Andin sordilarkim, ne nimādürkim, fāydasī barča xalāyīqqa teyār? Dedikim, yamanlarniñ yoqluyi* (ТАҲ 728a22,23,24). Ҳозирги ўзбек адабий тилида ушбу ҳикматларга ҳамоҳанг “Соғлигинг – бойлигинг” (ЎТПЛ, 187), “Тинчлик, хотиржамлик ҳар қандай тилладан ҳам афзал” (ЎТПЛ, 199), “Қадр билмас қариндошдан, қадр билган ёт яхши” (ЎТПЛ, 262) каби мақоллар қўлланади.

Эрамиздан олдинги 571–497-йилларда яшаб ўтган юнон файласуфи, Лукмони ҳакимнинг шогирди Пифагор асарларда *Fišáyurs hakim* номи билан тилга олинади. ТАҲда ҳакимга тегишли куйидаги афоризмлар келтирилади: ...*kiši öz madhin desa, čin dayi bolsa, nāpisanddur va ötkanlär bilā ant içmāk yalyan nišānasidur va musibatqa sabr qilmāk šamātat qilyučiniñ musibati* (ТАҲ 728a27,28). Лукмони ҳакимнинг шогирдларидан бири Жомосб ҳакимдан куйидаги ҳикмат келтирилади: ... *karimniñ yamanraq xislati öz ilminiñ tarki va laimniñ yaxširāq xislati öz ilminiñ tarki* (ТАҲ 728b1,2).

Пифагорнинг шогирди, таниқли юнон файласуфи Гиппократ асарда Букрот номи билан келтирилган. Унинг тубандаги пурҳикмат сўзлари келтирилади: *Ul debdürkim, umr qisqadur, iş uzun. Aqil uldurkim, bu qisqa umrni bir nimāgā sarf qilyaykim, zaruratraqdur, ya ni āxirat maslahati va teñri taālā rizāsī* (ТАҲ 728b5,6). Навоий бу фикрларни куйидаги байт билан ифода этади: *Kišiki qildi amal tengriniñ rizosi bila, Haq etti āxiratin kām-u muddaāsi bila* (ТАҲ 728b6). Гиппократнинг шогирдларидан Букротга мансуб куйидаги парема келтирилган: *Aniñ sözläridindürkim, šarif ilm köñüldä qarār tutmas, taxsis nimälär köñüldin çıqmas. Yaxši söz köñülni yarutur va yaxši xat közniñ ne ‘mat-i arusidurkim, aniñ mahri šukrdür* (ТАҲ 728b7,8). Аҳмоқлик ва нодонлик хусусида Сукрот ҳакимдан тубандаги парема келтирилган: ...*nādānya tavāzu’ qilmaq hanzalya suv bermakdürkim, neča kör içsa, talxraq bolur* (ТАҲ 728b10). Халқимиз тилида бу ҳикматга ҳамоҳанг “Аҳмоққа ақл ўргатмоқ, тошга дон сепмоқ билан тенг” (ЎТПЛ, 35) паремаси кенг қўлланади.

Хукмдорлик масъулиятининг нақадар улуғлиги хусусида ҳакимлардан куйидаги афоризмлар келтирилади:

Афлотун: ...*pādšāhya čayir içmāk harāmdur, nevčünkim, ul mulk va raiyyatniñ nigāhbānidur. Nigāhbānkim, anga nigāhbān kerāk bolayay, yaxši bolmayay* (ТАҲ 728b13);

Аристотель: *pādšāh uluy rudya oxšar va atbā-i ariylaryakim, ul ruddin ayrildilarkim, ul rud suytya har hāl bolsa, ariylaryā hamul*

hâldur. Ul çüçük bolsa, bular çüçük; Ul acıy bolsa, bular acıy; Ul sâf bolsa, bular sâf; Ul lâý bolsa, bular lâý (TAX 728b15,16,17);

Муаллифдан: *Šáh daryá va xalq erür anhár,
Ikisiniñ suyiya bir maza bar (TAX 728b18).*

Балинос: *... pâdsáh kerâkkim, barça eldin nimâ alyay, amma e'tidâl bilâ, ta mulk barqarâr bolyay. Yoqki, barçaya nimâ bergây bie'tidâlliğ bilâ, ta mulk buzulyay (TAX 728b20).*

Муаллифдан: *Çu šah az olsa bolyay mulk ábád,
Çu köb berdi, bolur yüz mulk barbád (TAX 728b21).*

Сахийлик ва саховат ҳақида Афлотундан яна қуйидаги афоризм келтирилади: *Jud tilâmây bermâkdür, nevcünki, tilâb bergân tilâğannin mukâfâtîdur (TAX 728b14).*

Муаллифдан: *Tilâmây jud qil saxiy ersân,
Tilâmâk muzdidur tilab bersân (TAX 728b14,15).*

Милодий 90–168-йилларда яшаб ўтган, таниқли ҳаким Галеннинг шоғирди Птоломей асарда Батлимус номи билан тилга олинади. Унга мансуб қуйидаги парема келтирилади: *... qâbilniñ saâdati budurkim, fahim bolyay. Nekbaxt uldurkim, el hâlidin pand alyay va badbaxt ulkim, anin hâlidin el pand alyaylar (TAX 728b23,24).*

Муаллифдан: *Ulus af'âlidin sen bol barumand,
Yoq ulkim, alyay af'âlinin el pand (TAX 728b24,25).*

Содиқ ҳаким Нўширавонга битган насиҳатномасида шундай панд келтиради: *... mufrit sôz anin sözlâridindürkim, šáh va gadâya fâydasi âmdur. "Lât'kul taâman va fi me'datika taâmân". Ya'ni me'dandâ avqat bola türüb unin ustigâ avqat yemâ (TAX 728b26).*

Муаллифдан: *Zarari barça elga âm olyay,
Kim taâm ustidâ taâm olyay (TAX 728b26).*

Сосоний ҳукмдор Нўширавоннинг вазири Бузуржмехрдан ёшлиқда илм-хунар ўрганмоқлик лозимлиги хусусида шундай фикр келтирган: *Anin sözlâridindurkim, ustâdimdin sördimkim, yigitlikdâ ne qilmoq yaxši va qariliyda ne qilmoq yaxši? Dedikim, – yigitlikdâ ilm kasb qilmaq va qariliyda anî amalya keltürmâk yaxšîdur (TAX 728b27,28).*

Муаллифдан: *Yigitliyda yiy ilmnin maxzanî,
Qariliy çayî xarj qilyil anî (TAX 728b27,28).*

Хуллас, адиб асар жозибадорлигини ошириш мақсадида паремалардан ҳам унумли истифода этган.

ХУЛОСА

Ҳар бир халқнинг, миллатнинг миллий қадрияти, дунёқараши тарихий обидалар, маданий ёдгорликлар, жумладан, адабий-тарихий манбаларда ўз ифодасини топган. Шу боис мумтоз асарларни тадқиқ этиш, илмий, маърифий, ахлоқий-маънавий қийматини белгилаш, бадиий жиҳатларини ёритиш, тил хусусиятларини ўрганиш филологик соҳанинг асосий масалаларидан ҳисобланади.

Тарихий-бадиий манбалар тилини тадқиқ этиш мумтоз асарларнинг мазмун-моҳиятини, илмий-амалий қийматини белгилашда аҳамиятлидир. Шу билан бир қаторда асар яратилган давр тилининг фонетик, лексик, грамматик тизимига ҳос тараққиёт жараёнини кузатиш имконини яратади.

Алишер Навоийнинг эски ўзбек адабий тили ривожини, такомилли ва тараққиёти борасидаги хизматлари беқиёсдир. Туркий тил унинг асарлари ёрдамида юқори мавқега эга бўлди. Шоир асарларларида қўлланган лексика эски ўзбек адабий тилининг сўз бойлигини белгилашда муайян даражада асос бўлиб хизмат қилади.

Эроннинг афсонавий ва тарихий ҳукмдорларидан иборат тўрт сулола — Пешдодийлар, Каёнӣлар, Ашконӣлар ва Сосонӣлар, шу сулолага мансуб подшоҳлар ҳақидаги “Тарихи мулуки Ажам” асари улуғ санъаткорнинг яна бир қирраси — маҳоратли тарихнавислигидан далолат. Эски ўзбек адабий тили хусусиятлари акс этган “Тарихи анбиё ва ҳукамо” эса кенг қўламдаги лексемалар тизимини ўз ичига олган. Асарлар лексикаси XV аср ўзбек адабий тили луғат бойлигининг муайян қисмини ифода этади. Асарлар сўз бойлигини илк марта тарихий-этимологик жиҳатдан статистик асосда ўрганилди. Натижада, тарихнавис адибнинг “Тарихи анбиё ва ҳукамо” асарида 3047та лексема ишлатилгани, шундан 748таси соф туркийча, 1756таси арабча, 506таси форсча-тожикча, 19таси қадимий яҳудийча, 9таси юнонча, 4таси мўғулча, 1тадан санскритча ва хитойча, 2таси урдуча, 3таси сўғдча эканлиги аниқланган. Қўлланиш жиҳатидан туркийча, арабча, форсча-тожикча сўзлар нисбати 25%57%17%ни ташкил қилганлиги аниқланди. “Тарихи мулуки Ажам”да эса 2418та лексема қўллангани, 581таси соф туркийча, 1188таси арабча, 604таси форсча-тожикча, 18таси қадимий

яхудийча, 13таси юнонча, 4таси мўғулча, 2таси санскритча, 5таси урдуча, 2таси хитойча, 2таси сўғдча, 1таси арманча эканлиги аниқланган. Мазкур асарда эса туркийча, арабча, форсча-тожикча сўзлар нисбати 24%, 49%, 25% ни ташкил қилган. Асарлар сўз бойлигини шакллантирган лексемаларнинг қадимги туркий тил (эски туркий тил) ва ҳозирги ўзбек тилига бўлган муносабатига диққат қаратилди.

Лингвостатистик таҳлил асарлар сўз бойлигининг асосий қисми туркий қатлам ҳамда арабча ва форсча тожикча ўзлашмалардан ташкил топганлигини кўрсатади. Ҳар икки асарнинг ифода тили сифатида туркий қатламнинг ўрни ўта аҳамиятлидир. Уларда ўзбек тилининг эски туркий тил ва эски ўзбек адабий тили давридаги лексик хусусиятлари намоён бўлган. Адиб томонидан қўлланган туркий сўзларнинг асосий қисми ҳозирги ўзбек адабий тилида ишлатилади. Асарларда мавжуд жами туркийча сўзларнинг 84 % и қадимги туркий тилда фаол қўлланишда бўлган. Туркий қатламга оид лексемаларнинг 92 % и ҳозирги ўзбек адабий тилида истеъмолда бўлиб, 8 % и эскирган сўзлар сирасига мансуб.

Асарлар сўз бойлигидаги арабча ўзлашмалар турли мавзуий гуруҳларга оид бўлиб, уларнинг 15%и эски туркий тилда истеъмолда бўлган. Қўлланилган арабча ўзлашмаларнинг 76 % и ҳозирги ўзбек адабий тилида мавжуд, 24 % и эса истеъмолдан чиққан.

Алишер Навоий асарларда туркийча сўзлар, арабча ўзлашмалар қаторида форсча-тожикча ўзлашмалардан ҳам унумли фойдаланади. Шахс, нарс-буюм, белги-хусусият маъносидаги, шунингдек, мавҳум маъно ифода этувчи бир қатор форсча-тожикча ўзлашмалар ўзида эски ўзбек адабий тилига хос семантик хусусиятларни намоён қилган. Бу ўзлашмаларнинг 17% и ҳозирги ўзбек адабий тилида ишлатилмайди.

Асарлар сўз бойлигида аралаш қатлам (қадимги яхудий, юнон, мўғул, ҳинд, сўғд, хитой, грузин, арман тили)га хос лексемалар ҳам мавжуд.

Ёзма манбалар ёки маълум давр адабий тили лексикасини мавзуий гуруҳларга бўлиб ўрганиш халқ тарихининг муҳим қирраларини ёритишда асосий омил саналади. ТАҲ ҳамда ТМА лексикаси ижтимоий ҳаётнинг турли соҳаларига оид сўзларни ўз ичига олганлиги учун алоҳида мавзуий гуруҳларга ажратиб ўрганилди, ҳар бир гуруҳ лексемаларининг функционал-семантик табиати аниқланди. Асарлар лексикасининг тарихий-этимологик таҳлили асарлар матнида ишлатилган мансаб-мартаба сўзлари ҳамда ҳарбий терминларнинг, асосан, арабча, форсча-тожикча ва қисман мўғулча ўзлашмалардан ташкил топганини кўрсатди. Антропонимлар ва топонимлар эса, асосан, форсча-тожикча сўзлар билан воқеланган. Асарлар сўз

бойлигида қўлланган ҳаракат ва ҳолатни билдирувчи сўзлар, инсон тана аъзолари номлари, қариндошлик номлари, санок ва миқдор тушунчасини ифодаловчи, ишора билдирувчи сўзлар гуруҳининг асосий қисми ўз қатламга оид эканлиги билан характерланади.

Синонимлар, антонимлар, омонимлар ва полисемантик сўзларнинг мақсадга мувофиқ қўлланиши асарлар лексикасининг ўзига хослигини таъминлаган. Уларда воқеланган синонимик қатордаги ҳар бир сўз ўзининг маъно нозикликлари билан намоён бўлган. Асарлар лексикасида воқеланган лексик-семантик ҳамда функционал-семантик синонимлар қатори ўз ва ўзлашган қатламга мансуб лексемалардан ташкил топган. Ҳар икки асарда семантик синонимлардан таркиб топган сўзларнинг кўпчилиги от, сифат, феъл доирасида воқеланади. Шунингдек, унда маъно ифодасига кўра синонимик қатор ҳосил қилган лексемалар тушунчани даражалаб кўрсатишга ҳам хизмат қилган. Шу билан бирга синонимларнинг икки типини воқелантирувчи лексемалар миқдоран кўплиги, морфологик қурилиши, генеологик келиб чиқиши жиҳатдан ранг-баранглиги билан аҳамиятлидир.

Алишер Навоий омонимлардан нафақат назмда балки насрда ҳам унумли фойдаланган. Асарлар матнида 37 та омолексема 17 омонимик қаторда бирлашади. Унда қўлланган омоним ва омоформа омолексемалар тизиминининг кенг миқёсда тасниф ва таҳлил этилиши туркий тиллар, жумладан, ўзбек адабий тилининг шаклланиш ҳамда тараққиёт босқичлари хусусида туркийшуносликда мавжуд фикр ва мулоҳазаларни муайян даражада ойдинлаштиришга хизмат қилади.

Таъкидлаш жоизки, муаллиф бир туркум доирасига оид сўзларнинг маъно жиҳатдан зид муносабатга киришуви нуқтаи назаридан воқеаланадиган тил ҳодисаси ҳисобланмиш антонимлардан ўз ўрнида моҳирона фойдаланган. Асарлар матнида аниқланган антонимик уяларга мансуб сўзлар, асосан, сифат, от, феъл ва равиш сўз туркуми доирасида воқеланган. Уларда истифода этилган антонимлар тузилишига кўра ўзаро туб, ясама ҳамда туб ва ясама сўзлар антонимиясидан иборат.

Алишер Навоийнинг лексик бирликларни кўп маънода ишлаши маҳорати адибнинг ҳар икки тарихий асарида ҳам яққол кўзга ташланади. Изланишларимиз кўп маънолилиқнинг от сўз туркуми доирасида энг фаоллигини кўрсатди. Алишер Навоий даври эски ўзбек адабий тилида қўлланган лексемаларда юз берган маъно ўзгаришлари янги маъно ҳосил қилишнинг метафора, метонимия, синекдоха сингари усуллари заминидан вужудга келган. Асарлар лексикасида маъно кўчишининг ушбу усулларида унумли фойдаланилган. асарлар лексикасида энг фаол қўлланган маъно кў-

ХУЛОСА

чиш усули метафорадир. Муаллиф воқеликни ифодалаш, инсон руҳияти, феъл-атворини ёритиш жараёнида иборалардан ҳам ўринли ва моҳирона фойдаланган. Навоий ибораларни усталик билан қўллайди. Бундай моҳирлик тасвир объектининг таъсир даражасини оширишда аҳамлиятлидир. асарлар лексикасидаги лексик-семантик жараёнларни изоҳлаш тил тараққиётидаги ўзгаришларни кузатишга, туркий лексикага хос услубий-семантик жиҳатларни таҳлил қилишга хизмат қилади.

Алишер Навоий қаламига мансуб мазкур тарихий асарлар лексикасини ўрганиш эски ўзбек адабий тилининг лексик хусусиятларини таҳлил этиш, улар тилининг ўзига хослигини асослаш, мазмун-моҳияти, илмий-амалий қийматини белгилаш, муаллифнинг сўз қўллаш маҳоратини ёритишда, айниқса, муҳимдир.

D.A.ABDUVALIEVA. THE LEXIS OF ALISHER NAVOI'S HISTORICAL WORKS

(Summary)

In this monograph, the great founder of Uzbek literary language Alisher Navoi's historical works such as "Tarixi anbiyo va hukamo" and "Tarixi mulki ajam" were investigated by statistical, historical-etymological, functional-semantic and lexical-semantic aspects for the first time.

The first chapter devoted to the analyses of lexis of Alisher Navoi's historical works. The lexis of his works were investigated by morphological and statistical ways and studied thoroughly. Identified the usage frequency of the lexis of Alisher Navoi's historical works and classified word groups which became archaic in ancient Uzbek literary language period.

In the second chapter the lexis of Alisher Navoi's historical works were studied with the help of historical and etymological aspects. Paid more attention to the influence of the historical works' lexemes to the ancient Turkic language (old Turkic language) and modern Uzbek literary language.

The third chapter studied the functional and semantic analyses of the vocabulary richness of historical works by Alisher Navoi. The words of the historical works were classified by their meanings such as things and occurrences, motion and condition, sign-feature, the sign of motion and condition, quantity and calculation, signs and the quantity of such words were given in this chapter.

Reflected lexis in the texts of Alisher Navoi's works such as social and political lexis, anthroponymy, homonym, toponym and abstract meanings of lexical units were analyzed statistically and functional- semantically. The researcher found the causes of which language elements develop the base of the special topic group.

The fourth chapter of the scientific work was directed to the lexical semantic and stylistic occurrences. The researcher analyzed the author's professional usage of synonyms, homonyms, antonyms, metaphor, and metonymy in his historical literary works and studied them with fact materials. It was stated that Alisher Navoi used paremii in order to improve the attractiveness of the literary historical works.

ШАРТЛИ ҚИСҚАРТМАЛАР

АНАТИЛ – Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати, I–IV. –Тошкент: Фан, 1983–1985. I – 1983, 646 б; II – 1983, 642 б; III – 1984, 622 б; IV – 1985, 636 б.

ДТС – Древнетюркский словарь. –Л.: Наука, 1969. –675 с.

ДЛТ – Девону луғотит турк. Индекс. Тошкент: Ўз Фан, Т. 1. 1960. – 499 б; Т. 2. 1961. –427 б; Т. 3. 1963. –465 б.

НАЛ – Навоий асарлари луғати. Порсо Шамсиев таҳрири остида. –Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1973. –782 б.

ПРС – Персидско-русский словарь / Составил: Б.В. Миллер. –М.: Гос. Изд., 1953. – 668 с.

ТАҲ – Истанбулдаги Сулаймония кутубхонаси, Фотих фондидаги Навоий куллийети № 4050 инвентар рақамли қўлёзманинг электрон микрофильми. –Б.705а–728б.

ТМА – Истанбулдаги Сулаймония кутубхонаси, Фотих фондидаги Навоий куллийети № 4050 инвентар рақамли қўлёзманинг электрон микрофильми. –Б.729а–743б.

ТТИЛ – Ҳожиёв А. Тилшунослик терминларининг изоҳли луғати. –Тошкент: ЎЗМЭ, 2002. –163 б.

ТХТЛ – Дадабоев Ҳ. Тарихий ҳарбий терминлар луғати. –Тошкент: Университет, 2003. – 237 б.

ЭСТЯ – С.евортян Э. В. Этимологический словарь тюркских языков. –М.: Наука, 1974; 1978; 1980.

ЎТИЛ – Ўзбек тилининг изоҳли луғати. I–II. –М.: Рус тили, 1981. Том. I. –631; Том. II. –715 б.

ЎТИЛ – Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдди. –Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 1-жилд, 2006. – 680 б; 2-жилд, 2007. – 688 б; 3-жилд, 2007. –688 б; 4-жилд, 2008. –606 б; 5-жилд, 2008. –592 б.

ЎТПЛ – Бердиёров Ҳ., Расулов Р. Ўзбек тилининг паремиологик луғати. –Тошкент: Ўқитувчи. 1984. –287 б.

ЎТЭЛ – Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати (туркий сўзлар). –Тошкент: Университет, 2000. –600 б; Ўзбек тилининг этимологик луғати (Арабча бирликлар ва улар билан ҳосилалар). –Тошкент: Университет, 2003. –267 б. Ўзбек тилининг этимологик луғати (Форсча, тожикча бирликлар ва улар билан ҳосилалар). –Тошкент: Университет, 2009. –282 б.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. ЎЗБЕК ТИЛИДАГИ АДАБИЁТЛАР

1.1. Монографик тадқиқотлар

1. Каримов И.А. Юксак маънавият — енгилмас куч. —Тошкент: Ma'naviyat, 2011. —176 б.
2. Abbosali Vafoiy, Sherali Avezmetov. O'zbek tiliga o'zlashgan forscha so'zlar. Tehron—Toshkent: “Al Xudo” xalqaro nashriyoti, Movaroounnaxr nashriyoti, 2005. —224 б.
3. Abdurahmonov G., Shukurov Sh., Mahmudov Q. O'zbek tilining tarixiy grammatikasi. —T.: O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti, 2008. —B. 527.
4. Абдулхайров М. Навоий асарларида сўз ва иборалар. —Тошкент: Tafakkur bo'stoni, 2009. —238 б.
5. Абдурахмонов Ғ., Рустамов А. Навоий тилининг грамматик хусусиятлари. —Тошкент: Фан, 1984. —160 б.
6. Абдурахмонов Ғ.А., Шоабдурахмонов Ш.Ш., Ҳожиёв А.П. Ўзбек тили грамматикаси. —Т.: Фан, 1975. —Б.123.
7. Абдушукуров Б.Б. XI—XIV аср туркий ёзма манбалар тилидаги зоонимлар. Филол. фанлари номзоди ... дисс... . —Тошкент, 1998. —207 б.
8. Абдушукуров Б. “Қиссаси Рабғузий” лексикаси. —Т.: Академия, 2008. — 189 б.
9. Abdushukurov B.B. Eski turkiy adabiy til leksikasi. —T.: Tafakkur bo'stoni, 2015. —190.
10. Абдулхайров М. “Девони Мунис” тилининг лексик қатламлари. Филол. фан. дисс. —Т., 1996. —Б.23.
11. Абдулхайров М. Навоий асарларида сўз ва иборалар. —Тошкент: Tafakkur bo'stoni, 2009. —238 б.
12. Азизов О. Тилшуносликка кириш. —Т.: Ўқитувчи, 1996. —176 б.
13. Айдаров Г. Язык орхонских памятников древнетюркской письменности VII века. —Алма-Ата: Наука, 1971. —380 б.
14. Алиев А., Содиқов Қ. Ўзбек адабий тили тарихидан. —Тошкент: Ўзбекистон, 1994. —118 б.
15. Алишер Навоий. Асарлар. Ўн беш томлик. Ўн тўртинчи том. —Тошкент: Ўз ФАН, 1967. —272 б.
16. Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. Ўн олтинчи том. —Тошкент, 2000. —335 б.

17. Алишер Навоий. Муҳокамат ул-луғатайн. Ўн олтинчи том. –Тошкент, 2000. –Б.7–42.
18. Аширбоев С., Азимов И. Ўзбек тилининг тарихий грамматикаси (Ўқув-услубий қўлланма). –Т.: Тошкент давлат педагогика университети, 2002. –Б.47.
19. Аъламова М. Ўзбек тилидаги феълларда нисбат категорияси. –Т.: Фан, 1992.
20. Бафоев Б. Навоий асарлари лексикаси. –Тошкент: Фан, 1983. –157 б.
21. Бегматов Э. Ўзбек номларининг имлоси. –Тошкент: Фан, 1972. –384 б.
22. Бегматов Э. Ҳозирги ўзбек адабий тилининг лексик қатламлари. –Тошкент: Фан, 1985. –200 б.
23. Дадабоев Ҳ., Ҳамидов З., Холманова З. Ўзбек адабий тили лексикаси тарихи. –Тошкент: Фан, 2007. –155 б.
24. Dadaboyev H.A., Holmanova Z.T. Turkiy tillarning qiyosiy-tarixiy grammatikasi. –Т.: Tafakkur vo‘stoni, 2015. –220 b.
25. Ёқубов Ш. Навоий асарлари ономастикаси: филол. фанлари номзоди ... дисс. –Тошкент, 1994.
26. Иброҳимов А. Бобур “Девон”и тилидаги ўзлашма лексика. –Тошкент, 2006.
27. Исмоилов И. Туркий тилларда қавм-қариндошлик терминлари. –Т.: Фан, 1966. –150 б.
28. Исҳоқов Ё. Алишер Навоийнинг илк лирикаси. –Тошкент: Фан, 1965. –140 б.
29. Камол Ф. Ўзбек тили лексикаси. –Тошкент: Фан, 1953. –45 б.
30. Каримов А. Алишер Навоий “Фарҳод ва Ширин” достони тилининг лексик-семантик ва стилистик хусусиятлари. Филол. фанлари номзоди ... дисс. –Тошкент, 1973. –160 б.
31. Қодиров П. Тил ва эл. Темурийлар давридаги мумтоз адабий тилимиз муаммолари. Илмий бадиа. Ғафур Ғулом. –Т.: 2005.
32. Қораев С. Ўзбекистон вилояти топонимлари. –Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2005. –Б.240.
33. Қудратуллаев Ҳ. Навоийнинг бадиий-эстетик олами. –Тошкент, 1991.
34. Мамаражабова З.Н. Ўзбек тилида сифатларнинг коннотатив маънолари. Филол. фанлари номзоди ... дисс. –Тошкент, 2004. –179 б.
35. Миртожиев М. Ўзбек тили семасиологияси. –Тошкент: Mumtoz so‘z, 2010. –287 б.
36. Миртожиев М. Ўзбек тилида полисемия. –Тошкент: Фан, 1975. – 140 б.
37. Муталлибов С. М. Морфология ва лексика тарихидан қисқача очерк. –Т.: Фан, 1959. –Б.134.
38. Мухторов А., Санакулов У. Ўзбек адабий тили тарихи. –Тошкент, 1995.
39. Муҳамедова С. Ўзбек тилида ҳаракат феълларининг семантикаси ва валентлиги. –Т.: Фан, 2005.
40. Неъматов Ҳ., Расулов Р. Ўзбек тили систем лексикологияси асослари. –Тошкент: Ўқитувчи, 1995.
41. Норкулов Н., Жўраев У. Ўзбекистон тарихи. –Тошкент: Шарқ, 2000. –271 б.

Ф О Й Д А Л А Н И Л Г А Н А Д А Б И Ё Т Л А Р Р Ё Й Х А Т И

42. Нурмонов А., Шахобиддинова Ш., Искандарова Ш., Набиева Д. Ўзбек тилининг назарий грамматикаси (Морфология). –Тошкент: Янги аср авлоди, 2011. –Б.60.
43. Расулов Н., Дониёров Х. Ҳозирги ўзбек адабий тили. 1-қисм. –Тошкент: Ўқитувчи, 1980.
44. Расулов Р. Ўзбек тили феълларининг маъно тузилиши. –Тошкент, 2005.
45. Расулов Р. Ўзбек тилидаги ҳолат феъллари ва уларнинг облигатор валентликлари. –Т.: Фан, 1989;
46. Раҳимов С.М. Хоразм минтакавий антропонимияси. Филол. фан. номз... дисс. –Тошкент, 1998.
47. Раҳматов М. М. Алишер Навоийнинг насрий асарларида эргаштирувчи боғловчили гапларнинг синтактик-семантик хусусиятлари. Филол. фанлари номзоди ... дисс. –Тошкент, 2008. –144 б.
48. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тили фразеологиясининг баъзи масалалари. –Тошкент: Фан, 1966. –266 б.
49. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг туркий қатлами. –Тошкент, 2000.
50. Ризаев С. А. Ўзбек тилшунослигида лингвостатистика муаммолари. –Т.: Фан, 2005. –Б.7.
51. Ризаев С. Кибернетика ва тилшунослик. –Т.: Ўзбекистон, 1976. –Б.16.
52. Рустамов А. Алишер Навоий “Маҳбуб ул-қулуб” асарининг баъзи бир грамматик хусусиятлари. Филол. фанлари номзоди ... дисс. –Тошкент, 1958.
53. Рустамов А. Навоий тилининг фонетик-морфологик хусусиятлари. Филол. фан. д-ри ... дисс. –Тошкент, 1966.
54. Рустамов А. Навоийнинг бадиий маҳорати. –Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1979. –214 б.
55. Рустамов Т. Соф кўмакчилар. –Т.: Фан, 1991. –Б.124.
56. Содиқова М. Ҳозирги ўзбек адабий тилида феъл стилистикаси (семантик аспектда). Филология фанлари доктори... дис. –Т., 1991. –Б.288.
57. Содиқов Қ. Туркий ёзма ёдгорликлар тили: адабий тилнинг юзага келиши ва тикланиши. –Т.: Тошкент давлат шарқшунослик институти, 2006.
58. Содиқов Қ. XI–XV аср уйғур ёзуви туркий ёдгорликларнинг график-фонетик хусусиятлари. Филол.фан. д-ри дисс. –Т., 1992.
59. Таҳримононов Ж. Насим диванынинг лексикаси. –Баку, 1970.
60. Тожибоева М. Алишер Навоийнинг “Илк девон”нидаги арабча сўзларнинг лексик-семантик талқини. Филол. фанлари номзоди ... дисс. –Тошкент, 2011. –192 б.
61. Тўйчибоев Б. Ўзбек тилининг тараққиёт босқичлари. –Тошкент: Ўқитувчи, 1966. –175 б.
62. Турдибеков М. Абулғозий Баҳодирхоннинг “Шажараи турк” асари ономастикаси. Филол. фан. ном. дисс... –Т., 2001.
63. Турсунов У. Мухторов Ж., Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили. –Тошкент, 1992.
64. Турсунов У., Ўринбоев Б., Алиев А. Ўзбек адабий тили тарихи. –Тошкент, 1995.
65. Ўзбек тили грамматикаси, I том. –Т.: Фан, 1975. –271.

66. Ўзбек тили лексикологияси. –Тошкент: Фан, 1981. –312 б.
67. Усмонова Ш. Олтой тилларида муштарак маиший лексика. Тошкент: Фан, 2010. –231 б.
68. Фозилов Э. Ўзбек тилининг тарихий морфологияси. –Т.: Фан, 1965. –Б.68.
69. Фозилов Э.И. Қадимги обидалар ва Алишер Навоий тили. –Тошкент: Фан, 1969. –88 б.
70. Холманова З. Бобурнома лексикаси. –Тошкент: Фан, 2007. –176 б.
71. Ҳайитметов А. Навоий лирикаси. –Тошкент, 1961.
72. Ҳамидов З. Навоий бадиий санъатлари. –Тошкент, 2001.
73. Ҳожиёв А. Ўзбек тилида қўмақчи феъллар. –Т.: Фан, 1966.
74. Ҳожиёв А. Тўлиқсиз феъл. –Т.: Фан, 1970.
75. Ҳожиёв А. Феъл. –Т.: Фан, 1973.
76. Хусанов Н. XV аср ўзбек ёзма ёдгорликлари тилидаги антропонимларнинг лексик-семантик ва услубий хусусиятлари, I китоб. –Тошкент: Ёзувчи, 2000.
77. Хусанов Н. XV аср ўзбек ёзма ёдгорликлари тилидаги антропонимларнинг лексик-семантик хусусиятлари. –Тошкент, 1996. –Б.7.
78. Шобабдурахмонов Ш., Аскарёва М., Ҳожиёв А., Расулов Н., Дониёров Х. Ҳозирги ўзбек адабий тили. I-қисм. –Тошкент: Ўқитувчи, 1980. –Б.107–108.
79. Шукуров Ш. Ўзбек тилида феъл майлларининг таракқиёти. –Т.: Фан, 1980.
80. Расулов Р. Ўзбек тили феълларининг семантик структураси. –Т.: Фан, 1991.
81. Эгамова Ш. Д. Алишер Навоий асарлари тилидаги қадимги туркий лексик бирликлар. Фан ва технология. –Т., 2010. –Б.50.
82. Эназаров Т. Ўзбекистон топонимлари: лугавий асослари ва этимология тадқиқи йўллари: Филол. фанлари д-ри. ... дисс. –Тошкент, 2006.
83. Юсуфхўжаева Ҳ. Ўзбек тили изоҳли лугатида феъл формаларининг лексикографик таҳлилига доир. Филол.фанлари номзоди ... дисс. –Т., 1975.

1. 1.2. Авторефератлар

84. Абдужабборов Ф. “Қутадғу билиг”да шахс белги-хусусиятини англатувчи лексика. Филол. фанлари номзоди ... дисс. автореф. –Тошкент, 2011. –25 б.
85. Абдуллаева Д. Ўзбек тилида антисемия. Филол. фанлари номзоди ... дисс. автореф. –Тошкент, 2010. –26 б.
86. Аманжолов А.С. Материалы и исследования по истории древнетюркской письменности. Автореф. дисс. ... док. филол. наук. –Алма-Ата, 1975.
87. Аширбоев С. Алишер Навоийнинг насрий асарларидаги содда гапларнинг таркибий ва маъно хусусиятлари. Филол. фанлари д-ри ... дисс. автореф. –Тошкент, 1990. –46 б.
88. Ганиева Д.А. Ўзбек тилидаги феълнинг функционал шаклларида синкретиклик ва полифункционаллик. Филол.фанлари номзоди ... дисс. автореф. –Т., 2012. –21 б.

89. Жуманазарова Г.У. “Ширин билан Шакар” дostonинг луғавий ва лингвopoэтик хусусиятлари (Фозил Йулдош ўғли варианты асосида), Филол. фан. ном. ... дисс. автореферати. –Т. 2008. –Б. 9.
90. Иброхимов А. Бобур асарлари лексикасининг лингвостатистик, семантик ва генетик тадқиқи. (“Девон”, “Мубаййин”, “Аруз”). Филол. фан. док-ри... дис. автореф. –Т., 2008. –Б.16.
91. Мамадалиева Н. С. XVII асрнинг иккинчи ярми – XIX аср биринчи ярми ўзбек тили ёзма ёдгорликлари лексик хусусиятлари. Филол. фан. док. ... дисс. автореферати. –Т., 2012. –Б.21.
92. Мухаммедова С. Ўзбек тилида ҳаракат феълларининг семантик ва валентик хусусиятлари. Филол. фанлари д-ри. ... дисс. автореф. –Тошкент, 2007.
93. Худойназаров И. Антропонимларнинг тил луғат тизимидаги ўрни ва уларнинг семантик-услубий хусусиятлари. Филол. фанлари номзоди ... дисс. автореф. –Тошкент, 1998.
94. Ҳасанова Д. Арабча луғавий ўзлашмаларнинг ўзбек тили номинатив ва дериватив тизимидаги ўрни. Филол. фанлари номзоди ... дисс. автореф. –Тошкент, 2011.
95. Ҳусанов Н. XV аср ўзбек ёзма ёдгорликлари тилидаги антропонимларнинг лексик-семантик ва услубий хусусиятлари. Филол. фанлари д-ри. ... дисс. автореф. –Тошкент, 2000. –Б.9.
96. Шабанов Д.К. Турк ва ўзбек тилларида фаол ҳаракат феълларининг семантикаси. Филол. фанлари номзоди ... автореф. –Т., 2003.
97. Шамсиддинов Ҳ. Ўзбек тилида сўзларнинг функционал-семантик синонимлари. Филол. фанлари д-ри ... дисс. афтореф. –Тошкент, 1999. – 280 б.
98. Шарипов Ф.Г. Феълларда ҳаракат тарзининг синтетик ифодаланиши. Филол. фанлари номзоди ... дисс. автореф. –Т., 2012.
99. Эгамова Ш. Алишер Навоий асарлари тилидаги қадимги туркий лексика тадқиқи (структур-грамматик, функционал-семантик аспектларда). Филол. фанлари номзоди ... дисс. автореф. –Тошкент, 2007.
100. Юсуфхўжаева Ҳ. Ўзбек тили изоҳли луғатида феъл формаларининг лексикографик таҳлилига доир. Филол. фанлари номзоди ... дисс. –Т., 1975.

2. 1.3. Илмий мақолалар

101. Абдуллаев Ф. XV аср ўзбек адабий тилининг диалектал асослари масаласи. Навоий ва адабий таъсир масалалари. –Тошкент: Фан, 1968. –Б.138–257.
102. Абдуллаев Ф. Ўзбек тили лексикасининг баъзи масалаларига доир: Тил ва адабиёт институти асарлари. –Тошкент, 1949.
103. Абдуллаев Ф.А. XV аср ўзбек адабий тилида ўғуз традицияси // Ўзбек тили ва адабиёти, 1968. –№3. –Б.27–28.
104. Арзикулов Х.А. Ўзбек лингвистик автомати // Мулоқот. –Т., 2002. –№1. –Б.20–21.
105. Бафоев Б. “Хамса” лексикаси бўйича кузатишлар // Ўзбек тили ва адабиёти, 1985. –№1. –Б.19–23.
106. Бафоев Б. Алишер Навоий лирикасида “сар” сўзи орқали ясалган қўшма отлар // Адабий мерос. №1. –Тошкент: Фан, 1968. –Б.184–187.
107. Бегматов Э., Ҳусанов Н., Ёқубов Ш., Боқиев Б. Ўзбек тарихий ономастикасининг долзарб муаммолари // Ўзбек тили ва адабиёти, 1992. № 5–6. –Б.21–27.

108. Дадабоев Ҳ. Алишер Навоий асарларидаги ижтимоий-сиёсий терминларнинг эски туркий обидалар лексикасига муносабати // Алишер Навоий туғилганининг 650 йиллигига бағишланган илмий конференция материаллари. –Тошкент, 1991. –Б.68–70.
109. Дадабоев Ҳ. “Бобурнома”даги ахлоқ-атвор лексикаси хусусида // Филология. №6. –Самарқанд, 2004. –Б.3–7.
110. Дадабоев Ҳ. “Қисаси Рабғузий”да қўлланган сал= феълининг семалари хусусида // Ўзбек тилшунослиги масалалари. –Тошкент, 2006.
111. Дадабоев Ҳ. Астрономик терминлар тарихидан // Ўзбек тили терминологияси ва унинг тараққиёт истикболлари. –Т., 1986. –Б.94–96.
112. Дадабоев Ҳ. Қадимги туркий ёдгорликлардаги атамалар ҳақида // Адабий мерос, 1998. –№1–2.
113. Жумаев А. XV аср ўзбек номаларида қадимги туркий сўзларнинг қўлланилиши // Ўзбек тили ва адабиёти, 1991. –№5. –Б.47–48.
114. Жумаев А. XV аср ўзбек номаларида қадимги туркий сўзларнинг қўлланилиши // Ўзбек тили ва адабиёти, 1991. –№5. –Б.47–49.
115. Каримов А. Навоий лексикасининг бир қатлами // Ўзбек тили ва адабиёти. –№3. 1984.
116. Қиличев Э. Айний асарларидаги антропонимларнинг стилистик хусусиятлари // Ўзбек тили ва адабиёти, 1978. –Б.17.
117. Мақсуд Шайхзода. Алишер Навоий лирикасининг баъзи бир поэтик услулари ҳақида // Ўзбек адабиёти масалалари. –Тошкент, 1959. –Б.238–254.
118. Мақсуд Шайхзода. Устоднинг санъатхонасида // Шарқ юлдузи, 1965. №5, 7, 10, 12.
119. Мақсуд Шайхзода. Нур устидаги нур // Шарқ юлдузи, 1965. –№5. Б.3–4.
120. Мамадов Ҳ. Навоий прозасининг баъзи лексик хусусиятлари ҳақида // Адабий мерос. №1. –Тошкент: Фан, 1968. –Б.180–183.
121. Маматов Ҳ. «Маҳбуб ул-қулуб»нинг тили ҳақида баъзи мулоҳазалар // Ўзбек тили ва адабиёти. –№1. 1987. –Б.70–72.
122. Мухторов А. Атоқли отларнинг турдош от асосида ҳосил бўлиши. Ўзбек тили грамматик қурилиши ва стилистикаси масалалари. Илмий мақолалар тўплами. –Самарқанд, 1966.
123. Неъматов Ҳ., Ғуломов А. К., Маҳмудов Н.М., Қодиров Н., Абдураимова М. Она тили // Таълим тараққиёти. Ўзбекистон Республикаси Халқ таълими вазирлигининг ахборотномаси. 1-махсус сон. –Тошкент: Шарқ, 1999.
124. Раҳмагуллаева М. XV аср эски ўзбек тилидаги синонимлар ҳақида баъзи мулоҳазалар // Адабий мерос, №1. –Тошкент: Фан, 1968. –Б.169–179.
125. Рустамов А. “Сабъаи сайёр” тилининг бадий хусусиятлари. ТошДУ // Илмий ишлар 240-чиқиши. –Тошкент, 1964.
126. Рустамов А. Алишер Навоий тилидаги бир сўз ҳақида // Адабий мерос. –№1. 1976.
127. Рустамов А. Навоийнинг бадий маҳорати. –Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1979. –214 б.
128. Рустамов А. Ўзбек адабий тилининг илк даврига бир назар. Низомий номли ТДПИ. Лингвистик тўплам. 113. –Т. 1973. –Б.114–129.
129. Умаров Э. Ўзбек тили фразеологияси тараққиётида Алишер Навоийнинг роли (“Ҳазойин ул-маоний” асосида) // Адабий мерос. –№1. –Тошкент: Фан, 1968. –Б.184–192.

130. Халилов Л. “Тарихи мулуки Ажам”нинг Фаноий томонидан таржима қилинган усмонли турк тилидаги нусхаси ҳақида // Адабий мерос. –№1. –Тошкент: Фан, 1968. –Б.132–137.
131. Ҳайитметов А. Алишер Навоийнинг “Тарихи мулуки Ажам” асари ҳақида // Ўзбек тили ва адабиёти масалалари. –Тошкент, 1960. –№1. –Б.17–25.
132. Ҳайитметов А. Навоий лирикаси. –Тошкент, 1961.
133. Ҳамидов З. Навоий асарлари тили лексикаси (умумистеъмолда бўлган фаол сўзлар хусусида) // Тилшуносликнинг долзарб масалалари. III. –Т., 2006. –Б.85–89.
134. Шамсиддинов Ҳ. Сўзларнинг эвфемик функционал-семантик синонимлари // Ўзбек тили ва адабиёти, 1997. –№6.
135. Юсуфов Б. Навоий асарларида ўғуз унсурлари // Алишер Навоий ижодий ва маънавий меросининг оламшумул аҳамияти. –Тошкент: O‘zbekiston, 2011. –Б.161–163.
136. Юсуфов Б. Навоий асарларининг тили ҳақида // Til va adabiyot ta’limi. –№3. 2005. –Б.28–33.

3. 1.4. Луғатлар

137. Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати, I–IV. –Тошкент: Фан, 1983–1985. I – 1983, 646 б; II – 1983, 642 б; III – 1984, 622 б; IV – 1985, 636 б.
138. Бердиёров Х., Расулов Р. Ўзбек тилининг паремиологик луғати. –Тошкент: Ўқитувчи, 1984. –288 б.
139. Дадабоев Ҳ. Тарихий ҳарбий терминлар луғати. –Тошкент: Университет, 2003. –237 б.
140. Девону луғотит турк. Индекс. Тошкент: Ўз Фан, Т. 1. 1960. – 499 б; Т. 2. 1961. –427 б; Т. 3. 1963. –465 б.
141. Навоий асарлари луғати. П. Шамсиев, С. Иброҳимов. –Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1972. –782 б.
142. Навоий асарлари учун қисқача луғат. –Тошкент: Фан, 1993. –374 б.
143. Олимов М. “Бобурнома” да қўлланган синонимлар луғати. –Тошкент: Фан, 2004.
144. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тили антонимларининг изоҳли луғати. –Тошкент: Ўқитувчи, 1980. –231 б.
145. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тили омонимларининг изоҳли луғати. –Тошкент: Ўқитувчи, 1984. –214 б.
146. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тили фразеологиясининг баъзи масалалари. –Тошкент: Фан, 1966. –266 б.
147. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг изоҳли фразеологик луғати. –Тошкент: Ўқитувчи, 1978. –406 б.
148. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг қисқача фразеологик луғати. –Тошкент: Фан, 1964. –212 б.
149. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати (Арабча бирликлар ва улар билан ҳосилалар). –Тошкент: Университет, 2003.
150. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати (туркий сўзлар). –Тошкент: Университет, 2000. –599 б.
151. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати (Форсча, тожикча бирликлар ва улар билан ҳосилалар). –Тошкент: Университет, 2009. –282 б.

152. Ризаев С., Бўронов Н. Абдулла Қахҳор “Синчалак” повести тилининг частотали луғати. —Т., 1986. —Б.171.
153. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдли. —Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 1-жилд, 2006. —680 б; 2-жилд, 2007. —688 б; 3-жилд, 2007. —688 б; 4-жилд, 2008. —606 б; 5-жилд, 2008. —592 б.
154. Ўринбоева Д.Б. Халқ дostonлари тилининг частотали луғати. —Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2006. —Б.244.
155. Ўринбоева Д.Б., Умурзоқов Д.Б., Ўзбек халқ дostonлари тилининг алфавитли-частотали луғати. —Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2006. —Б.394.
156. Ҳожиев А. Ўзбек тили синонимларининг изоҳли луғати. —Тошкент: Ўқитувчи, 1974.
157. Ҳожиев А. Ўзбек тили синонимларининг изоҳли луғати. —Тошкент: Ўқитувчи, 1974.

4. II. ХОРИЖИЙ ТИЛДАГИ АДАБИЁТЛАР

158. Айдаров Г. Язык орхонских памятников древнетюркской письменности VII века. —Алма-Ата: Наука, 1971. —380 б.
159. Аманжолов А.С. Материалы и исследования по истории древнетюркской письменности. Автореф. дисс. ... док. филол. наук. —Алма-Ата, 1975.
160. Амиров Т.С. Словарь языка Тукая. —Веб: Тюркская лексикология и лексикография. —М., 1971. —С. 189—190.
161. Арзикулов Х.А., Каршиев А.Б. Лингвистический автомат: UZLANGTON // Материалы Республиканской научной конференции «Современное состояние проблемы и перспективы развития информатизации в Узбекистане». —Т.: Фан, 1999. —С. 47—50.
162. Арзикулов Х.А., Сафаров Ш.С., Каршиев А.Б., Уринбаева Д. Автоматизированная система переработки узбекского текста // Строй языка и методы обучения иноязычному общению. Сборник научных статей. —Самарканд: Изд. СамГУ, 1997. —С. 5—19.
163. Аширалиев К. Древнетюркские элементы в современных тюркских языках. На материале орхоно-енесейских памятников. Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. —Фрунзе, 1969.
164. Базарова Д.Х. История формирования развития зоологической терминологии узбекского языка. —Ташкент: Фан, 1978.
165. Базарова Д.Х., Шарипова К.А. Развитие лексики тюркских языков Средней Азии и Казахстана. —Ташкент: Фан, 1990. —223 с.
166. Бартольд В.В. Церемониал при дворе узбекских ханов // Сочинения. Т.П. ч.П. —М.: Наука, 1964. —657 с.
167. Баскаков Н.А. Титулы и звания в социальной структуре бывшего Хивинского ханства // Советского тюркология, 1989.
168. Батманов И.А. Язык енисейских памятников древнетюркской письменности. —Фрунзе: Акад. наук. Киргиз. ССР, 1959. —218 с.
169. Бафоев Б. Сложные существительные в лирике Алишера Навои. Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. —Ташкент, 1968. —20 с.
170. Бафоев Б. Топонимы в произведениях Алишера Навои // Ўзбекистон ономастикаси. —Ташкент, 1985.
171. Бегматов Э. Антропонимика узбекского языка: Дисс ... канд. филол. наук. —Ташкент, 1965. —482 б.

172. Березин И.Н. Ханские ярлыки. II Тарханные ярлыки Тохтамыша, Тимур Кутлука и Саадет Гирея. —Казан, 1850. —72 с.
173. Беркутов В.М. Народный календарь и метрология булгаро-татар. —Казань; Татарское книжное издательство, 1987. —95 с.
174. Боровков А.К. Алишер Навои как основоположник узбекского литературного языка //Алишер Навои. —М. —Л., 1946.
175. Боровков А.К. Лексика среднеазиатского “Тефсира” XII—XIII вв. —М.: Вост. лит., 1963. —367 с.
176. Будагов Л.З. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий. СПб.; Т. I. 1869. —810 с.; Т. II. —1871. —415 с.
177. Будагов Р.А. Введение в науку о языке. —М.: Учпедгиз, 1958. —435 с.
178. Греков Б.Д., Якубовский А.Ю. Золотая Орде и ее падение. —М. —Л.: Акад. наук., 1950. —479 с.
179. Гулямов Х. Узбекско-таджикские языковые связи. —Ташкент: Фан, 1983. —163 с.
180. Дадабаев Х., Насыров И., Хусанов Н., Проблемы лексики староузбекского языка. —Ташкент: Фан, 1990. —212 с.
181. Дадабаев Х.А. Военная лексика в староузбекском языке: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. —Ташкент, 1981. —21 с.
182. Дадабоев Х. Астрономические наименования в старотюркских письменных памятниках XI—XVI вв.// Историко-лингвистический анализ лексики старописьменных памятников. —Т.: Фан, 1994. —С. 32—43.
183. Doerfer G. Turkische und mongolische Elemente im Neuperzischen. Bd. I—IV. —Wiesbaden, 1963—1975.
184. Ибрагимов К. Древнетюркские названия животных в лексике современных тюркских языков. Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. —М., 1975. —18 с.
185. Исабеков Б. Лексическая антонимия в современном узбекском языке. Автореф. дисс. ...канд. филол. наук. —Ташкент, 1973. —19 с.
186. Исаков А. Абай тілі сөздігі. —Алматы, 1968.
187. Кадырова Ш.М. Микротопонимы Ташкента: дисс. ... канд. филол. наук., —Ташкент, 1970. —138 с.
188. Караев С. Опыт изучения топонимии Узбекистана: автореф. дисс. ...канд. филол. наук. —Ташкент, 1969.
189. Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. —М. —Л., 1960. —С.149.
190. Кучкартаев И. Семантика глаголов речи в узбекском литературном языке: автореф. дисс. ...канд. филол. наук. —Ташкент, 1978.
191. Кучкартаев И.К. Семантика глаголов речи в узбекском языке (компонентный и валентный анализ). Дисс... д-ра филол.наук. —Т., 1977.
192. Латыпов Д. Топонимия города Маргелана и его окрестностей. Афтореф. дисс. ...канд. филол. наук. —Ташкент, 1975.
193. Мамадов Х. Лексико-стилистические особенности художественной прозы Алишера Навои: автореф. ...дисс. канд. филол. наук. —Ташкент, 1969.
194. Маматкулов М. Аналитический способ словообразования в языке древнетюркских памятников. Автореф. ... дисс. канд. филол. наук. —Ташкент, 1973.
195. Молчанова Л.А. Народная метрология к истории народных мер длины. —Минск, 1973. —С. 210.

Ф О Й Д А Л А Н И Л Г А Н А Д А Б И Ё Т Л А Р Р Ё Й Х А Т И

196. Мухаммедов С.А. Статистический анализ лексико-морфологической структуры узбекских газетных текстов. Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. –Т., 1980. –С. 21.
197. Назарова Х. Особенности синтаксического строя узбекского литературного языка конца XV начало XVI в. –Ташкент: Фан, 1979. –С.6.
198. Насилов В.М. Язык орхоно-енисейских памятников. –М., 1960.
199. Насыров И. Лексика «Маджалис ан-нафаис» Алишера Навои. Автореф. ... дисс. канд. филол. наук. –Ташкент, 1980. –23 б.
200. Нигматов Х. Морфология тюркского глагола по материалам словаря Махмуда Кашгарского. Автореф. дисс. канд. филол. наук. –Л., 1970.
201. Никонов В.А. Введение в топонимику. –М., 1965. –С. 47.
202. Ономастика Средней Азии. –М., 1978.
203. Покровская Л. А. Термины родства в тюркских языках // Историческое развитие лексики тюркских языков. –М., 1961.
204. Раджабов А.А. Язык орхоно-енисейских памятников древнетюркской письменности. Автореф. ... дисс. канд. филол. наук. –Баку, 1967.
205. Радлов В. Опыт словаря тюркских наречий. I–IV. СПб., 1893, 1911.
206. Расулов Р. Лексико-семантические группы глаголов состояния и их валентность. –Т.: Фан, 1991.
207. Рахматуллаева М. К вопросу изучения синонимов в лирике Алишера Навои (на материале «Наводир ан-нихоя»). Автореф. ...дисс. канд. филол. наук. –Т., 1965. –19 с.
208. Рахматуллаева М. К вопросу изучения синонимов в языке Алишера Навои (на материале «Наводир ан-нихоя»). Автореф.дисс. ...канд. филол. наук. –Ташкент, 1965.
209. Ризаев С. Статистическая структура лексики «Дивана» Хамзы Хакимзаде Ниязи (частотный словарь и конкорданс). –Т., 1989. –С. 248.
210. Рустамов А. Фонетико-морфологические особенности языка Алишера Навои. Дисс. ... док. филол. наук. –Ташкент, 1966. –515 с.
211. Санакулов У. Исследование языка памятника XV века “Мухакамат ал лугатайн” Алишера Наваи: автореф. дисс. ... канд. филол. наук. –Ташкент, 1971. –21 с.
212. Саттаров Г. Тюркский пласт узбекской антропонимии. Автореф.дисс. ...канд. филол. наук. –Ташкент, 1990. –20 б.
213. Севортян Э. В. Из истории прилагательных в тюркских языках // Тюркологические исследования. –М.; –Л., 1963. –С. 58.
214. Тахримононов Ж. Насим диванынинг лексикасы. –Баку, 1970.
215. Умаров Э. Лексико-грамматическая характеристика фразеологизмов “Хазойин ул-маоний” Алишера Навои. Автореф. ... дисс. канд. филол. наук. –Л., 1968. –18 с.
216. Фазылов Э. Будапештская рукопись «Гуль и Навруз» Лютфи. –Ташкент, 2006. –428 с.
217. Фазылов Э. Лондонская рукопись «Дах-наме» и «Спора между опиумом и вином» Юсуфа Амири. –Ташкент, 2007. –461 с.
218. Фазылов Э. Староузбекский язык. Хорезмийские памятники XIV века.
219. Фарҳанги забони тоҷики. I. –М. Советская энциклопедия, 1969. –С.540.

Ф О Й Д А Л А Н И Л Г А Н А Д А Б И Ё Т Л А Р Р Ё Й Х А Т И

220. Фарҳанги забони тоҷики. II. Советская энциклопедия. —М., 1969. —С. 774.
221. Хамидов З. Лексико-семантическое и лингвопоэтическое исследование языка «Лисан ат-тайр» Алишера Навои: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. —Ташкент, 1982.
222. Шукуров Р. Лексико-семантическая природа антонимов узбекского языка. Автореф. дисс. ...канд. филол. наук. —Ташкент, 1973.
223. Щербак А. М. Грамматика староузбекского языка. —М. —Л: Изд. Акад. наук, 1962. —274 с.
224. Щербак А. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (глагол). —Л., 1981.
225. Юсуфов Б. Местоимения в староузбекском литературном языке (XV—XVI вв) Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. —Ташкент, 1988. Севортян Э. В. Из истории прилагательных в тюркских языках // Тюркологические исследования. —М.; —Л., 1963. —С. 58.

ИНТЕРНЕТ МАТЕРИАЛЛАРИ

226. www.google.tr
227. www.google.uz
228. www.ref.uz
229. google.uz...http://www

АРХИВ МАТЕРИАЛЛАРИ

230. ЎзР ФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти қўлёзмалар фонди. Тарихи мулуки Ажам. Инв.№1859. 42а бет. 1837/1838 йилларда котиб Мирзо Абдулазиз Бухорий томонидан кўчирилган.
231. Навоий қўлلىёти, Истанбул, Сулаймония кутубхонаси, Фотиҳ фонди, № 4050 инвертар рақамли қўлёзманинг электрон микрофильми, Китоби таворихи анбиё. —Б. 705а-728б.
232. Навоий қўлلىёти, Истанбул, Сулаймония кутубхонаси, Фотиҳ фонди. № 4050 инвертар рақамли қўлёзманинг электрон микрофильми, Китоби таворихи мулук. —Б. 729а-743б.

МУНДАРИЖА

КИРИШ	3
1-БОБ. АЛИШЕР НАВОИЙ ТАРИХИЙ АСАРЛАРИ ЛЕКСИКАСИНИНГ СТАТИСТИК ТАДҚИҚИ	8
1.1. Тарихий асарлар лексикасининг морфологик-статистик адқиқи	8
1.2. Тарихий асарлар лексикасининг қўлланиш частотаси	26
1.3. Тарихий асарлар лексикаси таркибидаги архаик сўзлар қўлами	36
2-БОБ. АЛИШЕР НАВОИЙ ТАРИХИЙ АСАРЛАРИ ЛЕКСИКАСИНИНГ ТАРИХИЙ-ЭТИМОЛОГИК ТАҲЛИЛИ ...	46
2.1. Туркий қатлам	46
2.2. Арабча ўзлашмалар	61
2.3. Форсча-тожикча ўзлашмалар	66
3-БОБ. АЛИШЕР НАВОИЙ ТАРИХИЙ АСАРЛАРИ СЎЗ БОЙЛИГИНИНГ ФУНКЦИОНАЛ-СЕМАНТИК ТАДҚИҚИ ...	80
3.1. Тарихий асарлардаги сўзларнинг мавзуй гуруҳлари ва уларнинг лексик-семантик табиати	80
3.2. Ижтимоий-сиёсий лексика	94
3.3. Антропонимлар	105
3.4. Топонимлар	110
3.5. Зоонимлар	114
3.6. Мавҳум маъноли лексик birlikлар	116
4-БОБ. АЛИШЕР НАВОИЙ ТАРИХИЙ АСАРЛАРИ ЛЕКСИКАСИНИНГ СЕМАНТИК-СТИЛИСТИК ХУСУСИЯТЛАРИ	120
4.1. Синонимик қаторлар таҳлили	120
4.2. Омонимик қаторлар таҳлили	133
4.3. Антонимик уялар тадқиқи	138
4.4. Полисемантик сўзларнинг асарлардаги ўрни	147
4.5. Паремнологик birlikлар ва уларнинг услубий хусусиятлари	159
ХУЛОСА	165
D.A.ABDUVALIEVA. THE LEXIS OF ALISHER NAVOI'S HISTORICAL WORKS (SUMMARY)	169
ШАРТЛИ ҚИСҚАРТМАЛАР	170
Фойдаланилган адабиётлар рўйхати	171

CONTENTS

INTRODUCTION	3
CHAPTER 1. STATISTICAL STUDY OF THE LEXIS OF THE HISTORICAL WORKS BY NAVOI	8
1.1. Morphologic-statistical study of the lexis of historical works	8
1.2. The frequency of the usage of the lexis of historical works	26
1.3. The scope of the archaic words in the lexis of historical works	36
CHAPTER 2. HISTORICAL-ETYMOLOGICAL ANALYSIS OF THE LEXIS OF THE HISTORICAL WORKS BY NAVOI	46
2.1. Turkish layer	46
2.2. Arabic mastered words	61
2.3. Persian-Tajik mastered words	66
CHAPTER 3. FUNCTIONAL-SEMANTIC STUDY OF THE VOCABULARY OF HISTORICAL WORKS BY NAVOI	80
3.1. Thematic groups of words and their lexical-semantic feature in historical works	80
3.2. Humanitarian-political lexis	94
3.3. Anthroponymy	105
3.4. Toponyms	110
3.5. Zoonyms	114
3.6. Lexical units with abstract meanings	116
CHAPTER 4. SEMANTIC-STYLISTIC FEATURES OF THE LEXIS OF HISTORICAL WORKS BY NAVOI	120
4.1. Analysis of numbers of synonyms	120
4.2. Analysis of numbers of homonyms	133
4.3. Study of antonymic nests	138
4.4. Role of polysemantic words in the works	147
4.5. Paremiological units and their methodic features	159
CONCLUSION	165
D.A.ABDUVALIEVA. THE LEXIS OF ALISHER NAVOI'S HISTORICAL WORKS (SUMMARY)	169
CONDITIONAL ABBREVIATIONS	170
LIST OF USED LITERATURE	171

81.2Ў36-3

A 15

Абдувалиева Д.А.

Алишер Навоий тарихий асарлари лексикаси [Матн] : монография / Д. А. Абдувалиева. Масъул муҳаррир: Ҳ. Дадабоев; ЎзР Халқ таълими вазирлиги, Жиззах давлат педагогика инс-ти. –Тошкент: Фан, 2016. –184 б.

УЎК 811.512.133

КБК 81.2Ў36-3

ISBN 978-9943-19-379-6

Ўзбекистон Республикаси Халқ таълими вазирлиги Абдулла Қодирий номидаги Жиззах давлат педагогика институти Илмий кенгаши томонидан нашрга тавсия этилган

ЎзР ФА “Фан” нашриёти

100047, Тошкент, Яхё Ғуломов кўчаси, 70-уй.

Тел./факс (0-371) 233-29-61, 236-74-25

E-mail: fannashr@yandex.com

Нашриёт лицензияси АІ №266, 15.07.2015

Муҳаррир: Б. Абдулхайров

Мусахҳих: М. Мамаражабова

Техник муҳаррир, саҳифаловчи: Д. Абдуллаев

Нашриёт рақами: з-25. Саҳифалашга берилди 03.07.2016.

Нашрга рухсат этилди 25.08.2016. Қоғоз бичими 84Х108^{1/32}.

Офсет босма. Офсет қоғози. Times гарнитураси.

Нашриёт-ҳисоб т. 11,0. Босма-шартли т. 11,16.

Тиражи 200 нусха. Келишилган нархда.

ЎзР ФА “Фан” нашриёти матбаа бўлимида чоп этилди. 23-буюртма.

100047, Тошкент, Яхё Ғуломов кўчаси, 70-уй.

“Toshkent tezkor bosmaxonasi” МЧЖда муқоваланди.

100200, Тошкент, Адҳам Раҳмат тор кўчаси, 10-уй.